

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

L.B.S. National Academy of Administration

मसुरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवाप्ति संख्या

Accession No.

102096

वर्ग संख्या

Class No.

294.59212

पुस्तक संख्या

Book No.

Hym the

GL 294.59212

HYM 6TH ED

102096

LBSNAA

The Department of Public Instruction, Bombay

HYMNS FROM THE RIGVEDA

EDITED

**WITH SĀYANA'S COMMENTARY, NOTES, AND
A TRANSLATION,**

BY

PETER PETERSON, M. A.,

Late Professor of Sanskrit, Elphinstone College, Bombay.

Sixth Edition, being Reprint of the Fourth,

BY

R. D. KARMARKAR, M. A.

Principal and Professor of Sanskrit, Sir Parashurambhau College, Poona.

1937

PRICE 1

Bombay Sanskrit Series, No. XXXVI.

PRINTED AT THE ARYABHUSHAN PRESS, 936/3
BHAMBURDA PETH, POONA NO. 4,
BY MR. ANANT VINAYAK PATVARDHAN,
AND PUBLISHED BY
DR. V. S. SUKTHANKAR, SECRETARY,
THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH
INSTITUTE, POONA 4, (INDIA).

PREFACES.

Preface to the Fourth Edition

A certain pathetic interest belongs to the publication of this edition. It was originally undertaken by my late lamented friend Prof. S. R. Bhandarkar, who intended to incorporate in it "new matter extending to three forms of sixteen pages each." But before he could carry out his intention he died, to the great loss of Sanskrit Scholarship in the Bombay Presidency. Nothing being known about the nature of the addition he intended to make, and there being no time to settle new lines of revision and enlargement—while students preparing for the B. A. Examination of the University of Bombay were being put to much inconvenience for want of copies—Government ordered that a mere reprint of the last edition, should be brought out with all possible speed, and that I should be appointed to see through the work. On the 18th of August 1916, I was asked to prepare a press-copy and submit it to the Office of the D. P. I. "within a couple of weeks or earlier if possible" working at it "outside office-hours." The press-copy was accordingly prepared and despatched by me to the D. P. I. on the 2nd of September. Arrangements with the press, however, were not completed before the 9th of October; and the actual printing commenced a few weeks later in November. The present edition is thus a work of about three months.

It does not pretend to be a 'revised and enlarged' edition; at the same time, I hope, it will be found to be

something more than a mere reprint. In preparing the press-copy for the printers, Professor Max Müller's second edition of the R̥g-Veda (indicated by M₂), Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, Patañjali's Vyākaraṇa Mahābhāṣya with the text of Kātyāyana's Vārttika, Śaunaka's Bṛihaddevatā and other necessary works were carefully consulted ; and a few new references were also supplied both in the body of the text of the former edition and in the shape of a new row of footnotes. Most of the additions *, however, were made while reading the proof :—so far as this could be done without hampering the progress of printing. The new matter thus added comprises references to standard works—to such of them as are easily available to students—on points of grammar, accent, metre, philology and mythology. More emphasis is placed here on some of these points than was done in the previous editions ; the subject of Vedic mythology is brought more prominently before the student ; while the introduction of Indo-Iranian philology is an entirely new feature of the present edition. Had time and space permitted I would have dealt with the last subject in greater detail than I have actually done. Another subject, which has been hitherto entirely neglected but deserves to be studied carefully, is the *vinīyoga* of the different hymns. The elaboration of the sacrificial system in the Brāhmaṇas and the Sūtras was no doubt unknown to the period of the Hymns, but it is interesting to know how some of the Hymns were fitted into the later sacrificial scheme. I have to leave this work to the future editor of this Selection.

With a view to helping the student to a systematic study of the work apart from the Notes, I have added to

* These are placed at the bottom of the page below a thick straight line,

the old brief list a longer classified list of principal books in English bearing upon the subject, I trust it will achieve its purpose.

Lastly, I must apologize to the reader for the many typographical errors which must have inevitably crept into this work, and which I have had no time to discover. Such of them, however, as I could notice by a hurried glance run through the pages, I have shown in the list of Errata.*

*Gujarat College, }
Ahmedabad, }
Feb. 10, 1917.*

A. B. DHURVA.

New Impression (Fourth Edition)

THIS is practically a reprint of the Fourth Edition, various minor corrections being made.

*S. P. College, }
Poona, Jan., 1937.*

R. D. KARMARKAR.

Preface to the First Edition

THE Hymns from the R̥igveda in this volume are those appointed to be read by candidates for the degree of B. A. in the University of Bombay; and the book is little more than an attempt to furnish students here with the material without which anything like a full study, or commencement of study, of the R̥igveda is hardly now practicable. I hope it may be accepted as a text-book in other Universities, in India or elsewhere, where Sanskrit is studied. But my primary object has been to fulfil a pledge, given I do not like to think how long ago, when I induced the University of Bombay to

* The necessary corrections have been made and the list omitted in the re-impression.

lead the way in making some knowledge at least of the R̥gveda part of the ordinary qualification for a degree in Sanskrit.

Editing the text of the Hymns is almost if not altogether, a matter of correcting printer's proofs. I hope this has been done with due care. I have followed Hillebrandt in printing the hymns in such a way as to bring their true metrical character before the eye. This may occasion some difficulty at the end of a line, in cases where the original editors of the collection, if I may so speak, have written as one syllable what is really two, of which one belongs metrically to the one line, and the other to the next. But both in such cases and elsewhere the student should be taught, I think, in reading or learning the hymns by heart, to restore to the letters *y* and *v* their vocalic character.

For the text of Sāyaṇa I have had the use of three manuscripts, one of which I have compared throughout with Max Müller's text, while the other two have been constantly consulted. In a text-book of this kind I should gladly have contented myself with reproducing the text of the *editio princeps*. But that was not always possible. On the other hand, my manuscripts are as unsatisfactory as most of the manuscripts of Sāyaṇa made yet available appear to me to be. I cannot set them up against the weight to be assigned to the text of Sāyaṇa as given by Max Müller from a collation of the manuscripts at his disposal. In these circumstances I have followed a middle course. The text of Sāyaṇa in this book is that of the *editio princeps*, except where I have seen reason to deviate from that. All such cases are, I believe, carefully noted, and the authorities are cited. But my notes for the most part pass over in silence cases where my manuscripts differ from Max Müller's, but not as seemed to me, for the better.

The obligations my book is under to Max Müller, the St. Petersburg Dictionary, Muir's Sanskrit Texts, Geldner and Kaegi's Siebenzig Lieder, Grassmann's Dictionary and Translation, Ludwig's Translation, are, I hope, apparent everywhere on the surface. I have given throughout references to Whitney's Sanskrit Grammar, a book which must be useful to every student of the R̥gveda, and which is indispensable to those who are trying to study it without a teacher. I hope that my friend, Professor Whitney, will not find fault with me for thinking that I could not better furnish my students with the main facts of the accent in the R̥gveda than by the extract from his book presented here as an Appendix to my Notes.

PETER PETERSON.

23rd August, 1888.

Preface to the Second Edition

THE second edition of this book is, with a few corrections, merely a re-print of the first edition. It ought to have been stated in the foregoing preface to the first edition that the manuscript which I compared throughout with Professor Max Müller's text was one from Satara, lent to me by my friend, Mr. Inamdar. My other two manuscripts were one from Ulwar, and one from the Bhao Daji collection in the library of the Bombay Branch

of the Royal Asiatic Society. Of these three manuscripts the last only has been available for occasional reference in preparing the second edition of my book. On the other hand, I have been able to consult a fourth manuscript, from Kohlapore, which was lent to me by my friend, Mr. Apte. Where it is referred to in the notes this manuscript is called K.

In the preface to the second edition of his *R̥gveda* (Vol. 4, pp. clxxxi—clxxxiv) Müller has made a series of animadversions on my book, which I propose to notice shortly here. The passages in which, as he has shown, I have from want of sufficient care reproduced from his book a manifestly false reading may be relegated to a note.* They are of no critical importance, and I confess that I feel flattered at the way in which my honoured antagonist gloats over each of them. My real controversy with Müller is as to the occasional necessity he has felt

---

* I do not possess the third and fourth volumes of the second edition of Max Müller's *R̥gveda*, and I was not aware of these animadversions until pp. 1 to 200 of this second edition of my book had been printed off. Some of the mistakes which Müller notes have been corrected. Others, and some new readings I note here. . . . At p. 87, 1. 5 (p. 90, 1, 3) . . . I would retain उपशंस्य. I do not know why Müller calls it an impossible form. At p. 94 (98), commentary on verse 7, M. prefers the readings of his Grantha MS. अनाक्रान्ते and उद्योजयति. Both seem to me to be wrong. [All the corrections have been made in this third edition. And further उपसंशंस्य has been substituted for उपशंस्य. It is the word in the original, Aśv. Sūtra, and उपशंस्य, not उपशंस्य would be the correct grammatical form from शंस् in the sense intended. अनाक्रान्ते has been substituted for अनुक्रान्ते, looking to Sāy.'s explanation on iii, 1, 2.]

himself under of deserting all his manuscripts and printing in the text of Sāyaṇa an invention of his own. I took the first of the instances he gave (his first edition, 6, xxxv; second edition, 4, cxxxviii) of a case in which a change "of a bolder character" than usual was "required for a restoration of Sāyaṇa's commentary," and I endeavoured to show, in a letter which appeared in *The Academy*, June 23, 1888, that the violent alterations made by Müller in the text of the manuscripts here were absolutely indefensible. I have not convinced him; but, as the only reply he has made to my arguments is that my translation of ईशितव्याः is impossible, I can leave that part of the controversy with the remark that, in my opinion, it is both possible and right.*

* "Professor Peterson considered these conjectural emendations too bold, and tried to defend the reading of the MSS., unsuccessfully, it seems to me. He retains प्रारंभाः and ईशितव्याः *His own friends*, the Editors of the Bombay Edition, however, have adopted my conjecture to a great extent, unless they actually found the reading in some of their MSS. They read प्राच्यारंभाः अभिम्यायाः कोणदिश ईशान्यन्ताः —Müller, p. cxxxix. "P.'s translation of ईशितव्याः is impossible."—Müller, p. clxxxiv. "Here B. [the Bombay Edition] has प्राच्यारंभा etc., my own very bold conjectural reading, except that it substitutes ईशान्यन्ता for ईशानान्ता वा. How does Professor Peterson, who criticised my conjectural emendations in the *Academy*, account for this?"—Müller p. clxxv.

Every controversialist will sympathise with my annoyance at not having seen this question at the time it was addressed to me. There is no difficulty at all about the answer. The Bombay Editors took this perversion of the text from Müller, and the incident is an illustration of how much easier it is to introduce an error into a *textus receptus* than to get it out again. With

The reader is asked to turn to p. 247 (286) of this edition, where it will be found that I have improved, and, as I believe, strengthened, my explanation of what Müller declares to be "simply unintelligible." I am confident that it will be generally admitted, perhaps even by the author himself, that the conjectural "restoration" of Sāyaṇa's text will have to be abandoned. I am tempted to add here that, besides the fact that it is admittedly "a very bold conjecture," there are almost as many independent reasons against Müller's reading प्राच्यारम्भा आप्तेयाद्याः कोणदिशः ईशानान्ता वा as there are words in it. Sāyaṇa would never have written प्राच्यारम्भाः for प्राच्यादयः. I am confident that no example of such a use of the word आरम्भः can be produced.* He must have written, not कोणदिश ईशानान्ताः, but ईशानान्ताः कोणदिशः, if he had had the halting opinion attributed to him. And he certainly would not have written ईशानान्ताः instead of the only correct form ऐशान्यन्ताः.

I learned to dislike conjectural emendations from Jowett, and I remain of the opinion my honoured reference to the remark I have italicised in the above, which is one of several of the same kind made by Müller, I wish to explain that I had no more to do with the Bombay Edition than he himself had. One of the editors was a friend and valued colleague. The other was unknown to me. I was never consulted on the subject of their edition, and the suggestion (Müller p. clxxxi) that I may have had access to the manuscripts they used is unfounded. Is it necessary to explain that the reason why I did not use Max Müller's new edition of Sāyaṇa for my book, which appears to be made matter of complaint against me on the page just cited, is that my book was published in 1888, and the second volume of Müller's new edition (the first which appeared) in 1890?

Master imbued me with, that in the vast majority of cases they are bound to be wrong. I will give what I take leave to consider a second typical instance of this from Müller's text of Sāyaṇa. On 2, 12, 4 Sāyaṇa is commenting upon the clause अग्नौ यो जिगीवाँ लक्ष्माद्. His note on the simile अग्नौ is यथा व्याधौ जिघृक्षन्तं मृगं परिगृह्णाति तद्वत्. जिघृक्षन्तं here is the reading of the manuscripts. Müller gave it so in his first edition, and I followed him. In the second edition Müller "corrects" to जिघृक्षन्तं. Why? Because he has not seen that we have not two words here, but one. The word is in the accusative, is an epithet of मृगं, and is required to bring out the commentator's meaning, 'Just as the hunter makes a prey of the deer, while, unconscious of danger, it was browsing,' &c.* Does the conjectural emendation here, I ask in all seriousness, restore or destroy Sāyaṇa's text? And what answer am I to make when it is pointed out to me, as it is here, that "Professor Peterson, according to his system, ought to have printed जिघृक्षन् तं" ?

It would, of course, be easy to make this reply as long as the attack is. When, for example, in his first animadversion, Müller informs me that "there is no suffix तच् nor is पर्वत formed by it," it would be easy to protest that I have nowhere said that there is a suffix तच्. I have, by mistake, printed दिना तच् instead of दिनातच्, which is an accident that might happen to anybody. It is the same with

[* But जिघृक्षन्तं has no object here and cannot by itself mean browse. In the Bhau Daji MS. and in Oa of Müller's the word is जिघृक्षन्. Could the correct word have been जिघृक्षन् ?]

the 'ब्रह्मण' which is the subject of the third animadversion. It would not be difficult to draw up a list of similar mistakes from Müller's own pages.

But I feel, that I have said enough. My object in this defence has been to show that I have reasons, which Müller has not upset, for my dislike of the diplomatic criticism which makes Sāyaṇa say what it is morally certain he never did say. And that object has been I trust in some measure attained.

PETER PETERSON.

Bombay, 31st October, 1897.

Preface to the Third Edition

BEYOND a few most necessary corrections, the principal change made in this edition is the use of diacritical marks (except in the original prefaces). Dr. Peterson seemed to have unnecessarily had a prejudice against them. But surely, if such familiar European names as those of Max Müller and Bühler are not to go without them, such names as Sāyaṇa and Śayu and other ordinary words foreign to Europe stand in need of them much more.

The original notes have, however, been supplemented by a few new ones. These have been drawn from Pischel/

and Geldner's *Vedische Studien* (3 vols.)*, *Vedic Hymns* (Parts i. and ii.) in the *Sacred Books of the East*, Muir's *Sanskrit Texts* (5 vols), Whitney's *Grammar*, Lanman's *Noun-inflection in the Veda*, and other works. The new notes have been enclosed in square brackets, as is sometimes done, under similar circumstances, in the case of annotated editions of the *English Classics*. I have also followed another practice very frequently observed in these editions, and added in index of words and passages explained in the notes. This index as well as the index of deities and a list of books in English likely to be useful to the student, these also being now added for the first time, will, I hope, be found to render the book more helpful.

The English translation I have not interfered with at all. It may not in places be as close to the original as one would wish. But a student who has mastered the notes does not stand in need of such closeness. The translation is sufficiently well done for its purpose, and by such a writer of very good English, as Dr. Peterson was so well-known to be. I did not, therefore, like to spoil its effect by any changes of mine.

The quotations made from Whitney's *Grammar* in the previous editions of this selection were from the first edition. Some of the paras, quoted were, however, in the second edition of that book so-altered and expanded as

* The first two vols. of this work appeared before the publication of the 2nd edition of this Selection and the third has appeared since.

to exceed the legitimate limits of quotation. In such cases the first form, which was serviceable enough, has been retained and the edition specified.

Lastly, I have to thank very much the Rev. Father A. Hegglin, S. J., Professor of Sanskrit, St. Xavier's College, Bombay, for very kindly looking over my renderings and abridgments of notes from the German.

S. R. BHANDARKAR.

Bombay, 28th January, 1905.

TABLE OF CONTENTS

Prefaces	...	...	...	...	i—xii
Table of Contents	...	...	...	...	xiii
A Brief List of Books in English for Students of this Selection	...	...	...	...	xv—xvii
Index of Deities	...	...	...	...	xviii
Samhitā Text of the selection	...	...	...	...	1—50
Pada Text, Sāyana's Bhāṣya and Notes	...	...	...	...	51—300
Appendix to Notes	...	...	...	...	301—304
Translation	...	...	...	...	305—333
Index	...	...	...	...	335—342

**A BRIEF LIST OF BOOKS IN ENGLISH FOR
STUDENTS OF THIS SELECTION**

- Arnold, E. V. : The Rigveda (published by David Nutt).
Barth : The Religions of India.
Griffith : The Hymns of the Rigveda.
Hopkins : The Religions of India.
Kaegi : The Rigveda.
Lanman : Noun-inflection in the Veda.
MacDonell : Sanskrit Literature.
„ : Vedic Mythology.
Monier-Williams : Sanskrit-English Dictionary.
Muir : Original Sanskrit Texts, 5 Vols.
Whitney : Sanskrit Grammar.
[Reproduced from the Third edition.]
-

**A CLASSIFIED LIST OF PRINCIPAL BOOKS IN
ENGLISH FOR STUDENTS OF THIS
SELECTION**

(FOURTH EDITION.)

GENERAL :

- Dutt's Civilization in Ancient India, Vedic Period.
Ragozin's Vedic India (Story of the Nations Series).
Macdonell and Keith's Vedic Index.

THE HOME OF THE ĀRYANS :

- Max Müller's Home of the Aryans.
Whitney's Oriental and Linguistic Studies—First Series.
Isaac Taylor's Origin of the Aryans.
(Comparative Science Series)
Tilak's Arctic Home in the Vedas.

LITERATURE :

- Macdonell's History of Sanskrit Literature.
 Weber's History of Indian Literature : Vedic Period.
 Whitney's Introduction to the Notes on the selections from
 the Vedic Literature in his Sanskrit Reader.
 Kaegi's Rig-Veda.
 Handbook to Rigveda (Peterson's Translation of Sāyana's
 Introduction to the Rigveda-Bombay Sanskrit Series.)

GRAMMAR :

- Macdonell's Vedic Grammar for Students.
 Lanman's Noun-inflection in the Veda.
 Macdonell's Vedic Grammar.
 Whitney's Grammar.

ACCENT :

- Macdonell's Vedic Grammar for Students, Appendix III.
 Macdonell's Vedic Grammar.
 Whitney's Grammar.

METRE :

- Macdonell's Vedic Grammar for Students, Appendix II.
 Arnold's Vedic Metre.

COMPARATIVE PHILOLOGY :

- Bopp's Comparative Grammar.
 Max Müller's Biographies of Words.
 Max Müller's Science of Language.
 Whitney's Oriental and Linguistic Studies-First Series.
 Jackson's Avestan Reader.
 Lanman's Sanskrit Reader, Glossary.

RELIGION AND MYTHOLOGY :

- Muir's Original Sanskrit Texts.
 Macdonell's Vedic Mythology.
 Bloomfield's Religion of the Veda.
 Hopkin's Religions of India, Chs. i-xi.

Max Müller's Hibbert Lectures on the Origin and Growth of Religion.

Cox's Mythology of the Aryan Nations.

Moulton's Early Zoroastrianism.

Lanman's Brihaddevatā.

Haug's Introduction to the Aitareya Brāhmaṇa.

Eggeling's Introduction to the Śatapatha Brāhmaṇa
(S. B. E. Series).

Barnett's Antiquities of India—Chapter IV, ii. (Śrauta Ritual).

INDEX OF DEITIES.

- Agni—I. 19 (and Maruts), 143, V. 26 (and Viśve Devāḥ)
VII. 49 (and Āpaḥ, &c.)
- Aśvins—VII. 68.
- Āpaḥ—VII. 49 (and Varuna, Viśve Devāḥ &c.)
- Indra—II. 12, IV. 46 (and Vāyu), VI. 57 (and Pūṣan),
VII. 28 (and Varuṇa), 49 (and Āpaḥ, &c.), 83
(and Varuṇa), X 119.
- Uṣas—III. 61, VII. 75.
- Ka—X. 121.
- Parjanya—V. 83, VII. 102.
- Purusa—X. 90.
- Pūṣan—VI. 53, 54, 55, 56, 57 (and Indra).
- Maruts—I. 19 (and Agni).
- Mitra—III. 59.
- Yama—X. 14 (and Varuṇa).
- Varuna—I. 25, VII. 28 (and Indra), 49 (and Āpaḥ, &c.),
83 (and Indra), 86, 88, 89, X. 14 (and Yama).
- Vāk—X. 125.
- Vāta—X. 168.
- Vāyu—IV. 46 (and Indra).
- Vāstospati—VII. 54.
- Viśve Devāḥ—V. 26 (and Agni), VII. 49 (and Āpaḥ, &c.)
VIII. 30.
- Viṣṇu—I. 154.
- Savitṛ—IV. 54.
- Sūrya—I. 115.
- Hiranyagarbha—X. 121.
-

प्रति॒ त्यं चारु॑मध्व॒रं गो॑पी॒थाय॒ प्र हू॑यसे ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्र आ ग॑हि ॥ १

न॒हि दे॒वो न म॒र्त्यो मह॑स्तव॒ क्रतुं॑ प॒रः ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्र आ ग॑हि ॥ २

ये म॒हो रज॑सो वि॒दुर्वि॑श्वे दे॒वासो॑ अ॒द्भुहः॑ ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्र आ ग॑हि ॥ ३

य उ॒ग्रा अ॒र्कमा॑नृचुरनाधृ॒ष्टास॑ ओज॑सा ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्र आ ग॑हि ॥ ४

ये शु॒भ्रा घो॑रव॒र्षसः॑ सु॒क्षत्रा॑सो रि॒शाद॑सः ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्र आ ग॑हि ॥ ५

ये ना॒क॒स्याधि॑ रो॒चने॑ दि॒वि दे॒वास॑ आस॑ते ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्र आ ग॑हि ॥ ६

य ई॒ङ्घ्र्यन्ति॑ पर्व॒तान् ति॑रः स॒मुद्र॑म॒र्णव॑म् ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्र आ ग॑हि ॥ ७

आ ये त॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभि॑स्ति॒रः स॒मुद्र॑मोज॑सा ।

म॒रुद्भि॑र॒ग्र आ ग॑हि ॥ ८

अभि त्वा पूर्वपीतये सुजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ ९

म० १

✓ No. 2

सू० १५

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।
मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १

मा नो वधाय हत्नवे जिहीलानस्य रीरधः ।
मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न संदितम् ।
गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यदृष्टये ।
वयो न वसतीरुप ॥ ४

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे ।
मृळीकार्योरुचक्षसम् ॥ ५

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः ।
धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।
वेद नावः समुद्रियः ॥ ७

वेदं मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः ।

वेदा य उपजायते ॥ ८

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः ।

वेदा ये अध्यासते ॥ ९

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा ।

साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १०

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति ।

कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथां करत् ।

प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ १२

बिभ्रद्वापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम् ।

परि स्पशो नि षेदिरे ॥ १३

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम् ।

न देवमभिमातयः ॥ १४

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ।

अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५

परां मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु ।

इच्छन्तीरुचक्षसम् ॥ १६

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतम् ।
होतैव क्षदसे प्रियम् ॥ १७

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमिं ।
एता जुषत मे गिरः ॥ १८

हमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय ।
त्वामवस्युरा चके ॥ १९

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि ।
स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २०

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत ।
अवाधमानि जीवसे ॥ २१

चित्रं देवानामुदगादनीकं
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्यागेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं
र्यं आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च ॥ १

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां
मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवयन्तो युगानि
वितन्वते प्रति मद्राय भद्रम् ॥ २

भद्रा अश्वा ह॒रितः सूर्यस्य
चित्रा एत॑ग्वा अनुमाद्यासः ।
नम॑स्यन्तो दि॒व आ पृ॒ष्ठम॑स्थुः
परि द्यावापृथि॒वी य॑न्ति स॒द्यः ॥ ३

तत्सूर्यस्य दे॒वत्वं तन्म॑ह्नि॒त्वं
म॒ध्या क॑र्तोर्वि॒त॑तं सं ज॒भार ।
इ॒क्त ह॒रितः स॒धस्था-
दा॒दात्री वा॑सस्तनुते सि॒मसै॑ ॥ ४

तन्मि॒त्रस्य॑ वरु॒णस्याभि॑चक्षे
सूर्यो रू॒पं कृ॑णुते द्यो॒रुप॑स्थे ।
अ॒नन्त॑म॒न्यद्गु॑श॒दस्य॑ पाजः
कृ॒ष्णम॒न्यद्भ॒रितः॑ सं भ॑रन्ति ॥ ५

अ॒द्या दे॒वा उ॒दि॒ता सूर्य॑स्य
नि॒र॒ह॒सः पि॒पृता नि॒र॒व॒द्यात् ।
तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒मह॑न्ता-
म॒दि॒तिः सि॒न्धुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ६

प्र तव्य॑सीं नव्य॑सीं धी॒तिम॑ग्नये
वा॒चो म॒तिं स॒हसः॑ सू॒नवे॑ भरे ।

अ॒पां न॒पाद्यो वसु॑भिः स॒ह प्रि॒यो
होता॑ पृथि॒व्यां न्यसीद॑दृ॒त्वियः ॥ १

स जाय॑मानः पर॒मे व्योम॑-
न्या॒विर॒ग्निर॑भवन्मात॒रि॒श्वने ।
अ॒स्य क॒त्वा समि॑धानस्य॒ म॒ज्मना॑
प्र द्यावा॑ शोचिः पृथि॒वी अ॑रोचयत् ॥ २

अ॒स्य त्वेषा॑ अ॒जरा॑ अ॒स्य भा॒नवः॑
सुसं॑दृशः सुप्रती॒कस्य॑ सुद्युतः ।
भा॒त्वक्ष॑सो अत्य॒क्तुर्न सिन्ध॑वो-
ऽग्ने र॑जन्ते असंसन्तो अ॒जराः ॥ ३

यमै॑रिरे भृ॒गवो वि॒श्ववे॑दसं
नाभा॑ पृथि॒व्या भुव॑नस्य म॒ज्मना॑ ।
अ॒ग्निं तं गी॑र्भिर्हि॒नुहि॑ स्व आ द॒मे
य ए॒को व॒स्वो वरु॑णो न राज॑ति ॥ ४

न यो व॑राय म॒रुता॑मिव स्व॒नः
सेने॑व सृष्टा दि॒व्या यथा॑शनिः ।
अ॒ग्निर्ज॑म्भैस्तिगि॒तैर॑न्ति भ॑र्वति
यो॒धो न श॑त्रून्त्स वना॒ न्यृ॒ञ्जते ॥ ५

कु॒वि॒न्नो अ॒ग्निरु॒चथ॑स्य वीर॑स-
द्वसु॑ङ्कुविद्वसु॑भिः काम॑माव॒रत् ।

चोदः कुवित्तुतुज्यात्सातये धियः
शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षद-
मग्निं मित्रं न समिधान ऋते ।
इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्य-
च्छुक्वर्णामुदु नो यंसते धियम् ॥ ७

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छन्दिग्ने
शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।
अदब्धेभिरद्वपितेभिरिष्टे-
ऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८

म० १

No. 5

सू० १५४

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं
यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कमायदुत्तरं सधस्थं
विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणे-
ष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म
गिरिक्षितं उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थ-
मेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदा-
न्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।
य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्या-
मेको वाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां
नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुर्निस्था
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्वै
यत्र गावो भूरिशङ्गा अयासः ॥
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः
परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६

यो जात एव प्रथमो मनस्वा-
न्देवो देवान्कृतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां
नृम्णस्य महा स जनास इन्द्रः ॥ १

यः पृथिवीं व्यथमानामहं-
द्यः पर्वतान्प्रकुपितां अरम्णात् ।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो
यो द्यामस्तन्नात्स जनास इन्द्रः ॥ २

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धु-
न्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान
संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि
यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।
श्वघ्नीव यो जिगीवाँ लक्षमाद-
दर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४

यं स्मां पृच्छन्ति कुहं सेति घोर-
मुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।
सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति
श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य
यो ब्रह्मणो नार्धमानस्य कीरेः ।

युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः
 सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६
 यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो
 यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।
 यः सूर्यं य उषसं जजान
 यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७
 यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते
 परेऽवर उभयां अमित्राः ।
 समानं चिद्रथमातस्थिवासा
 नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८
 यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो
 यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
 यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव
 यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९
 यः शश्वतो महेनो दधाना-
 नमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।
 यः शर्धते नानुददाति शूध्यां
 यो वस्योहिन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १०
 यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं
 चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान
दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११

यः सतरश्मिर्वृषभस्तुविष्मा-
नवारजत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।
यो रौहिणमस्फुरद्रज्रबाहु-
र्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १२

द्यावां चिदस्मै पृथिवी नभेते
शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।
यः सोमपा निचितो वज्रबाहु-
र्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३

यः सुन्वन्तमवाति यः पचन्तं
यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।
यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो
यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४

यः सुन्वते पचते दुध आ चि-
द्वाजं दर्दषि स किलासि सत्यः ।
वयं तं इन्द्र विश्वहं प्रियासः
सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ १५

मित्रो जनान्यातयति बुवाणो
 मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
 मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे
 मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वा-
 न्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।
 न हन्यते न जीयते त्वोतो
 नैनमंहो अश्रोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २

अनमीवास इळया मदन्तो
 मितज्ञवो वरिमन्त्रा पृथिव्याः ।
 आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो
 वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो
 राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।
 तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्या-
 पि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४

महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो
 यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।
 तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्ट-
 मग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि ।

द्युम्नं चित्रश्रवस्तम् ॥ ६

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः ।

अभि श्रवोभिः पृथिवीम् ॥ ७

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे ।

स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे ।

इष इष्टव्रता अकः ॥ ९

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः

स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधि-

रन्तु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि

चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती ।

आ त्वा वहन्तु सुयमांसो अश्वा

हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ २

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वो-

ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणियमाना

चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३

अव स्यूमेव चिन्वती मघो-

न्युषा याति स्वसंरस्य पत्नी ।

स्वर्जनन्ती सुभगा सुदंसा

आन्तादिवः पंप्रथ आ पृथिव्याः ॥ ४

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं

प्र वो भरध्वं नमसा सुवृक्तिम् ।

ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रे-

त्प्र रोचना रुरुचे रणवसंहक् ॥ ५

ऋतावरी दिवो अर्कैरबोध्या

रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।

आयतीमग्न उषसं विभातीं

वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६

ऋतस्य बुध्न उषसामिषण्य-

न्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया

चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥ ७

अग्रं पिबामधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु ।
त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १

शतेनां नो अभिष्टिभिर्निर्त्वा इन्द्रसारथिः ।
वायो सुतस्य तुम्पतम् ॥ २

आ वां सहस्रं हरय इन्द्रवायू अभि प्रयः ।
वहन्तु सोमपीतये ॥ ३

रथं हिरण्यवन्धुरमिन्द्रवायू स्वध्वरम् ।
आ हि स्थाथो दिविस्पृशम् ॥ ४

रथेन पृथुपाजसा दाश्वांसमुप गच्छतम् ।
इन्द्रवायू इहा गतम् ॥ ५

इन्द्रवायू अयं सुतस्तं देवेभिः सजोषसा ।
पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ६

इह प्रयाणमस्तु वामिन्द्रवायू विमोचनम् ।
इह वां सोमपीतये ॥ ७

अभूद्धेवः सविता वन्द्यो नु न
इदानीमह उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः
श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ १

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्यो-
ऽमृतत्वं सुवसिं भागमुत्तमम् ।
आदिद्धामानं सवितुर्व्यूणुषे-
ऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ २

अचिन्ती यच्चकुमा दैव्ये जने
दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुषत्वता ।
देवेषु च सवितुर्मानुषेषु च
त्वं नो अत्र सुतादनांगसः ॥ ३

न प्रमिये सवितुर्देव्यस्य त-
द्यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति ।
यत्पृथिव्या वरिमन्ना स्वङ्गुरि-
र्ध्मन्दिवः सुवति सत्यमस्य तत् ॥ ४

इन्द्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः
क्षयाँ एभ्यः सुवसि प्रस्त्यावतः ।
यथायथा पतयन्तो वियेमिर
एवैव तस्थुः सवितः सवायं ते ॥ ५

ये ते त्रिरहन्त्सवितः सवासो
दिवेदिवे सौभगमासुवन्ति ।

इन्द्रो द्यावापृथिवी सिन्धुरग्नि-
रदित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ ६

म० ५

No. 11

सू० १६

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया ।
आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १

तं त्वा घृतस्रवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम् ।
देवाँ आ वीतये वह ॥ २

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि ।
अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ३

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये ।
होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह ।
देवैरा संत्सि बर्हिषि ॥ ५

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि ।
देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६

न्यग्निं जातवेदसं होत्रवाहं यविष्ठयम् ।
दधाता देवमृत्विजम् ॥ ७

प्र यज्ञ ए॒त्वानुष॑ग॒द्या दे॒वव्य॑चस्तमः ।

स्तृणी॑त ब॒र्हि॒रास॑दे ॥ ८

एदं म॒रुतो॑ अ॒श्विना॑ मि॒त्रः सी॑दन्तु वरुणः ।

दे॒वासः॑ सर्व॑या वि॒शा ॥ ९

म० ५

No. 12

सू० ८३

अच्छा॑ वद तव॑सं गी॒र्भिरा॑भिः

स्तु॒हि प॒र्जन्यं॑ नम॒सा वि॑वास ।

क॒निक्रि॑ददृष्ट॒भो जी॑रदानू

रेतो॑ द॒धात्योष॑धीषु गर्भ॑म् ॥ १

वि वृ॒क्षान् ह॑न्त्युत ह॑न्ति र॒क्षसो॑

विश्वं॑ बिभा॒य भु॑वनं म॒हाव॑धात् ।

उ॒ताना॑गा ई॒षते॑ वृ॒ष्ण्याव॑तो

यत्प॒र्जन्यः॑ स्त॒नय॑न्ह॒न्ति दु॒ष्कृतः॑ ॥ २

र॒थीव॑ क॒श्याश्वौ॑ अ॒भिक्षि॑प-

न्नावि॑र्दूतान्कृ॒णुते॑ व॒र्ष्यैर्॑ अ॒ह ।

दू॒रात्सि॑ंहस्य॒ स्तन॑था उदी॒रते॑

यत्प॒र्जन्यः॑ कृ॒णुते॑ व॒र्ष्यैर्॑ न॒मः ॥ ३

प्र वा॒ता वा॑न्ति प॒तय॑न्ति वि॒द्युत॑

उदोष॑धीर्जिह्वे॒ते पि॒न्वते॑ स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते
यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४

यस्य व्रते पृथिवी ननमीति
यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति ।
यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः
स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं
प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।
अर्वाङ्घ्रितेन स्तनयित्नुने-
ह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा
उदन्वता परि दीया रथेन ।
द्वति सु कर्ष विषितं न्यञ्चं
समा भवन्तूद्वतो निपादाः ॥ ७

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च
स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।
घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि
सुप्रपाणं भवत्वघ्नयाभ्यः ॥ ८

यत्पर्जन्य कनिक्रद-
स्तनयन्हंसि दृष्टकृतः ।

प्रतीदं विश्वं मोदते
यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९
अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभाया-
कृधन्वान्यत्यतवा उ ।
अजीजन ओषधीर्भोजनाय
कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाः ॥ १०

म० ६

No. 13

सू० ५३

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये ।
धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १
अभि नो नर्यं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् ।
वामं गृहपतिं नय ॥ २
अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय ।
पणेश्चिद्वि स्रदा मनः ॥ ३
वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि ।
साधन्तामुग्र नो धियः ॥ ४
परि तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे ।
अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ५
वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् ।
अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ६

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे ।
अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ७

यां पूषन्ब्रह्मचोदनी-
मारां बिभर्ष्याघृणे ।
तयां समस्य हृदय-
मा रिख किकिरा कृणु ॥ ८

या ते अष्टा गोओंपशाघृणे पशुसाधनी ।
तस्यास्ते सुन्नमीमहे ॥ ९

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत ।
नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १०

सं पूषन्विदुषां नय यो अञ्जसानुशासति ।
य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १

समु पूष्णा गमेमहि यो गृह्णां अभिशासति ।
इम एवेति च ब्रवत् ॥ २

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते ।
नो अस्य वदथते पविः ॥ ३

यो अ॒स्मै ह॒विषावि॒ध॒न्न तं पू॒षापि॑ मृ॒ष्यते ।
प्र॒थ॒मो वि॒न्दते॒ वसु॑ ॥ ४

पू॒षा गा अ॒न्वे॒तु नः पू॒षा र॑क्ष॒त्वर्व॑तः ।
पू॒षा वा॒जं स॒नोतु॑ नः ॥ ५

पू॒षन्न॒नु प्र गा इ॒हि य॑ज॒मान॑स्य सु॒न्वतः॑ ।
अ॒स्माकं॑ स्तु॒वता॑मु॒त ॥ ६

माकि॑र्ने॒श॒न्माकी॑ रि॒ष॒न्माकी॑ सं शा॒रि के॒वटे॑ ।
अ॒थारि॑ष्टाभि॒रा ग॑हि ॥ ७

शृ॒ण्वन्तं॑ पू॒षणं॑ व॒यमि॑र्य॒मन॑ष्टे॒दस॑म् ।
ई॒शानं॑ रा॒य ई॑महे ॥ ८

पू॒षन्त॑वं व्र॒ते व॒यं न रि॑ष्ये॒म कदा॑ च॒न ।
स्तो॒तार॑स्त इ॒ह स्मा॑सि ॥ ९

परि॑ पू॒षा प॒रस्ता॑न्द्र॒स्तं द॑धातु दक्षि॑णम् ।
पुन॑र्नो न॒ष्टमा॑जतु ॥ १०

ए॒हि वां वि॑मु॒चो न॒पादा॑घृ॒णे सं स॑चाव॒है ।
र॒थीर्क॑तस्य॒ नो भ॑व ॥ १

रथीतमं कपदिर्निमीशानं राधसो महः ।

रायः सखायमीमहे ॥ २

रायो धारास्याघृणे वसो रशिरजाश्व ।

धीवतोधीवतः सखा ॥ ३

पूषणं न्वृजाश्वमुप स्तोषाम वाजिनम् ।

स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः ।

भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५

आजासः पूषणं रथे निशुम्भास्ते जनश्रियम् ।

देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥ ६

य एनमादिदेशति करम्भादिति पूषणम् ।

न तेन देव आदिशे ॥ १

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा ।

इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्यम् ।

नैरयद्वथीतमः ॥ ३

यदद्य त्वां पुरुष्टुत ब्रवाम दस मन्तुमः ।
तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४

ईमं च नो गवेषणं सातये सीषधो गणम् ।
आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५

आ ते स्वस्तिमीमह
अरेअघामुपावसुम् ।
अद्या च सर्वतातये
श्वश्च सर्वतातये ॥ ६

म० ६

No. 17

सू० ५७

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये ।
मेम वाजसातये ॥ १

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्बोः सुतम् ।
करम्भमन्य ईच्छति ॥ २

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता ।
ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३

यदिन्द्रो अनयद्वितो महीरपो वृषंतमः ।
तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव ।
इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५

उत्पूषणं युवामहेऽभीशूँरिव सारथिः ।
मह्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६

म० ७

No. 18

सू० २८

ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्रा-
नर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।
विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ता
अस्माकमिच्छृणुहि विश्वमिन्व ॥ १

हवं त इन्द्र महिमा व्यान-
द्ब्रह्म यत्पासि शवसिन्वृषीणाम् ।
आ यद्वज्रं दधिषे हस्त उग्र
घोरः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अषाळ्हः ॥ २

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवाना-
न्त्सं यन्नन्न रोदसी निनेथ ।
महे क्षत्राय शवसे हि जज्ञे-
ऽतूतुजिं निरूतुषिषिश्नत् ॥ ३

एभिर्न इन्द्राहभिर्दशस्य
दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना
अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं
महो रायो राधसो यद्दन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५

म० ७

No. 19

सू० ४९

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्या-
त्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।
इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद
ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति
खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।
समुद्रार्था याः शुचयः पावका-
स्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २

यासां राजा वरुणो याति मध्ये
सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।
मधुश्चुतः शुचयो याः पावका-
स्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३

यासु राजा वरुणो यासु सोमो
 विश्वे देवा यासूर्जं मदन्ति ।
 वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्ट-
 स्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४

म० ७

No. 20

सू० ५४

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मा-
 न्त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।
 यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व
 शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि
 गयस्फानो गोभिरश्वैभिरिन्दो ।
 अजरासस्ते सख्ये स्याम
 पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २

वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते
 सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।
 पाहि क्षेम उत योगे वरं नो
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा
गिरो दस्रा जुजुषाणा युवाकौः ।
हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थु-
ररं गन्तं हविषो वीतये मे ।
तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः ॥ २

प्र वां रथो मनोजवा इयति
तिरो रजांस्यश्विना श्रुतोतिः ।
अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३

अयं ह यद्वां देवया उ अद्वि-
रूध्वो विवक्ति सोमसुद्युवभ्याम् ।
आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति
न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।
यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भू-
ञ्च्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।
अधि यद्वर्ष इतऊति धृत्यः ॥ ६

उत त्वं भुज्युमश्विना सखायो
मध्ये जहृदुरेवासः समुद्रे ।
निरीं' पर्षदरावा यो युवाकुः ॥ ७

वृकाय चिज्जसमानाय शक्त-
मुत श्रुतं शयवे हूयमाना ।
यावद्वयामपिन्वतमपो न
स्तयै चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः ॥ ८

एष स्य कारुर्जरते सूक्तै-
रग्रे बुधान उषसां' सुमन्मा ।
इषा तं वर्धदन्नया पयोभि-
र्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९

व्यु१ पा आवो दिविजा ऋतेना-
विष्ण्वाना महिमानमागात् ।
अप द्रुहस्तम आवरजुष्ट-
मङ्गिरस्तमा पथ्या अजीगः ॥ १

महे नो अद्य सुविताय बो-
ध्युषो महे सौभगाय प्र यन्धि ।

चित्रं रयिं यशसं धेह्यस्मे
देवि मर्तेषु मानुषि श्रवस्युम् ॥ २

एते ते भानवो दर्शताया-
श्चित्रा उपसो अमृतास आगुः ।
जनयन्तो दैव्यानि व्रता-
न्यापूणन्तो अन्तरिक्षा व्यस्थुः ॥ ३

एषा स्या युजाना पराका-
त्पञ्च क्षितीः परि सद्यो जिगाति ।
अभिपश्यन्ती वयुना जनानां
दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा
चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।
ऋषिष्टुता जरयन्ती मघो-
न्युषा उच्छति वह्निभिर्गृणाना ॥ ५

प्रति द्युतानामरूपासो अश्वा-
श्चित्रा अहश्चक्षुषसं वहन्तः ।
याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन
दधाति रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ६

सत्या सत्येभिर्महती महद्भि-
देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः ।

रुजद्वृळ्हानि दददुस्त्रियाणां
प्रति गाव उषसं वावशन्त ॥ ७

नू नो गोमद्वीरवद्वेहि रत्न-
मुषो अश्ववात्पुरुभोजो अस्मे ।
मा नो बहिः पुरुषता निदे क-
र्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८

म० ७

No. 23

सू० ८३

युवां नरा पश्यमानास आप्यं
प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।
दासा च वृत्रा हतमार्याणि च
सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १

यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजो
यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।
यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दश-
स्तत्रा न इन्द्रावरुणाधि वोचतम् ॥ २

सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदृक्ष-
तेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।
अस्थुर्जनानाः प मामरातयो-
ऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति
भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।
ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि
सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥ ४

इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति
माघान्यर्यो वनुषामरातयः ।
युवं हि वस्वं उभयस्य राजथो-
ध स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५

युवां हवन्त उभयास आजि-
ष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।
यत्र राजभिर्दशभिर्निवाधितं
प्र सुदासमावतं तृत्सुभिः सह ॥ ६

दश राजानः समिता अयज्यवः
सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।
सत्या नृणामन्नसदामुपस्तुति-
र्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः
सुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।
श्रित्यश्चो यत्र नमसा कपदिनीं
धिया धीवन्तो असपन्त तृत्सवः ॥ ८

त्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते
 व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।
 हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभि-
 रस्मे इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥ ९

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा
 द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सुप्रथः ।
 अवधं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो
 देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १०

म० ७

No. 24

सू० ८६

धीरा त्वस्य महिना जनूंषि
 वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।
 प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं
 द्विता नक्षत्रं प्रथञ्च भूम ॥ १

उत स्वया तन्वा३सं वदे त-
 त्कदा न्व१न्तर्वरुणे भुवानि ।
 किं मे हव्यमहृणानो जुषेत
 कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्ष-
 पो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।

समादाभिन्ने कवर्यश्चिदाहु-
र्यं ह तुभ्यं वरुणो हृणीति ॥ ३

किमार्ग आस वरुण ज्येष्ठं
यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।
प्र तन्मै वोचो द्रूळभ स्वधावो-
ऽव त्वानेना नमसा तुर इयाम् ॥ ४

अव दुग्धानि पित्र्यां सृजा नो-
ऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।
अव राजन्पशुतृपं न तायुं
सृजा वत्सं न दान्नो वसिष्ठम् ॥ ५

न स स्वो दक्षो वरुण धृतिः सा
सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।
अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे
स्वप्नश्चनेदनृतस्य प्रयोता ॥ ६

अरं दासो न मीळ्हुषे करा-
ण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।
अचैतयदचितो देवो अर्यो
गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥ ७

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो
हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।

शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥८

म० ७

No. 25

सू० ८८

प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां
मतिं वसिष्ठ मीळ्हुषे भरस्व ।
य ईमर्वाश्वं करते यजत्रं
सहस्रामघं वृषणं बृहन्तम् ॥ १

अधा न्वस्य संदृशं जगन्वा-
नग्नेरनीकं वरुणस्य मंसि ।
स्व १ र्यदश्म-धिपा उ अन्धो-
ऽभि मा वपुर्दृशये निनीयात् ॥ २

आ यद्रुहाव वरुणश्च नावं
प्र यत्समुद्रमीरयाव मध्यम् ।
अधि यदपां स्नुभिश्चराव
प्र प्रेङ्ख ईङ्ग्यावहै शुभे कम् ॥ ३

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधा-
दृषिं चकार स्वपा महोभिः ।
स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्नां
यान्तु द्यावस्ततनन्यादुषासः ॥ ४

क॑त्यानि नौ स॒ख्या ब॒भूवुः
 सचा॑वहे॒ यद्वृ॑कं पुरा चि॒त् ।
 बृ॒हन्तं॑ मानं वरुण स्वधावः
 स॒हस्र॑द्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५
 य आ॒पिर्नित्यो॑ वरुण प्रि॒यः स-
 न्त्वामा॑गांसि कृणव॒त्सखा॑ ते ।
 मा त॒ एन॑स्वन्तो यक्षिन्भुजेम
 यन्धि ष्मा विप्रः स्तुव॑ते वरू॒थम् ॥ ६
 ध्रुवा॑सु त्वासु क्षि॒तिषु॑ क्षि॒यन्तो
 व्य॑स्मत्पाशं वरु॑णो मुमोचत् ।
 अवो॑ वन्वा॒ना अदि॑तेरुपस्था-
 द्यूयं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः ॥ ७

मो पु वरुण मृ॒न्मयं॑ गृहं राज॒न्नहं॑ गमम् ।
 मृ॒ळा सु॑क्षत्र मृ॒ळय॑ ॥ १
 यदे॒मिं प्रस्फुर॑न्निव दृ॒तिर्न॑ ध्मा॒तो अ॒द्रिवः॑ ।
 मृ॒ळा सु॑क्षत्र मृ॒ळय॑ ॥ २
 क्र॒त्वः स॒मह॑ वी॒नता॑ प्रती॒पं ज॑गमा शुचे ।
 मृ॒ळा सु॑क्षत्र मृ॒ळय॑ ॥ ३

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ४

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जने-

ऽभिद्रोहं मनुष्या इश्वरामसि ।

अचिन्ती यत्तव धर्मा युयोपिम

मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५

म० ७

No. 27

सू० १०९

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळहुषे ।

स नो यवसमिच्छत् ॥ १

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् ।

पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम् ।

इळां नः संयतं करत् ॥ ३

म० ८

No. 28

सू० ३०

नहि वो अस्त्यर्भको देवासो न कुमारकः ।

विश्वे सतोमहान्त इत् ॥ १

इति स्तुतासो असथा रिशादसो

ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च ।

मनोर्देवा यज्ञियासः ॥ २

ते नस्त्राध्वं तेऽवत
त उ नो अधि वोचत ।
मा नः पथः णिष्यादादा-
दधि दूरं नैष्ट परावतः ॥ ३

ये देवास इह स्थन
विश्वे वैश्वानरा उत ।
अस्मभ्यं शर्म सप्रथो
गवेऽश्वाय यच्छत ॥ ४

म० १०

No. 29

सू० १४

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु
बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं संगमनं जनानां
यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद
नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।
यत्रा नः पूर्वेऽपितरः परेयु-
रेना जज्ञानाः पथ्याऽनु स्वाः ॥ २

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभि-
र्बृहस्पतिर्ऋक्भिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवा-
न्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३

इमं यम प्रस्तरमा हि सी-
दाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बह-
न्त्वेना राजन्हविषा मादयस् ॥ ४

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभि-
र्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तं ह्रुवे यः पिता ते-
ऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा
अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६

प्रेहि प्रेहि पृथिभिः पूर्व्येभि-
र्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।
उभा राजाना स्वधया मदन्ता
यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमे-
नेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।

ह्रित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि
सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८

अपेत वीत वि च सर्पतातो-
ऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं
यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ'
चतुरक्षौ शबलौ' साधुना पथा ।
अथा पितृन्तु विदत्राँ उपेहि
यमेन ये संधमादं मदन्ति ॥ १०

यौ ते श्वानौ' यम रक्षितारौ
चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ ।
ताभ्यामेनं परि' देहि राज-
न्त्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११

उरूणसावसुत्पा उदुम्बलौ
यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं वृशये सूर्याय
पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १२

यमाय सोमं सुनुत
यमाय जुहुता हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छ-
त्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३

यमाय घृतवद्भवि-
र्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
स नो देवेष्वा यम-
द्दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४

यमाय मधुमत्तमं
राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः
पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५

त्रिकद्वकेभिः पतति
षळ्वीरेकमिद्वहत् ।
त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि
सर्वा ता यम आहिता ॥ १६

म० १०

No. 30

सू० ९०

स स्रक्षोषा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृ-
त्वात्पातद्विज्ञानं ॥ १

पुरुष एवेदं सर्वं
यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्थेऽशानो
यदभेनातिरोति ॥ २

एतावानस्य महिमा-
तो ज्यायांश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि
त्रिपादस्याऽतं दिवि ॥ ३

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः
पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ्मव्यक्राम-
त्साशनानशने अभि ॥ ४

तस्माद्द्विराळजायत
विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत
पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५

यत्पुरुषेण हविषा
देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तो अस्मद्भ्योऽस्य
ग्रीष्म इध्मः शरद्भविः ॥ ६

तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॑ प्रौक्ष-
 न्पुरु॑षं जा॒तम॑ग्र॒तः ।
 तेन॑ दे॒वा अ॑यजन्त
 सा॒ध्या ऋष॑यश्च॒ ये ॥ ७

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्सर्व॑हु॒तः
 संभू॑तं पृष॒दाज्य॑म् ।
 प॒शून्तांश्च॑क्रे वा॒य॒व्या-
 ना॒र॒ण्यान्ग्रा॒म्याश्च॒ ये ॥ ८

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्सर्व॑हु॒तः
 ऋ॒चः सा॒मानि॑ जज्ञिरे ।
 छ॒न्दांसि॑ जज्ञिरे॒ तस्मा॑-
 द्यजु॑स्तस्मा॑दजायत ॥ ९

तस्मा॑द॒श्वा अ॑जायन्त
 ये के चो॑भ॒याद॑तः ।
 गा॒वो ह ज॑ज्ञिरे॒ तस्मा॑-
 त्तस्मा॑ज्जा॒ता अ॑जा॒वयः॑ ॥ १०

यत्पु॑रु॒षं व्य॑दधुः
 क॒ति॒धा व्य॑कल्पयन् ।
 मुखं॑ किम॒स्य कौ॑ बा॒हू
 का ऊ॒रू पा॑दा उच्येते ॥ ११

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी-

द्वाहू राजन्यः कृतः ।

१ ऊरू तदस्य यद्वैश्यः

पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२

चन्द्रमा मनसो जात-

श्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च

प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं

शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रा-

त्तथा लोकाँ अकल्पयत् ॥ १४

सप्तास्यासन्पृथिव्य-

स्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना

अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा-

स्तानि धर्माणि प्रथमान्यासत् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त

यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६

इति वा इति मे मनो गामश्वं सनुयामिति ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १

प्र वाता इव दोधत उन्मा पीता अयंसत ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ २

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वा इवाशवः ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ३

उप मा मतिरस्थित वाश्वा पुत्रमिव प्रियम् ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ४

अहं तष्टेव बन्धुरं पर्यचामि हृदा मतिम् ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ५

नहि मे अक्षिपञ्चनाच्छांत्सुः पञ्च कृष्टयः ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ६

नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं च न प्रति ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ७

अभि द्यां महिना भुवमभी इमां पृथिवीं महीम् ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ८

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ९

ओषमि॑त्॒थिवी॑म॒हं ज॒म्भन्त॑न्त॒वेह॑ वा ।

कु॒वित्सो॑म॒स्यापा॑मि॒ति' ॥ १०

दिवि॑ मे॒ अ॒न्यः प॒क्षो॑ऽधो॒ अ॒न्यम॑चीकृषम् ।

कु॒वित्सो॑म॒स्यापा॑मि॒ति' ॥ ११

अ॒हम॑स्मि॒ महाम॑हो॒ऽभि॒न॒भ्यमु॑दी॒षितः॑ ।

कु॒वित्सो॑म॒स्यापा॑मि॒ति' ॥ १२

गृ॒हो या॑म्य॒रंकृ॑तो॒ दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यवा॑ह॒नः ।

कु॒वित्सो॑म॒स्यापा॑मि॒ति' ॥ १३

म० १०

No. 32

सू० १२१

ह्रि॒ण्यग॑र्भः॒ सम॑व॒र्तता॑ग्रे

भू॒तस्य॑ जा॒तः प॑तिरेकं आसीत् ।

स दा॑धार पृथि॒वीं द्या॑मु॒तेमां

कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ १

य आ॑त्म॒दा ब॑ल॒दा यस्य॑ विश्वं

उ॒पास॑ते प्र॒शिषं॑ यस्य॑ दे॒वाः ।

यस्य॑ च॒क्ष्वाया॑मृतं॒ यस्य॑ मृत्युः

कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ २

यः प्रा॑ण॒तो नि॑मिष॒तो म॑हि-

त्वैक॑ इ॒द्राजा॑ जग॒तो ब॒भूव॑ ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा
यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा
येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने
अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६

आपो ह यद्वहतीर्विश्वमाय-
न्गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७

यश्चिदापो महिना पर्यपश्य-
द्वक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेष्वधि देव एक आसी-
त्कस्मै' देवाय हविषा विधेम ॥ ८

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या
यो वा दिवं' सत्यधर्मा जजान ।
यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान
कस्मै' देवाय हविषा विधेम ॥ ९

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुःस्तु
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १०

म० १०

No. 33

सू० ११५

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरा-
म्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।
अहं मित्रावरुणोभा बिभ-
र्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १

अहं सोममाहनसं बिभ-
र्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते
सुप्रव्येइ यजमाना सुन्वते ॥ २

अहं राष्ट्रीं संगमनी वसूनां
चिकितुषीं प्रथमा यज्ञियानाम् ।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा
भूरिस्थात्रां भूर्यविशयन्तीः ॥ ३

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति
यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।
अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति
श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥ ४

अहमेव स्वयमिदं वदामि
जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि
तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ५

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि
ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।
अहं जनाय समदं कृणो-
म्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ६

अहं सुवे पितरमस्य मूर्ध-
न्मम योनिस्त्वन्तः समुद्रे ।
ततो वि तिष्ठे भुवनानु वि-
श्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥ ७

अहमेव वात इव प्र वा-
म्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।
परो दिवा पर एना पृथि-
व्यैतावती महिना सं बभूव ॥ ८

म० १०

No. 34

सू० १६८

वातस्य नु महिमानं रथस्य
रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।
द्विविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्व-
न्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १
सं प्रेरते अनु वातस्य विष्ठा
ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।
ताभिः सयुक्सरथं देव ईय-
तेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २
अन्तरिक्षे पृथिभिरीयमानो
न नि विशते कतमञ्चनाहः ।
अपां तखा प्रथमजा ऋतावा
क्व स्विज्जातः कुत आ बभूव ॥ ३
आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो
यथावशं चरति देव एषः ।
घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं
तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४

No. 1

Māṇḍala 1

Sūkta 19

Sāyaṇa :

प्रति त्यमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवता त्वष्टकम्यते प्रति त्यमाग्निमारुतमिति । कारीरी(ष्टौ) प्रति त्यमित्येषा धाव्या । तथा च सूत्रितम् । वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाव्ये इति (Āśvalāyana Śrauta Sūtra ii, 13, 1 and 2) । तामेतां सूक्तगतां प्रथमामुच्यमाह ॥

Note :

The hymn is the second in the fifth anuvāka of the first maṇḍala. (For the two-fold division of the Ṛigveda, see Weber's History of Indian Literature, p. 31). The ṛishi and metre of the hymn are "the same as before," that is, the same as those of hymns Nos. 13 to 18 of this maṇḍala. The ṛishi is Medhātithi Kāṇva : and the metre is Gāyatrī. There remains the question as to the god or gods in whose honour the hymn is sung. As to that Sāyaṇa quotes the Anukramanikā of Kātyāyana, where the ṛishi, metre and god of every hymn of the Ṛigveda are given in order, the hymns being cited, as here, by their first words.

Sāyaṇa's last general note on the hymn has reference to the ritual. This Ṛik, with one other ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिः (Ṛigveda, v., 60, 1) is used at the Kārīrī sacrifice, a prayer for rain.

[The hymn is translated with notes in "Vedic Hymns," Part i. (Sacred Books of the East).]

Verse 1

Padapāṭha :

प्रति^१ त्यम् चारुम् अध्वरम् गोऽग्नीथाय^२ प्र हूयसे । मरुतऽभिः
अग्ने आ गहि ॥ ?

Sāyaṇa :

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अग्ने यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्यरहितः त्यं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्र हूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे । तस्मादस्मिन्मध्वरे त्वं मरुद्भिः सह* देवविशेषैः सह आ गहि आगच्छ । सेयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोमे मरुद्भिः सहागच्छेति (Nirukta x, 36) । प्रति । निपात आद्युदात्तः † । त्यं । त्यदादीनामः (Pāṇini vii, 2, 102) । प्रातिपदिकस्वरः । चारुं । दूसनिजनिचरीत्यादिना जुण् (Uṇḍisūtra i, 3) अत उपधाया ईद्विः । निच्वादाद्युदात्तः § । गोपीथाय । निशीथगोपीथावगथा इति (Uṇḍisūtra ii, 9)

* M₂ omits सह.

† Phit-Sūtra pāda iv.

‡ M₂ इति द्विः .

§ Pāp. vi, 1, 197.

यङप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रेति * निपातस्वरः † ॥

Notes :

1. प्रेति. A preposition governing अङ्वरं. Sāyaṇa's construction is, at the least, harsh and unnecessary. The गोपीय and the अङ्वर of the verse are one and the same thing. Yāska, whom Sāyaṇa quotes, construes as we do.

2. त्र्यं. See Whitney's Sanskrit Grammar, para. 499 a. †

3. गोपीधाय. Max Müller translates, 'for a draught of milk,' with the following note :—

“गोपीय is explained by Yāska and Sāyaṇa as drinking of Soma. I have kept to the literal signification of the word, a draught of milk. In the last verse of our hymn the libation offered to Agni and the Maruts is said to consist of Soma, but Soma was commonly mixed with milk. The other meaning assigned to गोपीय, protection, would give the sense : 'Thou art called for the sake of protection.' § But पीय has clearly the sense of drinking in सोमपीय, RV. i, 51, 7 ; and may therefore be taken in the same sense in गोपीय.” Vedic Hymns, Part i, p. 54.

Ujjvaladatta, in his commentary on the Uṇādisūtra, which is quoted by Sāyaṇa for the accent of the word, explains गोपीय by त्र्यं. Max Müller's reference is to Roth, who (edition of Nirukta, Illustrations, p. 144, and article in the St. Petersburg Dictionary) distinguishes between two words गोपीय, one meaning protection, and the other, draught of milk. For the first word Roth quotes RV, v., 65, 6 ; यो वो गोपीये न भयस्य वेद, x, 35, 14 ; x, 77, 7, &c. Here he translates (Dictionary) 'draught of milk,' and compares सोमपीय.

4. प्र. Treated as a separate word in the Pada text. In the R̥gveda the prefix need not stand immediately before the verb, as in later Sanskrit. It may be separated from the verb by another word or words. See Whitney's Sanskrit Grammar, para. 1081 and following paras.

5. ह्रयसे. The verb is, as a rule, not accented unless it stands at the beginning either of a verse-division (pāda) or of a grammatical clause. See Whitney, para. 592 and following paras. § (The svarita accent on the first syllable of ह्रयसे in the Samhitā text is not an accent proper of the word, but a mere reflex of the udātta accent on the preceding ॥ syllable in the sentence. Compare the

* M. प्र. निपातस्वरः † Phit. Sū. iv, 80. ‡ Macdonell's V. G. S. para 110, 2. (p. 107.) § Used in this sense in the Bhāgavata Purāṇa. § M's V. G. S. App. III. paras 19 and 8 B. b. ॥ Pāṇ. viii, 4, 66.

word as it stands in the Pada text, where the preceding syllable is not allowed to affect it.)

6. मरुद्भिः. The old and original meaning of the third case, which must have become obscure already in Yāska's time, as he thinks it necessary to add the preposition सह. Notice the way in which this word is written in the Pada text. The component parts of compound words, &c., are, in reciting that text, separated by a pause of the length of a short vowel. The pause is graphically represented by the sign commonly called the avagraha. Compare Max Müller's remarks in Vedic Hymns, Part, i. preface p. lviii.

7. अग्ने. The vocative is not accented unless it stands at the beginning either of a sentence or of a pāda. Whitney, para. 314*

[8. आ गहि. The root is गम् shortened into ग.]

Verse 2

Padapāṭha :

नहि देवः न मर्त्यः महः तव क्रतुम् परः । मरुद्भिः अग्ने
आ गहि ॥ २

Sūyama :

हे अग्ने महो महतस्तव संबन्धिं क्रतुं कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य परो नहि उत्कृष्टो देवां न भवति खलु । तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रताधिज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् । नहि । एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । देवः । पचाद्यजन्तश्चित्त्वादान्तोदात्तः । महः । महतस्तलोपश्चान्दसः । बृहन्महत्तोरुपसंख्यानमिति विभक्तेश्चान्तत्वम् । तव । युष्मदस्मदोर्ङ्सीत्याद्युदात्तत्वम् । क्रतुं । क्रजः क्रतुः (Uṇādisūtra, i, 78) । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गहि । गम् लुप्त गतौ । लोटः सेहिः । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्वाभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति । निघातः ॥

Notes :

1. मर्त्यो. The metre shows that we must read a word of three syllables, mar-ti-o.† Compare the Latin mor-tu-us. [Av. maretan (✓mar).mortal, man.]

2. महः Whitney, para. 400 § [Av. maz-great.]

3. क्रतु. This word is the Greek kratos, like that, means strength, as well of the body as of the mind [see Sūyama on ऋक्रतुः, No. 2, v. 12], or of both, the two not being distinguished. The English word strong is used in the same way. Kratu

* M's V. G. S. App. III. paras 11, 18. † M₂ संबन्धिन्. ‡ Pingalāchārya's Chh., iii. 2. and Halāyudha's Com. § M's V. G. S. Para. 81.

never has in the R̥igveda the sense of sacrifice, which was afterwards attributed to it. Hence शनक्रतु, for example, a common epithet of Indra, both in the R̥igveda and the later literature, meant originally 'He whose strength is as the strength of a hundred.' [For the original mg. of क्रतु there is the defn. in the Śat. Br., 4, 1, 4, 1.: स यदेव मनसाकामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीति स एव क्रतुः (Geldner, Vedische Studien, i, 267). Av. Khratu (✓ kar)-wisdom].

4. परः A preposition governing क्रतु. The pronoun परः has the accent on the first syllable. Sāyana's series of errors here springs out of the wrong meaning he attaches to क्रतु. Taking that as sacrifice, he next has to supply so important a word to its context as उल्लङ्घ्य must be, or in other words, to ask us to believe that क्रतुं can stand for क्रतुमुल्लङ्घ्य which is impossible. This, moreover, leaves परः without an accusative, a difficulty which is only got over by confounding परः, the preposition, with परः, the pronoun. [See Sāy., on परो दिवा पर एना पृथिव्याः No. 33, v. 8.]

Verse 3

Padapāṭha :

ये महः रजसः विदुः विश्वे देवासः अद्रुहः । मरुतऽभिः
अग्ने आ गहि ॥ ३

Sāyana :

हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे सर्वे सप्तविधगर्णापेताः । सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः (T. S. ii, 2, 11. 1) । देवासः द्योतमानाः । अद्रुहः द्रोहरहिताः । वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा चोपरिष्ठादाम्नायते । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषेण इति (RV. v. 55, 5) शास्त्रान्तरेपि मन्त्रान्तरस्य ब्राह्मणमेवमाह्वयते । मरुतं पृषयन्त* स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः । रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजास्तुच्यन्ते-सुगहनी रजसी उच्येते इति (Nirukta. iv, 19) । रजसः । नखिवषयस्यानिसन्तस्ये-त्पाद्युदात्तः । विदुः । विद् ज्ञाने । विदो लडो वेति (Pāṇ. iii, 4. 83) हेरसादेशः । प्रत्ययस्वरः । यद्बुद्धतयोगाजिघाताभावः । विश्वे । विशेः कनन्तस्य निस्वादाद्युदात्तत्वम् । देवासः । आजसेरसुक् । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । अद्रुहः । संपदा-दित्वाद्भावे किपि बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । कर्तरि वा किप् । तत्पुरुषे हि अण्यपपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं यतो नञ् न गतिर्न च कारकं इति (Pāṇ. vi. 2, 139).

* M₂ मरुतां पृषतयः स्थ.

Notes :

1. ये महो रजसो विदुः. 'They who know of the great sky, they who live in the great sky.' With regard, to the word रजः it is clear the Sūyana here, as elsewhere, selects out of the variety of meanings presented by Yūska, the one which seems to him to suit the context best. His present explanation is unsatisfactory, if for no other reason, on account of the necessity of supplying some such word as वर्षणप्रकारं. The meaning preferred is that which Sūyana has already himself appropriately selected in his commentary for रजः occurring in the same context : Rīgveda i. 6, 10 इनो वा सानिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥ Sūyana's note there is : इन्द्रं देवं प्रति सानिं धनदानमधीमहे आधिक्येन याचामहे । कस्माल्लोकादिति तदुच्यते । इतः अस्मादभितृश्यमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा दिवो वा द्युलोकाद्वा महो महतः प्रोढाद्रजसो वा पक्ष्यादीनां रजकादन्तरिक्षलोकाद्वा । अयमिन्द्रो यतः कुतश्चिदानीयास्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः ।

"The sky or welkin (rajas) is the proper abode of the Maruts, and 'they who know of' means simply 'they who dwell' in the great sky. The Vedic poets distinguish commonly between the three worlds, the earth, pṛithivī (f) or pūrthivā (n); the sky, rajas; and the heaven, dyu."—From Max Müller's note on the passage, Vedic Hymns, part i., p. 55.

2. देवासः. The older form of the termination.* [Whitney, para. 329 a.] Both forms are freely used together. Compare in the next verse उग्राः and अनाधृष्टाः. "The appellation विश्वे देवाः, all gods together, or, more properly, host-gods, is often applied to the Maruts; cf. i, 23, 8; 10. Benfey connects this line with the preceding verse, considering विश्वे देवाः, it seems, inappropriate as an epithet of the Maruts."—Max Müller. Benfey's translation is in his Journal 'Orient and Occident,' Band I, p. 27. He supplies from the previous verse 'are not above thy might.' But the construction here must be the same as in the verses of a similar kind which follow.

4. अदुहः. 'Beneficent, kindly, who do us no harm.' Or, perhaps, the same as अनाधृष्टाः in the next verse, 'hurt of none.'

Verse 4

Padapāṭha :

ये उग्राः अर्कम् आनृचुः अनाधृष्टाः ओजसा । मरुतऽभिः
अग्ने आ गृहि ॥ ४

* M's H. S. L. p. 44.; M's V. G. S. p. 78, note 7; and Lanman's Noun-inflection in the Veda, p. 344.

Sāyaṇa :

ये मरुत उग्रास्तीव्राः सन्तः अर्के उदकं आद्वचुः अर्चितवन्तः वर्षणेन संपादितवन्त इत्यर्थः । तैर्मरुद्भिस्त्रित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजसा बलेन आनाधृष्टासः अतिरस्कृताः सर्वेभ्योपि प्रबला इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति आपो वा अर्क इति (S. Br. x, 6, 5, 2) । तन्निर्वचनं च त एवामगन्ति सोऽर्चन्नचरतत्तस्यार्चत आपोजायन्तार्चतो * वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमिति । (S. Br. x, 6, 5, 1) । जगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोर्चन्नुदकं † सत्यसंकल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नम् । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत् । तेनोदकस्यार्कनाम निष्पन्नमित्यर्थः । आद्वचुः । अर्चतेरपसृधेतामित्यादिना निपातः (Pāṇ. vi, 1, 36) । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगात्त निपातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अंजमा । क्षब्जेर्बलेर्बलोपश्चेत्यसुन् (Up. Sh. iv. 191) निस्वादाद्युदात्तः ॥

Notes :

1. अर्कमाद्वचुः. 'Sing their song.' The construction is that of the cognate accusative. Both words are of quite common occurrence in the R̥gveda in the meaning here assigned to them. Compare for example, गायन्ति त्वा गायत्रिणोर्चन्त्यर्कमर्किण. RV. i, 10, 1. The song of the Maruts is the whistling of the storm. Max Müller has the following note :—

"Sāyaṇa explains arka by water. Hence Wilson; 'Who are fierce and send down rain.' But arka has only received this meaning of water in the artificial system of interpretation first started by the authors of the Brāhmaṇas, who had lost all knowledge of the natural sense of the ancient hymns. The passages in which arka is explained as water in the Brāhmaṇas are quoted by Sāyaṇa, but they require no refutation. On the singing of the Maruts, see note to i, 38, 15. § . . . . The perfect in the Veda, like the perfect in

† Ulwar° Miss. omit उदकं.

§ . . . . passages like i, 19, 4; 52, 15, show that the conception of the Maruts as signers was most familiar to the Vedic Rishis (i. 64, 10; Kuhn, Zeitschrift, vol. i, p. 521, note); and arka is the very name applied to their songs (i, 19, 4). In the Edda, too 'storm and thunder are represented as a lay, as the wondrous music of the wild hunt. The dwarfs and Elbs sing the so-called Alb-leich which carries off everything, trees and mountains.' See Justi in Orient und Occident, vol. ii. p. 62. . . . There is no doubt, therefore, that arkin here means musician, and that the arka of the Maruts is the music of the winds.

Homer, has frequently to be rendered in English by the present." [For the use of the Perf. in the Veda see Whitney, para, 823.]

[मरुतः स्वर्काः vii, 35, 9 :-स्वर्काः = शोभनस्तुतयः (Sāyana). तुभ्येदेते मरुतः... अचन्त्यर्कम् v, 30, 6. एते स्तोतारः हे इन्द्र तुभ्यमेवाचर्चनीयं स्तोत्रमर्चन्ति स्तुवन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः (Sāy.). Sāy. similarly on v, 31, 5.* अर्चामार्कं नरे विश्रुताय. Sāyana: अर्कं मन्त्ररूपं स्तोत्रम् अर्चाम् पूजयाम् । उच्चारयामेत्यर्थः ।]

Verse 5

Padapāṭha :

ये शुभ्राः घोरऽवर्षसः सुःक्षत्रासः रिशादसः । मरुतऽभिः
अग्रे आ गृहि ॥ ५

Sāyana :

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः शोभमानाः । घोरवर्षसः उग्र-
रूपधराः । सुक्षत्रासः शोभनधनेपिताः । रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः । मघमित्यादिष्वष्टा-
विंशतिसंख्याकेषु धननामसु क्षत्रं भग इति पठितम् । शुभ्रः । स्फुरितश्चित्यादिना
शुभ्रेणेति रङ् । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्षसः । घोरं वर्षो येषाम् । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । सुक्षत्रासः । बह्व्रीहो ननुसुभ्यमित्युत्तरपदान्ते दातृत्वम् । आश्रुदात्तं च्यवच्छन्द-
सीत्येव (Pāṇ vi, 2, 119) तु न भवति क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति
रिशः तानदन्तीति रिशादसः । सर्वधसुभ्योऽनुत्पत्ययः निस्त्ररेण उत्तरपदगाद्युदात्तम्
(Pāṇ. vi, 1, 197) । कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

Notes :

1. सुक्षत्रासः. 'Having a noble dominion, mighty rulers.' Dominon is the ordinary meaning of क्षत्र in the R̥gveda; and it is in that sense that the word and its derivatives are applied in the later language to the order of Kshatriyas. [See Sāy. on क्षत्रत्रियम्, No. 2, v. 5 and सुक्षत्रः, No. 7, v. 4.] The accent of सुक्षत्रासः calls for remark. The word is a bahuvrihi compound, and the general rule for such compounds is that they take the accent proper of their first component. So for example घोरवर्षसः in this verse. There are, however, many exceptions to this rule; and bahuvrihi components with सु and दुः generally take the accent of their last component. This is the case in our world, क्षत्र taking the udātta on the last syllable. In the case of a good many compounds with सु and दुः, where the accent is not, as it is here, already on the last syllable of the final member, it is in the compound shifted to the last syllable. Thus,

* (?) RV. i. 62, 1. † S. quotes Nir. V, 4.

for example, अङ्कुरि (अङ्कुरि) has the accent on the second syllable, but स्वङ्कुरि iv, 54, 4 has it on the last. See Whitney para. 1304 c and d.

2. रिशादसः Sāyaṇa's explanation is one, and the most likely one, of several etymologies of the word suggested by Yāska, whose note shows that so far back as his time, the origin and meaning of the word were unknown. I translate Roth's article on the word in the St. Petersburg Dictionary. "रिशादस्. An adjective of unknown meaning. It is not treated as a compound word in the Pada text. The commentators explain it by रेशयदारिन् tearing in pieces the destroyer, or, according to another reading, रेशयदाशिन् (from दश to bite). In Nirukta vi, 14, the word is divided into दिश + अदस् (from अद्), रिशा + दस्, रिशाद् + अस् and so forth. Compare Sāyaṇa on the passages, and Mahidhara on VS. iii, 44. An epithet especially of the Maruts and other gods, RV. i, 26, 4; 39, 4; 64, 5; 77, 4; 186, 8; v, 60, 7; 61, 16; 64, 1; 66, 1; 67, 2; 71, 1; vii, 59, 9; 66, 7; viii, 8, 17; 27, 4 and 10; 30, 2; 72, 5; रिशादसो न मर्या अभिद्यवः x, 77, 3; इवेनासो न स्वयशसो रिशादसः 5; (सोमः) सुमृच्छीको अनवद्यो रिशादः ix, 69, 10. VS. iii, 44; xxxiii, 72."

[रिश् is always used to mean pluck off, tear into small bits, something like what cattle do with their grass fodder. रिशादसः in the present passage seems to be contrasted with सुक्षत्रासः as धोरवर्षसः with शुभ्राः. So रिशादसः must mean those who eat only small bits, the offerings being small in comparison with what the sacrificer asks for of the gods in return. It is possible that this sense must have been early forgotten.—Ludwig in "Ueber die neuesten Arbeiten auf dem Gebiete der R̥igveda-forschung," p. 7.]

Verse 6

Padapāṭha :

ये नाकस्य अधि रोचने दिवि देवासः आसते । मरुतऽभिः
अग्ने आ गहि ॥ ६

Sāyaṇa :

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि गुलाके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । नाकस्य । कं सुखं तद्यस्मिन्नास्ति असायक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पञ्चाक्षरम् । न अको नाक इति नञ्जलत्पुरुषः । नलोपो नञ् (Pāṇ. vi, 3, 73) इति लोपो न भवति नञ्भाष्यपादित्यादिना प्रकृतिभावात् (Pāṇ. vi, 3, 75) । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना अन्त्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन उदात्तत्वम् (Pāṇ.

vi, 2, 2) प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात्* । अधिशब्द उपर्यर्थः । उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने । रुच दीप्तौ अनुदात्तेतश्च हलादेरिति (Pāṇ. iii, 2, 149) युच् । चित इत्यन्तोदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 163) । द्विवि । ऊडिद-
मित्यादिनां विभक्तेरुदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 171) । देवासः । आजसेरसुमित्यसुक् (Pāṇ. vii, 1, 50) । आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । अस्य अदादेशः ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप् (Pāṇ. ii, 4, 72) इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकाऽनुदा-
त्तत्वम् । (Pāṇ. vi, 1, 186) यद्बृत्तयोगाच्च निपातः† (Pāṇ. viii, 1, 66) ॥

Note:

नाकस्याधि रोचने. 'On the shining arch of heaven.' The sky (नाक) is conceived of as a 'firmament,' a solid vault on which (अधि with the loc.) the Maruts sent themselves. Sāyaṇa's attempt to make नाक mean the sun here hardly deserves notice. He may have been led to it by the fact that the phrase सूर्यस्य रोचने occurs elsewhere, RV. iii, 22, 3. A more common collocation is रोचने दिवः, as, for example, in RV. i, 105, 5, अमी ये देवाः स्थन विद्वा रोचने दिवः, where Sāyaṇa's note is हे देवाः त्रिषु ग्रथिव्यादिषु स्थानेषु येमी ग्रथं स्थन वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य रोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेष्वित्यर्थः ।

Max Müller has the following note:—

"Nāka must be translated by firmament, as there is no other word in English besides heaven, and this is wanted to render dyu. Like the Jewish firmament, the Indian nāka, too, is adorned with stars; cf. i, 68, 5, विपेश नाकं सृभिः. Dyu, heaven, is supposed to be above the rajas, sky or welkin. Kuhn's Zeitschrift, vol. xii, p. 28.

Sāyaṇa: 'In the radiant heaven above the sun.' See note 1 to i, 6, 9, p. 49.†"

Verse 7

Padapāṭha :

ये ईङ्क्ष्यन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रम् अर्णवम् । मरुतऽभिः
अग्ने आ गहि ॥ ७

‡ In the note referred to a number of passages are brought together to show that the two words रोचने दिवः belong together, and that they signify the light of heaven, or the bright place of heaven.

* See Pāṇ. vi, 2, 172; Kāt. Vārt. and Pat. MBh. on Pāṇ. vi, 2, 1-2; M's V. G. S. App. III. para 10, c and d2.

† M's V. G. S. App. III. para 19 B.

Sāyaṇa :

ये मरुतः पर्वतान्मेघानीङ्गुल्यन्ति चालयन्ति । तथा अर्णवम् उदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैमिरुद्भित्यन्वयः । ईङ्गुल्यन्ति । उख उखीत्यादावीखिर्गत्यर्थः । हेतुमति चेति णिच् । इदितो ह्य् धातोरिति वुप् । णिजन्तधातोश्चित इत्यन्तोदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 163) । शप्ः पित्वादनुदात्तत्वम् (Pāṇ. iii, 1, 4) । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते पर्वतान् । पूर्व पर्व सर्व पूरणे । औणादिकोत्त* । इत्ययस्वरः ॥

Notes :

1. तिरः. A preposition governing समुद्रं. So also in the next verse.

2. It must be an open question what the poet means by the mountains which are tossed by the Maruts across the surging sea. Looking to the context I think that he has in view the influence of the storm gods on the waters when they stretch across the sea (verse 8), and that by mountains here he means waves mountain high. Compare समुद्रेः पर्वतैः in ii, 16, 3, where Sāyaṇa's gloss, समुद्रेः पर्वतैश्च is to be rejected. न क्षोणीभ्यां परिभवे न इन्द्रियं न समुद्रेः पर्वतैस्त्रि ते रथः "Thy chariot, Indra, is not overstepped by earth and heaven; nor by the mountains of the sea." (But compare Max Müller, *Vedic Hymns*, Part i., p. 62.) The difficulty, it should be noted, is, as frequently the case, not as to the meaning of the word used, but as to the poet's metaphor. Max Müller, who, with Sāyaṇa, assigns the meaning clouds to पर्वतान् here, has the following note :—

"That पर्वत (mountain) is used in the sense of cloud, without any further explanation, is clear from many passages :

i, 57, 6, त्वं तमिन्द्र पर्वते महामुहं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्रकर्तिय ।

'Thou, Indra, hast cut this great broad cloud to pieces with thy lightning.' . . .

We actually find two similes mixed up together, such as v. 32, 2, ऋधः पर्वतस्य, the udder of the cloud. All we can do is to translate parvata by mountain, but always to remember that mountain means cloud. In the Edda, too, the rocks said to have been fashioned out of Ymir's bones, are supposed to be intended for clouds. In old Norse klakkr means both cloud and rock; nay, the English word cloud itself has been identified with the Anglo-Saxon *clūd*, rock. See Justi, *Orient und Occident*, vol., ii, p. 62 "

* v. l. ०को भृमृहशित्पादिनातच्.

There is nothing distinctive about the passage of clouds across the sea, as contrasted with their passage across the dry land. It must be noted, however, that Roth takes समुद्र here and in some other passages to refer not to the sea, but to the "waters that are above the sky." * Compare Max Müller, Vedic Hymns, Part i, pp. 57-61.

Verse 8

Padapāṭha :

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिः तिरः समुद्रम् ओजसा ।
मरुतभिः अग्रे आ गृहि ॥ ८

Sāyaṇa :

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह आ तन्वन्ति आग्नवन्ति । आकाशमिति शेषः । किञ्च ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति । तैर्मरुद्भि रित्यन्वयः । तन्वन्ति । तन्न विस्तरे । लटो झोन्तः । तनादिकृञ्भ्य उः (Pāṇ. iii, 1. 79) । सति शिष्टस्वरधर्मीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः इति तिङ् एवाद्युदात्तत्वम् । समुद्रम् । उन्दी क्लेदने । स्फायितञ्चीति रक् (Up. Sū. ii, 178) समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

Verse 9

Padapāṭha :

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यम् मधु । मरुतभिः
अग्रे आ गृहि ॥ ९

Sāyaṇa :

हे अग्रे पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं ‡ मधु-
रसम् अभि सृजामि सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहा § गच्छ । अभि ।
एवमादीनामन्तः ¶ इत्यन्तोदात्तत्वम् । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः सर्वोद्युदात्तः ॥ ।
पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना पुंवद्भावः (Pāṇ. vi, 3, 42) ।
सृजामि । सृज विसर्गे । मिपः पित्वादुद्युदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । सोममर्हति
यः (Pāṇ. iv, 4, 137) । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु । कलिपाटिनमीत्यादिना
(Up. Sū. i. 19) उपत्ययः । निदित्युद्युत्तेराद्युदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 197) ।

* The passages cited are i, 19, 7; i, 159, 4; v, 55, 5; v. 79, 8; vi, 58, 3; viii, 10, 1; viii, 54, 2; viii, 86, 5; x, 114, 4.

† Kāt. Vāit 9. on Pāṇ. vi, 1, 158. ‡ M₂ मधुररसम् § M₂ सहात्रा°.
¶ Phit-Sūtra 80, 81 v, l. एवादीनामन्तः. ॥ M's V. S. G. App. III.
8, A, a; M's V. G. S. para 109, A, a (p. 105).

अन्यद्वतम् । *अत्र यास्कः । अभिसृजाभि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोम्ये मरुद्भिः† महागच्छेति (Nirukta x, 37).

Note :

सोम्यम्. The metre shows that we must pronounce so-mi-am. Compare note 1 on verse 2 supra.

पूर्वपीतये. For accent. see M's V. G. E. p. 454.

No. 2

Maṇḍala I

Sukta 25

Sāyaṇa :

यच्चिदित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तम् । यच्चित्सेकेति । ऋषि-
श्रान्यस्मादिति परिभाषया श्रुतः शेष एव ऋषिः । आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वाद्गायत्री
छन्दः । वारुणं त्विति पूर्वाक्तत्वात्तुल्यादिपरिभाषया (Anukr. xii, 3) वरुणो देवता ।
विनियोग उक्तः शीनः शेषाख्यानम् । विशेषविनियोगस्तु । आभिप्लवण्डह इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे
स्तोमनिमित्तमावापार्थम् । अभिप्लवपृष्ठच्छाहानीति खण्डे तथैव सूत्रितम् । यच्चिद्धि ते विश
इति वारुणमेतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुण (Āśval. vii, 5, 9 & 10) इति ॥

Note :

[Translated in Max Müller's " Ancient Sanskrit Literature," pp. 535-7.]

Verse 1

Padapāṭha :

यत् चित् हि ते विशः यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।
मिनीमसि यच्चिद्वि ॥ १

Sāyaṇa :

हे वरुण‡ यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव
संबन्धि यच्चिद्धि यदेव किञ्चिद्व्रतं कर्म यच्चिद्वि प्रतिदिनं प्र मिनीमसि प्रमादेन
हिसितवन्तः । तदपि व्रतं प्रमादपरिहारं साह्रगं कुर्विति शेषः । यथा । लिप्स्वरणाद्युदात्तत्वे

* M₂ omits अत्र...च्छेति.

† **Maruts.** See Macdonell's Vedic Mythology § 29, last para ; and Taylor's 'The Origin of the Aryans' p. 319.

‡ **Varuna.** For the derivations of the word, and characteristics and functions of the god, see Muir's Sanskrit Texts, Vol. V, Sec. V, and Macdonell's Vedic Mythology § 12, and Hopkin's Rel. Ind. pp. 64-72. For *uru-va-na* found in the Boghaz-köi (Asia Minor) inscription, see M and K's Vedic Index Vol. I, p. viii, and Moulton's Early Zoroastrianism p. 6. On the correspondence of *Varuna* with the Greek *Ouranos* see Muir's S. T., Vol. V, p. 76, and Bloomfield's Rel. Ved., p. 136.

प्राप्ते (Pāṇ. vi, 1, 193) यथेति पादान्त (Phīṭ Sū. iv, 17) इति सर्वावुदात्तत्वम् ।
मिनीमसि । मीन् हिंसायाम् । इदन्तो मसिः । ऋचादिभ्यः श्रा । मीनातेनिगम (Pāṇ.
vii, 3, 81) इति ह्रस्वत्वम् । ई हल्यधोरितीकारः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र
विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगास्त्रिधाताभावः ॥

Notes :

1. Construe this verse with the one following. Sāyaṇa's construction is wrong.

2. म. For the position of this word see note 4 on No. 1, verse 1.

[3. वनम् (from वृणोति). (1) Originally what is enclosed, protected, set apart; (2) what is fenced off or forbidden, what is determined, what is settled, and hence, like धर्मन् law, ordinance; (3) sacrifice, being supposed to be enjoyed by the gods; (4) sway, power, or work (as in v, 83, 5; vi, 54, 9).--Max Müller's Note abridged (Vedic Hymns, Part i., pp. 236-240.)]

4. मिनीमसि. An older form of the termination of the first person plural. Both forms are used freely together in the R̥gveda, but मसि occurs five times as often as मः. See Whitney, para 548.* The termination masi, recovered in the R̥gveda, throws a flood of light on the real character of the inflections in the Indo-Germanic languages. Terminations like mas and the Latin mus wear little trace of their original signification. But masi is obviously the pronoun of the first person *plus* the pronoun of the third person, I (or rather me, an old nominative) + he = we.

5. अविद्यवि. The word is repeated, and forms a compound of which the prior member has its own independent accent, and the other is without accent. Whitney, para. 1260.†

Verse 2

Padapāṭha :

मा नः वधाय हन्तवै जिहीञ्जानस्य रीरधः मा हृणानस्य
मुन्यवै ॥ २

Sāyaṇa :

हे वरुण जिहीञ्जानस्यानादरं कृतवतो हन्तव हन्तुः पाप-हृणनशालिस्य तव संबन्धिने

* M's V. G. S. para 131 p. 125 note 2. † Phīṭ Sū. 86, 87 and Subodhini on the same; Pāṇ. viii, 1, 11 vi, 1, 223; M's V. G. S. App. I.I. para 10 a. ‡ M₂ पापि°

स्वत्कर्तृकाय वधाय नः अस्मान्मा रीरथः संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु । हुणानस्य हृणीय-
मानस्य कुड्स्य तव मन्त्रये क्रोधाय मा अस्मान्नीरथः । वधाय । हनश्च वध (Pāṇ-
iii, 3, 76) इत्यवन्तो वधशब्दः । उठ्ठादिषु पाठादन्तोदात्तः (Pāṇ. vi, 1, 160) ।
हन्तवे । हन हिंसागत्योः । कुहनिभ्यां कुरिति क्लृप्त्ययः (Uṇ-Sū. iii, 30)
धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य । हेङ् अनादरे । अस्माल्लिटः कानच् । द्विर्भावहला-
विशेषह्रस्वचुत्वजडत्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः । चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् ।
रीरथः । राथ संसिद्धौ । चङिः णि शेष उपधाह्रस्वत्वम् । द्विर्वचनहलाविशेषः । ह्रस्वत्व-
सम्बन्धावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माङ्गयोग इत्यङ्भावः । हुणानस्य । हृणीङ् लजायाम् ।
अस्माच्छानचि पृषोदरादित्वाद्भितरूपसिद्धिः ॥

Notes :

1. Sāyaṇa takes जिहीळानस्य with हन्तवे ("destructive of the scoffer") and refers हुणानस्य to Varuṇa himself. Both constructions are harsh, if indeed the second be not impossible. The two words refer to the enemies, human and superhuman, against whom the favour of Varuṇa will continue to protect the righteous or the penitent man.

2. जिहीळानस्य. In the R̥igveda a lingual ! (ळ) takes the place of ह् when occurring between two vowels, Whitney, para. 54.

Verse 3

Padapāṭha :

वि मृळीकाय ते मनः रथीः अश्वम् न संऽदितम् ।
गीऽभिः वरुण सीमहि ॥ ३

Sāyaṇa :

हे वरुण मृळीकाय* अस्मत्सुखाय ते तव मनो गीभिः स्तुतिभिः वि सीमहि विशेषेण
बध्नीमः प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक्खण्डितं दूरगमनेन
श्रान्तमश्वं न अश्वमिव । यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् । रथीः ।
मत्वरथीय ईकारः । संदितम् । दो अवखण्डने । निष्ठेति कः । द्यतिस्यतिमास्था† मितिकिति
(Pāṇ. vii, 4, 40) इतीकारान्तादेशः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गीभिः ।
सावेकाच्च इति भिन्न उदात्तत्वम् । सीमहि । विषु तन्तुसंताने । व्यत्ययेनात्मानेपदम् । बहुलं
छन्दसीति विकरणस्य लुक् । बलि लोपः (Pāṇ. vi, 1, 66) । यद्वा विङ् बन्धन
इत्यस्माद्विकरणस्य लुक् । दीर्घश्छान्दसः ॥

Notes :

1. Sāyaṇa's interpretation of this verse must be rejected. विसीमहि cannot mean 'to bind fast'; and अश्वं संदितं, in such a connection, can

* See Arnolds's Vedic Metre p. 143.

† M. स्था इतीकारः°

mean nothing but 'a horse that is bound.' But the real meaning of the verse is quite uncertain. The context (compare verses 5 and 18) seems to favour the view that the worshipper here expresses the hope that his songs will go up into Varuṇa's presence, so that by their means he may "loose the mind of Varuṇa to mercy," as a man, about to undertake a journey, unties his horse. Then and then only will Varuṇa come to have mercy upon him.

2. अथ न. In the R̥gveda the negative particle न has often to be translated by *as*. We have an idiom in the making here. To say that A is *not* B may in certain connections have no other force, than to suggest that the two are so like each other that it requires to be said of them that the one is not the other (compare the St. Petersburg Dictionary, *sub voce*.).

Verse 4

Padap̥tūha :

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यःऽदृष्टये । वयः न
वसतीः उप ॥ ४

Sāyaṇa :

हे वरुण मे मम ह्युनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यदृष्टये वसीयसोऽतिशयेन बहुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् । पतन्ति । पादादित्वाज्जिवाताभावः * । वस्यदृष्टये । बहुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुगिति मनुषो लुकि विलीपः । ईयसुनो यकारलोपश्छान्दसः । वसतीः । शतुरधुम इति ङीप उदात्तत्वम् (?)† ।

Notes :

1. The thought is apparently continued, the विमन्यवः of this verse corresponding to the गीर्भिः of the last. But विमन्यवः itself is a difficulty, occurring as it does only here in the R̥gveda. Roth translates, 'desires, longings.'

2. वस्यदृष्टये. This word occurs in only two other hymns, i, 176, 1 and viii, 86, 2 and 3. On i, 176, 1 Sāyaṇa's note is वसीयसो धनस्य प्राप्तये, On viii, 86, 2 he repeats that explanation, but adds, as an alternative, वसिष्ठधनस्येष्टये प्राप्तये. In all four places the Pada text writes वस्यः, not वस्य.

* M's V. G. App. III. para 8. B b.

† Pāṇ, vi, 1, 173.

[वस्यस् compar. of वसु (of. वसिष्ठ), better than, richer, luckier ; n. highest good fortune.—Grassmann in Dictionary.]

Verse 5

Padapāṭha :

**कदा क्षत्रश्रियम् नरम् आ वरुणम् करामहे । मूलीकाय
उरुचक्षसम् ॥ ५**

Sāyaṇa :

मूलीकाय अस्मत्सुखाय कदा कस्मिन्काले आ करामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशम् । क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नेतारम् उरुचक्षसं बहूनां दृष्टारम् : क्षत्रश्रियम् । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । किंश्चितीत्यादिना (Pāṇ. iii, 2, 17, 82) क्तिप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरम् । ऋदोरणित्यबन्त (Pāṇ. iii, 3, 57) आद्युदात्तः । करामहे करोतेत्य्ययेन शप् । उरुचक्षसम् । चक्षेर्बहुलं शिञ्च इत्यमुन् (Un. Sū. iv, 232) । शिञ्चद्भावात्ख्यात्रादेशाभावः ॥

[Notes :

1. *क्षत्रश्रियम्, “Adorned with strength.” Max Müller; “who is victory to the warriors.”

2. नरम्. The usual sense of man, hero will do. The fanciful, etymological and unusual senses that Sāyaṇa is so fond of giving of this word and of words like देव (No. 1., v. 6. &c.) and वृषन् need not be accepted.]

Verse 6

Padapāṭha :

**तत् इत् समानम् आशाते इति वेनन्ता न प्र युच्छतः ।
धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६**

Sāyaṇa :

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्तां कामयमानां । मित्रावरुणाविति शेषः । तादृशो समानं साधारणं तद्विद्वस्माभिर्दत्तं तदेव हविराशाते अभ्युवाते । न प्रयुच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः । आशाते । अश्नोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषो । अत आदेः (Pāṇ. vii, 4, 70) इत्यात्वम् । अनित्यमागमशासनमिति वचनादश्नोतेश्च (Pāṇ. vii, 4, 72) इति युद्धभावः । वेनन्ता । वेनतिः कान्तिकर्मा । क्षुपां सुलुगित्याकारः । प्र युच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाशुषे । दाशु दान इत्यस्माद्दाश्वान्साह्वानिति कसुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । शांसि वसि वसीनां चेति बत्त्वम् ॥

Notes :

1. Construe न प्र युच्छतः with धृतवताय दाशुषे. 'They never fail the faithful giver' (Max Müller). This is the only passage in the *Rigveda* in which the word धृतवत is applied, not to the god, but to the worshipper, and the verse has on that ground, as well as on account of the abrupt introduction in it of another god, been regarded with suspicion as a probable interpolation. The word धृतवत, however, does not occur in the *Rigveda* so many as twenty times altogether, and there is therefore nothing to stumble at, if once and once only it is used in a particular connection, provided the connection suit the word. That it does so suit is obvious. It means 'upholder of the law,' and in that sense can be fitly applied either to the god who sustains the law, himself also observing it, or to the man who obeys it. We may illustrate the double application from i, 3, 7, where we have विश्वे देवास आ गत दाशुषो दाशुषः सुतम्.

Nor does the abrupt introduction of Mitra, himself unnamed, constitute a difficulty. The butter is poured into the fire, and "the Two" (the great Twin Brethren) rush forward to accept and enjoy the offering. Who the Two were every worshipper knew.

2. In the Pada text आशाने* is followed by इति to call attention to the dual form.

3. वेनन्ता. The usual form of the termination in the *Rigveda*, See Whitney, para. 328.†

4. दाशुषे. A perfect participle without reduplication. See Whitney, para. 790 b‡

Verse 7*Padapāṭha :*

वेदं यः वीनाम् पदम् अन्तरिक्षेण पतताम् । वेदं नावः
समुद्रियः ॥ ७

Sāyana :

अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेदं तथा समुद्रियः समुद्रेवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेदं जानाति । सोऽस्मान्बन्धनाम्नोच्चयत्विति शेषः । वेदं । विदो ज्ञाने । विदो लढो वेति (Pāṇ. iii, 4, 83)

* āsate: Arnold's Vedic Metre, p. 290 (C. I. 25).

† M's V. G. S. para 97 A 1 Note 13: (p. 78.); L's N-I-V, pp. 340-43.

‡ M's V. G. S. paras 140 (5) and 89.

तिपो णल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् (Pāṇ. iv, 1, 193) । द्व्यचोतस्तिङ् (Pāṇ. vi, 3, 135) इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यतरस्यामिति (Pāṇ. vi, 1, 177 *) नाम उदात्तत्वम् । पतताम् । शयः पित्रादुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । सविकाच्च इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । (Pāṇ. vi, 1, 168) समुद्रियः । भवार्ये समुद्राभ्राद्भ्यः (Pāṇ. iv, 4, 118) इति घप्रत्ययः ॥

Notes:

1. वेदा. Note that the Pada text writes वेद, which is the reading also of the Samhitā text in three out of the six places in which the word occurs in this and the two following verses. In the other three places the Samhitā text has the long vowel, the Pada text always writing वेद. Compare Whitney, para 248: "In the Veda the final vowel of a word—generally a, much less often i and u—is in a large number of cases prolonged. Usually the prolongation takes place where it is favoured by the metre, but sometimes even where the metre opposes the change."

2. वीनां. The metre shows that we must pronounce vī-na-am.

3. वेद नावः समुद्रियः. Sāyaṇa takes नावः to be a genitive, supplying पदं; and समुद्रियः he takes as a nom. sing. masc. agreeing with यः. It is clear that समुद्रियः in this clause corresponds to अन्तरिक्षेण पतनां in the previous clause; and if we take it as an epithet of Varuṇa we must translate (with, for example, Max Müller, A. S. L., p. 536). 'Who, on the waters,' &c. But Roth, followed by Delbrück and Grassmann, takes नावः समुद्रियः to be an accusative plural feminine. For समुद्रियः so taken, Roth cites also x. 65, 13 (68, 3 in PWB is a misprint): आपः समुद्रियः (nom. pl.). Sāyaṇa, समुद्रियः समुद्रमन्तरिक्षं तत्र भवा आपश्च । समुद्राभ्राद्भ्य इति भवार्ये घप्रत्ययः (Pāṇ. iv, 4, 118). [For समुद्रियः as a gen. form see Whitney, paras. 348, 3; 355 b; and 356 b.]

Verse 8

Padapāṭha:

वेदं मासः धृतऽव्रतः द्वादश प्रजाऽव्रतः । वेदं यः उपऽजा-
यते ॥ c

Sāyaṇa:

धृतव्रतः स्वीकृतव्रतः । यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्द्वादश मासश्चैत्रादीन्फाल्गुनान्तान्वेदं जानाति । यस्त्रयोदशोधिकमास उपजायते सैवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेदं । वाक्यशेषः पूर्ववत् । मासः ।

पञ्चभित्यादिना (Pāṇ. vi, 1, 63) मासशब्दस्य मासित्यादेशः । ऊडिदमित्यादिना (Pāṇ. vi, 1, 176) शस उदात्तत्वम् । द्वादशं । द्वौ च दश चेति द्वन्द्वः । द्व्यष्टनः संख्यायामित्यात्वम् (Pāṇ. vi, 3, 47) संख्येति (Pāṇ. vi, 2, 35) सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । *प्रजा एषां सन्तीति तदस्यास्त्यमिति मत्तु (Pāṇ. v, 2 94) । मातृपथाया इति मत्तुपो वत्वम् । (Pāṇ. viii, 2, 9) उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लङ् । कर्मवद्भावादात्मनेपदम् (Pāṇ. iii, 1, 87) । यक् । जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यमिति (Pāṇ. vi, 1, 195,) वचनादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वम् (Pāṇ. iii, 1, 87) तिङि चोदात्तवतीत्युपसर्गस्य निघातः (Pāṇ. viii, 1, 71) । न च तिङ्ङितिङ् (Pāṇ. viii, 1, 28) इति निघातः यद्वृत्ताभित्यमिति प्रतिषेधात् (Pāṇ. viii, 1, 66) ॥

Notes :

1. द्वादश. The metre shows that we must pronounce du-ā-da-śa (Latin du-o-de-cim).

2. प्रजावतः. 'With their offspring.' But what offspring is meant? Sāyaṇa says, all that is born therein. Delbrück takes the word to refer to all the months that are to follow the current month. Grassmann finds the explanation of प्रजावतः in the words that follow, वेदा य उपजायते. The child of the twelve months is the thirteenth month that from time to time is born to them. May the children of the months not be the days ?

3. वेदा य उपजायते. 'And knows the month that is born to them, born alongside of them.' This is the intercalary month added from time to time to bring the lunar year into accordance with the solar year.

Verse 9

Padapāṭha :

वेदं वातस्य वर्तनिम् उरोः ऋष्वस्य बृहतः । वेदं ये अधि
ऽआसते ॥ ९

Sāyaṇa :

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वेर्तनिं मार्गं वेद । वरुणो जानाति । ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति । वातस्य । † असिहसीत्यादिना (Uṇ-Sū. iii, 1, 86) तन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो निस्वादाद्युदात्तः । वर्तनिम् । वर्ततेनेनेति । वर्तनिः स्तोत्र इति स्तोत्रवाचकस्य वर्त-

† हसिमृषिणेत्या° ?

* M. adds प्रजावतः । जनी प्रादुर्भावे प्रपूर्वाञ्जनसनखनक्रमगमो विद्वत्प्रत्यय (पा. ३, २, ६१) विद्वन्नोरित्यात्वं (पा. ६, ४, ४१) कृत्स्नपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

निशब्दस्यान्तोदात्तत्वसिद्धयर्थमुच्छ्वादिषु पाठात्तस्य* प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते-†
न्तोदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 160) । बृहतः । ‡ बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति ऋक्स
उदात्तत्वम् । अध्यासते । लसार्वाधातुकाऽुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

Note :

ऋध्वस्य. From ऋध् as ऊर्ध्व from वृध्. ऋध् is der. from ऋ and signifies
to move quickly, to rise (Gr.) व forms adj. and nouns signifying
the agent. (Lindner's Altindische Nominalbildung.). [ऋध्व = lofty].

Verse 10

Padapāṭha :

नि ससाद् धृतव्रतः वरुणः पस्त्यासु आ । सांराज्याय
सुऽक्रतुः ॥ १०

Sāyana :

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजासु आ नि ससाद् आगत्य निष्पगवान् ।
किमर्थम् । प्रजानां साम्राज्यसिद्धयर्थम् । सुऽक्रतुः शोभनकर्मा । नि ससाद् । सदेवप्रतेरिति
(Pāṇ. viii, 3, 66) पत्वम् । साम्राज्याय । साम्राजो भावः साम्राज्यम् । गुणवच्चन-
ब्राह्मणादिभ्य (Pāṇ. v. 1, 124) इति ष्यञ् । त्रिनित्यादिनित्यमित्याद्युदात्तत्वम् ।
सुऽक्रतुः§ । कृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 2, 118) ॥

Notes :

1. ससाद्. The स is changed into ष after नि, although नि and
ससाद् are treated as two distinct words. See Whitney, paras 185a
and 1086.

2. पस्त्यासु. ॥ पस्त्य is given in the Naighaṇṭuka as one of the
twenty-two synonyms of गृह and that is obviously the meaning of
the feminine plural here. In 8, 39, 8 Agni is called त्रिपस्त्य,
which Sāyana explains by त्रिस्थान. Pronounce past-i-ā-su-ā and
sām rāj-i-ā-ya.

[Fischel, however, takes पस्त्यासु here, in the sense of "the waters,"
the waters being of course those in the sky (Vedische Studien, ii.
pp. 211-222), citing iv, 1, 11, (स जायत प्रथमः पस्त्यासु महो बुधे रजसो
अस्य योनो) and Vāj. Sam X. 7. (पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपा शिशुमानृतमा-
स्वन्तः). The सः in the former is Agni, and that Agni was born in

* M. M. 'इस्य † स्थत्येयान्तो' ‡ 'नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतीरुपसंख्यानम्'
(Kāt. Vārt. on शतुष्टुमो नद्यजादी, Pāṇ vi, 1, 173) ; M's : V. G. S. App.
III para 11 C 3 (p. 459). § Skt. sukratu = Avestan hukhratu. ¶ Under
this Sūtra Bhaṭṭoji quotes as an illustration सांराज्याय सुऽक्रतुः (S. K.).
§ See M. and K's Ved. Ind., Vol. I, p. 512.

the waters is a Vedic idea known to every one. मानृतम is, he adds, an epithet that in the R. V. is applied only to the waters. The only other senses he assigns to the fem. पस्त्या are "flood" and "river." Sāy. on iv, 1, 11 and ix, 65, 23 : पस्त्या = नदी.]

Verse 11

Padapāṭha :

अतः विश्वानि अद्भुता चिकित्वान् अभि पश्यति ।
कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११

Sāyaṇa :

अतोऽस्माद्वरुणोऽद्विश्वान्यद्भुता । सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान्प्रज्ञावानभि पश्यति सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि । तानि सर्वाण्याभिपश्यतीति पूर्वज्ञानवयः । अद्भुता । शश्टुन्दति बहुलमिति शलोपि । प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य झलचः (Pāp. vii, 1, 72) इति नुम् । नलोपः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः कस्य । अयासहलादिशेष-चुत्वानि । वस्वेकाजाद्भुतामिति नियमादिद्विभावः । कृत्यानुनासिकाधुक् संहितायाम् । पश्यति । पाश्चेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थं तवैकेन्यत्वनः (Pāp. iii 4, 14) इति खरोतेस्त्वन । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । पूर्वबच्छेलोपिः ॥

Notes :

1. अतः. 'From thence,' referring to पस्त्यासु in the previous verse.
2. अद्भुता. An ordinary form of the termination in the R̥igveda. See Whitney, para. 329c.*

3. विश्वान्यद्भुता (pronounce viśvāni adbhutā). 'All wondrous things, all his wondrous work' Delbrück would read अद्भुतः, and make the word an epithet of Varuṇa, as it is Soma in ix, 20, 5. Failing that, Delbrück suggests 'secret, concealed from other' as the meaning of अद्भुता here. Grassmann, 'invisible' either as opposed to दृश्य iv, 2, 12, or as still lying concealed in the womb of the future (our passage and i, 170, 1). Max Müller, 'all wondrous things' as above. There does not seem to be any real difficulty, much less any ground either for altering अद्भुता, or for attaching to the word a peculiar meaning. Varuṇa sits down on his heavenly throne. Wondrous is the sight spread out before him, including as it does all the past and all the future (कृतानि या च कर्त्वा).

* M's V. G. S. para 97 A 1a and notes 14, 15 (p. 78) ; L's N-1. V-pp. 346-9.

4. चिकित्वाँ. The Samhitā text shows a peculiar Vedic sandhi. The student knows that final आस् before any vowel or sonant consonant loses its स्, the hiatus with a following vowel being allowed to remain. In the R̥igveda final आन् before a following vowel is written औ. In the great number of such cases आन् stands for an original आन्स्. The nasalized vowel + स् is treated before a following vowel as the simple vowel + स् always is. The correctness of this explanation is vouched for by the accusative चिकित्वांसं, where the स् of which this peculiar Vedic sandhi is the sole survival in the nominative case, has come down to the classical language.

5. कर्त्वा (pronounce kar-tu-ā). For the termination see note above on अद्वा. कर्त्वा is the accusative plural neuter of the verbal [adjective in त्व having the sense of the potential passive participle].

Verse 12

Padapāṭha

सः नः विश्वाहा सुऽक्रतुः आदित्यः सुऽपथा कर्त् । प्र नः
आयुषि तारिषत् ॥ १२

Sūyana .

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो* वरुणो विश्वाहा† सर्वेण्वहः सु नोस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत्करोतु । किञ्च नोस्माकमायुषि प्र तारिषत्प्रवर्धयतु । सुपथा । स्वर्ता पूजायामिति समासे (Pāṇ. ii, 2, 18) न पूजनादिति (Pāṇ. v, 4, 69) समासान्तप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्चन्द्रसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 2, 199 and Pat. MBh.) । ‡यद्वा तृतीयाया आलादेशः (Pāṇ. vii, 1, 39) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिट्स्वरेण बाध्यते क्त्वादयश्चेत्येतन्न भवति । अबहुव्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । (Pāṇ. vi, 2, 106 and 118) आयुदात्तं च्छन्दसीत्येतेदपि (Pāṇ. vi, 2, 119) न भवति । पथिन्श्चन्द्रस्यान्तोदात्तत्वात् । कर्त् । करोतेर्लोटे श्यत्ययेन शप् । शपो लुकि लेटोडाटावित्यहागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा छान्दसे लुङिः कृमुद्वरुहिभ्यः (Pāṇ. iii, 1, 59) इति च्लेरङ् । क्रदशोकि गुणः (Pāṇ. vii, 4, 16) इति गुणः । बहुलं छन्दस्यमाङ्गबोगिपीत्यहभावः (Pāṇ. vi, 4, 75) । प्रणः । उपसर्गाद्बहुलमिति (Pāṇ. viii, 4, 28) नसो णत्वम् । तारिषत् । तारयतेर्लेडित्यहागमः§ । §बहुलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् ॥

‡ M₂ omits यद्वा...बाध्यते । § M₂ लेटयडा° § M₂ सिम्बहुलं.

* For Aditya—see Muir's S. T. Vol. V, Sec. 4, and Bloomfield's Religion of the Veda pp. 129-31. † See Arnold's Vedic Metre p. 290.

Notes :

[1. सुपथा. Sāy. on vi, 64, 1 explains सुपथा as an adj. meaning सुमार्गाणि].

2. णः The nasal in नः is changed to ण after ण although the two are distinct words. See Whitney, para, 194, [M's V. G. S. para 65 c (p. 43)].

3. तारिषत् [and कर्त्]. Vedic Subjunctives [Whitney, paras 906 b and 836 b.]

[On the use and formation of the Subj. see Whitney, paras. 575, 533 a, 557-9, 560 a and e, 562-3, 587 and also 614, &c. 808, &c., 835 &c.]*

Verse 13

Padapāṭha :

बिभ्रत् द्रापिम् हिरण्यम् वरुणः वस्त निःसृजम् ।
परिं स्पशः नि सेद्रे ॥ १३

Sāyana :

हिरण्यं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति । स्पशो हिरण्यस्पशिनो रश्मयः परि नि सेद्रे सर्वतो निषण्णाः । बिभ्रत् । बिभर्ते शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति लुभभावः (Pāṇ. vii, 1, 78) । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 189) । द्रापिम् । द्रा कुत्सायां गतौ । द्रापयतीदृक्कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचम् । अतिह्रीत्यादिना पुगागमः (Pāṇ. vii, 3, 36) । औणादिक इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्यम् । ऋत्यवास्त्वयास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसीति (Pāṇ. vi, 4, 175) हिरण्यशब्दाद्विकारार्थं विहितस्य मयदो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङ्छदादित्वाच्छपो लुक् । पूर्ववद्ब्रह्मभावः । निर्णिजम् । निर्णिज् शौचपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । किप् चेति किप् । नि सेद्रे । षड्ल विशरणगत्यवसादनेषु अस्माद्रूपार्थात्कर्मणि लिट्येत्वाभ्यासलोपो । सदेरप्रतेरिति षत्वम् ॥

Notes :

1. द्रापि. The word occurs in only four other passages of the R̥gveda, i, 116, 10 ; iv, 53, 2 ; ix, 86, 14 ; 100, 9. Sāyana uniformly renders it by कवच. Fick has compared the Lithuanian drapana 'cloak, mantle,' and that meaning has been generally accepted for the Sanskrit word.

2. वस्त. A third sing. impf. " In the older language† the augment is often lost, and the augmentless forms have the same value as if they were complete ; or rather more often they are used as

* M's V. G. S. para 215 C (pp. 352-60) † Gr., Lat. Goth.
10 [Rv. Hymns]

subjunctives." Whitney (1st Edn.), para 587. It is probable that the augment, like the termination, was originally a distinct word, whose presence in the sentence was not essential to the conveying of the sense of time past.

Also Whitney (1st Edn.), para. 563 :—" Besides the proper subjunctive, with mode-sign in its triple form—with primary, with strengthened primary, and with secondary endings, there is in the older language another, without mode-sign and with secondary endings, or in all respects coinciding with the forms of an augment-tense (imperfect or aorist) save for the absence of the augment. Subjunctives of this character are frequent in the R̥igveda, decidedly less common in later Vedic and very little used in the Br̥ahmaṇas, except after मा prohibitive—after which they stand also in the later language."

From the double use of these augmentless past forms in the Veda it is impossible to decide from the form alone whether a particular word is to be translated as a past indicative or as a subjunctive. This is the case, for example, with दृश in verse 18 of this hymn, which, as far as the form goes, may mean either 'I saw just now' or 'may I see.'

3. निर्णिजम्. This word occurs not infrequently (twelve times). Sāyaṇa generally explains it by रूप. A comparison of the passages seems to show that it means an ornament or an adorned robe, and that meaning suits our passage better than Sāyaṇa's explanation. For वस्त means 'he has put on', not 'he is covering.'

4. परि स्पशो नि वेदिरे. 'His spies sit down around.' Sāyaṇa's mistake is amazing when we consider how common in the R̥igveda is the conception of Varuṇa's spies or messengers.* Compare, for example, vii, 87, 3, परि स्पशो वरुणस्य स्मदिटा उभे पश्यन्ति रोदसी सुमेके. Sāyaṇa, स्पशन्ति सृशन्तीति स्पशः चराः [Av. √spas-watch, observe].

Verse 14

Padapāṭha :

न यम् दिप्सन्ति दिप्सवः न द्रुह्वाणः जनानाम् । न
देवम् अभिऽमातयः ॥ १४

* Compare Avestan Abur Mazda and his Amshaspands or Amesha Spentas. See Darmesteter's Ormazd et Ahriman ; Bloomfield's Rel. Ved. p. 133 ; Moulton's Early Zoroastrianism p. 98.

Sāyana :

दिप्सवां हिंसितुमिच्छन्तो वेरिणो यं वरुणं न दिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां प्राणिनां दुष्काणो द्रोघधरोपि यं वरुणं प्रति न दुहन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिरिति (T. S. ii, 1, 3, 5) श्रुत्यन्तरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति । दिप्सन्ति । दम्भु दम्भे । अस्मात्सनि सनीवन्तर्धेत्यादिना इहभावः (Pān. vii, 2, 49) । हलन्ताच्च (Pān. i, 2, 10) इत्यत्र हल्यहणस्य जातिवाचित्वात्सनः कित्वाहम्भ इत्येति दकारात्परस्याकारस्येकारः । (Pān. vii, 4, 56) । अनिदितामिति नलोपः भणभावभावश्चान्दसः (Pān. viii, 2, 37) । अत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः (Pān. vii, 4, 58) । शपः पित्वाद्बुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वाधातुकस्वरणे सनो नित्वाभित्स्वरणाद्युदात्तत्वम्-यद्बुत्तयोगादनिधातः । दिप्सवः । सन्नन्ताहम्भेः सनाशंस-भिक्ष उः (Pān. iii, 2, 168) इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दुष्काणः । दुह जिघांसायाम् । अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति कनिष् । प्रत्ययस्य पित्वाद्बुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तत्वम् ॥

Notes :

1. दुष्काणो जनानाम् 'Those who injure us men.' A contrast is intended between the tribes of men and the god (देवं) who need fear no foe. Sāyana's construction is therefore to be upheld against, for example, Grassmann, who in his translation takes जनानां with अभिमातयः (differently in his dictionary), or Ludwig; who takes the genitive partitively, 'here among men.' Compare Max Müller, "the tormentors of men."

[2. अभिमातयः From मन्. Cf. मन्. Sāy. on अभिमातिर्जनानां (x 69, 5):-जनानां शत्रुणामभिमातिरभिभवन्शीलमानयुक्तोभिभवित्वा. On viii, 3, 2. अभिमन्यत इत्याभिमातिः शत्रुः]

Verse 15

Padapāṭha :

उत यः मानुषेषु आ यशः चक्रे अस्मामि आ । अस्माकम्
उदरैषु आ ॥ १५

Sāyana :

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोभम् आ चक्रे सर्वतः कृतवान् । स वरुणः कुर्वन्त्या सर्वतः अस्मामि* संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्माकमुदरैषु आ सर्वतश्चक्रे । मानुषेषु । मनोजातावश्यतौ पुक् च (Pān. iv, 1, 161) इत्यत्र जिनित्यादिभित्तिमित्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । अस्मामि अप्युपे नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् (Kāt. Vārt 3. on Pān. vi, 2, 2.) इत्यप्यय-

पूर्वपदकृतिस्वरत्वम् । यशः । अशेर्युद् चेत्यसुन् (Uṇ Sū. iv, 190) । उदरेषु । उदि
इणातरेजलो पूर्वपदान्त्यलोपश्च (Uṇ Sū. 19) इत्यल् । लिस्वरः । गतिकारकोपपदा-
दित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (Pāṇ. vi, 2, 139) ॥

Notes :

1. मानुषेष्वा (pronounce mā-nu-ṣe-ṣu ā). 'In men.' Compare पस्यास्वा in verse 10. So also in this verse again उदरेष्वा (pronounce uda-re-ṣu ā), 'In our bellies.' The आ after अस्मि (pronounce a-sūmi ā) on the other hand is a particle of emphasis.

2. यशः 'The meaning food is doubtful, and it suits only half of the verse (उदरेषु आ). Max Müller's "glory and not half glory, who gives it even to our own bodies" obscures the obvious meaning of अस्माकमुदरेष्वा, a clause which clearly refers to food. Grassmann, who understands the word as meaning 'good, blessing,' compares x, 22. 2, इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्रवीषमः । मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे अस्मया ॥ Sūyana, य इन्द्रो मित्रो न सूर्य इव स्निग्ध इव वा जनेषु स्तोतृजनेषु यशः अन्नं कीर्तिं वा आ चक्रे करोति.

Ludwig most unreasonably takes offence at उदरेषु and actually alters it to दुयषु, which he translates 'in our own houses.'

Verse 16

Padapāṭha :

परां मे यन्ति धीतयः गावः न गव्यूतीः अनु । इच्छन्तीः
उरुऽचक्षसम् ॥ १६

Sūyana :

उरुचक्षसं बहुभिर्दृष्ट्यं वरुणमिच्छन्तीमे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परा यन्ति पराङ्मुखानि निवृत्तिरहिता गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः गावो न यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्त्यल्लक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । गव्यूतीः । गावोत्र यूयन्त इत्यधिकरणे क्तिन् । गोयूती हन्द्वासि (Kāt. Vārt. 2 on Pāṇ. vi, 1, 79) इत्यवादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (Pāṇ. vi, 2, 42) । यद्वा यूतिर्यवनं गावां यवनमन्नेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इच्छन्तीः । इषु इच्छायाम् । लटः शतृ । तुदादिभ्यः शः । इषुगमियमां छ इति छत्वम् (Pāṇ. vii, 3, 77) । अदुपदेशाल्लसावधातुकाद्युदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

Notes :

1. गव्यूतीः . गव्यूति = (गो + कृति, य् being interposed between व् and ऊ for euphony) pasture-land (Gr.); cattle-path, path in general,

योजन, the cattle themselves that go by the path. गोष्ठ and गव्यूनि contrasted in परो गोष्ठे परो गव्यूनौ वा (Āp. Sr. 3, 4, 8.) (Geldner, Ved. St., ii, 287-292). Sāy., = गोमार्ग (ix, 85, 8.), गोसंचारभूमि (viii. 5, 6.), मार्ग (No. 29.) v. 2, Ul. Ms.

2. इच्छन्तीः. Whitney, para. 363 g.*

3. उरुचक्षसम्. [Cf. Sāy. on verse 5 above.]

Verse 17

Padapāṭha :

सम् नु वोचावहै पुनः यतः मे मधु आऽभृतम् । होताऽइव
क्षदसे प्रियम् ॥ १७

Sāyana :

यतो यस्मात्कारणात् मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतम् । अन्नः सवाख्ये कर्माणि संपादितम् । अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे अश्नासि । पुनर्हविः-स्वीकारदूर्ध्वम् तु सत्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै संभूय प्रियवार्तां करवावहै वोचावहै । लोढर्थं छान्दसे लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तीति च्लेरङादेशः बच्च उमित्युमागमे गुणः । स्यत्ययेन ढेरैत्वम् । यद्वा लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादैत्वम् आभृतम् ह्यग्रहोर्भः (छन्दसि Kāt. Vāt.) । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् (Pāp. vi, 2, 49) ॥

Notes :

1. सं नु वोचावहै. 'Come now, and let us talk together.' For वोचावहै see Whitney, paras. 847 and 854. "The roots पत्, नश्, वच्, from the tense-stems पप्, नेश्, वोच्, of which the first is palpably and the other two are probably the result of reduplication, but the language has lost the sense of their being such, and makes other reduplicated aorists from the same root. . . . The stem वोच् has in Vedic use well-nigh assumed the value of a root; its forms are very various, and of frequent use, in R̥gveda especially far outnumbering in occurrences all other forms from वच्. Besides those already given we find वोचा (1st sing. impv.) and वोचानि; वोचावहै; वोचेः, वोचेय, वोचेमहि; वोचातात् (2nd sing.), वोचतु, वोचतं, वोचत.'†

2. होतेव क्षदसे प्रियम्. 'Like a priest thou art eating the choice morsel.' Max Müller translates "thou eatest what thou likest like a friend," but notes that hotri‡ "does not mean friend, but

* M's V. G. S. para 89 B (p. 82 note 3); L's N. I. V. p. 393.

† M's V. G. S. p. 415. Compare Lat. *Vocare, vox, voci*.

‡ Avestan *Zaotar*.

the priest who is chosen to invite the gods. Perhaps it means poet and priest in a more general sense than in the later hymns." Is there a reference to some old custom according to which the priest took first toll of the offering (1 Samuel ii, 13 and 14)?

Verse 18

Padapāṭha :

दर्शम् नु विश्वऽदर्शितम् दर्शम् रथम् अधि क्षमि । एताः
जुषत मे गिरः ॥ १८

Sāyaṇa :

विश्वदर्शितं सर्वदर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु अहं दृष्टवान्वलु । क्षमि क्रमायां भूमां रथं वरुणसंबन्धिनमधि दर्शम् आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना मे गिरि मदीयाः स्तुतीर्जुषत वरुणः संवितवान् । दर्शम् । दृष्टोऽदृशितो वा (Pāṇ. iii, 1, 57) इति श्लेष्मादेशः । ऋहोऽङि गुणः (Pāṇ. vii, 4, 16) इति गुणः । विश्वदर्शितम् । दृष्टोर्भृमुहोऽङित्यादिना (Un. Sū. iii, 109) अतश्च प्रत्ययान्तो दर्शितशब्दः । मरुद्बुधादित्वापूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । (Kāṭ. Vārt. 2. on Pāṇ. vi, 2, 106) यद्वा विश्वं दर्शनीयमस्यति बहुव्रीहौ विश्व संज्ञायाम् (Pāṇ. vi, 4, 2, 106) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि । आतो धातोः (Pāṇ. vi, 4, 140) इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः ॥

Notes :

1. दर्शं. See note 2 on verse 13 above. As far as the form goes, दर्श may mean either 'I saw' or 'may I see.' The former is Sāyaṇa's way of taking it, and it seems preferable. So also Max Müller. The poet's cry has gone up to Varuṇa, has "loosed him to mercy" as one undoes the fetters of a horse, and the god now appears coming to forgive and bless his worshipper.

In translating we should use the present. In the Veda the aorist often refers to the moment of the past just gone by: 'I have caught sight of—I see.'

2. अधि क्षमि.* 'On the earth.'

Verse 19

Padapāṭha :

इमम् मे वरुण श्रुधि हवम् अद्य च मृळय । त्वाम् अवस्युः
आ चक्रे ॥ १९

Sāyana :

*हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शुधि कृणु । किंच अद्य अस्मिन्दिने मृळय अस्मान्सुख्य । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चक्रे शब्दयामि स्तौमीत्यर्थः । शुधि शु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुणुण्पृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धि । रादंशः (Pāṇ. vi, 4, 102) । बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्यश्चदात् सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । (Pāṇ. iii, 2, 170) आ चके । के गे शब्दे । अस्माल्लित्यादेचः (Pāṇ. vi, 1, 45) इत्यात्वम् । द्विर्भावचुत्वे । आतो लोप इति च (Pāṇ. vi, 4, 64) इत्याकारलोपः । तिङ्ङितिङः इति निघातः ॥

Notes :

1. शुधि. For the lengthening of the final vowel in the Samhitā text see note 1 on verse 7, and compare अद्य in this verse. In the next verse, it will be noticed, अघि occurs with the short vowel in the Samhitā text.

2. आ चके. 'I long for.' On i, 117, 23. सदा कवि मुनिना चके वां, Sāyana explains आ चके by आमिमुख्येन प्रार्थये.

Verse 20

Padapāṭha :

त्वम् विश्वस्य मेधिर दिवः च गमः च राजसि । सः यामनि
प्रति शुधि ॥ २०

Sāyana :

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च ग्लोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि दीप्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणेस्मदीये प्रतिशुधि प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः । दिवः । ऊर्ध्वमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । गमः । गमेत्येतद्भूनामसु पठितम् । आतो धातो- (Pāṇ. vi, 4, 140) रित्यत्रात इति योगविभागादातो लोप (Pāṇ. vi, 4, 64) इति प्रतिषेधेपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्त्वेरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्कगिब्वनिपश्चेति मनिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । शुधि । उक्तम् ॥

* M₂ introduces the verse with Sāyana's note :—

वरुणप्रधासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां पौर्णमास्यामिति खण्डं सूत्रितं । इमं मे वरुण शुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः (आ. २. १७) इति ॥

† M's V. G. S. para 134, C 48 (p. 146).

Notes :

1. राजसि. 'Rulest over.' This is Sāyaṇa's own way of taking the word in i, 36, 12 ; त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि, where he explains it by ईश्वरो भवसि.

2. सः (=स त्वं). See Whitney, para. 498.

3. यामनि. 'On thy way.' The vision of verse 18 is continued. Compare Sāyaṇa's note on i, 181, 7 : यामन् यामन्ऋणुतं हवं मे (where यामन् and अयामन् are Vedic locatives). The note is यामन् गमने अयामन् अगमने च हवमाह्वानं शृणुतम्.

Verse 21

Padapāṭha :

उत् उत्तमम् मुमुग्धि नः वि पाशम् मध्यमम् चूत ।
अवं अधमानि जीवसे ॥ २१

Sāyaṇa :

नेस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि उत्कृष्य मोक्षय मध्यममुद्वगतं पाशं वि चूत विमुञ्च नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशानव चूत अवकृष्य नाशय । उत्तमम् । उच्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि । मुचूळ मोक्षणे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्रुः । द्विर्भावः । हलादिशेषः । हुङ्गल्भ्यो हेधिः (Pāṇ. vi, 4, 101) इति हेधिरादेशः । तिङ्ङित्तिङ् इति निघातः । चूत । चूती हिंसाग्रन्थनयोः । लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसं प्रत्ययः (Pāṇ. iii, 4, 9) प्रत्ययस्वरः ॥

Note :

जीवसे. A Vedic infinitive. "In the older language, a very considerable number of derivative abstract nouns—only in a few sporadic instances having anything to do with the tense-systems—are used in an infinitive or quasi-infinitive sense; most often in the dative case, but sometimes also in the accusative, in the genitive and ablative, and (very rarely) in the locative. In the classical Sanskrit there remains a single infinitive, of accusative case-form, having nothing to do with the tense-systems. . . The infinitive in *ase* is made in R̥igveda from about twenty-five roots."* (Whitney, paras. 538 and 973.)

The Vedic infinitive in *ase* is the exact parallel of the Latin infinitive in *are*, the *r* in which is a mere euphonic change for *s* between two vowels of the same character as that, for example, in *genus*, *gen*, *generis*.

* M's V. G. S. para 167, 1 b 1 (p. 192); App. III. 14 a (p. 463).

No. 3

Maṇḍala 1

Sūkta 115

Sāyaṇa :

चित्रमिति षट्च दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभं सूर्य* देवताकम् । तथा चानुकान्तम् । चित्रं षट् सौर्यमिति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि । तत्रेदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्येति । (Āśval. vi, 5) आदि-
तास्त्रिंशं ऋचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो द्वे वपापुरोडाशयो-
र्याज्ये । तथा च सूत्रितम् । चित्रं देवानामुद्गादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा शं नो
अंहा इति (Āśval. iii, 8) । अतिमूर्तिनामन्येकाहे शुनासीयं पर्वणि च सूर्यस्य
हविषाश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या । सूत्रितं च तरणिविश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुद्गादनीक-
मिति याज्यानुवाक्या (Āśval. ix, 8) इति ॥

Verse 1

Padapāṭha :

चित्रम् देवानाम् उत अगात् अनीकम् चक्षुः मित्रस्य
वरुणस्य अग्नेः । आ अप्राः द्यावापृथिवी इति अन्तरिक्षम् सूर्यः
आत्मा जगतः तस्थुषः च ॥ १

Sāyaṇa :

देवानाम् । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तेषां देवजनानामेव वा अनीकं तेजःसमूहस्य
चित्रमिच्छ्यकरं सूर्यस्य मण्डलमुद्गात् । उदयाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशम् । मित्रस्य
वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणेमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुःप्रकाशकं चक्षुरिन्द्रिय-
स्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं च आ अप्राः
स्वकीयेन तेजसा आ समन्तादपुरयत् । ईदृग्भूतमंडलान्तर्वर्ती सूर्येन्तर्यामितया
सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मा स्वरूपभूतः ।
स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम् । कारणञ्च कार्यं नाति-
रिच्यते । तयों च पारमर्षं सूत्रम् । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः (Brahma
Sūtra II, i, 14) इति । यद्वा स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य
जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वे जगत्पुनश्चेन्नैपुक्तं सद्गुणलभ्यते ।
तथा च श्रूयते । योसौ तपन्नुदेति सं सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति (T. Ār.
i, 14, 1.) । आमाः । प्रा पुरणि । लङि पुरुषव्यत्ययः अदादिस्वाच्छपो लुक् । जगतः ।

* Sūrya. Avestan hvare, Gr. Helios, Lat. Sol. See M's V. M. § 14;
Bloomfield's Rel. Ved, p. 153.

गमेर्द्धे चेतुः * क्तिप् द्विवचनं च † । गमः कावित्यनुनासिकलोपः । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिट्-
कसुः । द्विवचने शर्पूर्वाः खयः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । आतो
लोप इडि चेत्याकारलोपः । शासिवसीति षत्वम् ॥

Notes :

[1. अनीकम् Mouth (अन् to breathe), face. See Sāy. on i, 113, 19 : v, 2, 1 ; x, 7, 3.]

2. अप्राः Third singular aor. of प्रा. See Whitney, paras. 881 and 119. †

3. द्यावापृथिवी, See Whitney, para 1255. " In the oldest language (R̥gveda) copulative compounds such as appear later are quite rare, the class being chiefly represented by dual combinations of the names of divinities and other personages, and of personified natural objects. In these combinations, each name has regularly and usually the dual form, and its own accent ; but in the very rare instances (only three occurrences out of more than 300) in which other cases than the nom.-acc.-voc. are formed, the final member only is inflected, &c." द्यावा in the compound is a dual form. §

Verse 2

Padapāṭha :

सूर्यः देवीम् उषसम् रोचमानाम् मर्यः न योषाम् अभि
एति पश्चात् । यत्र नरः देवस्यन्तः युगानि विस्तन्वते प्रति
भद्राय भद्रम् ॥ २

Sāyaṇa :

सूर्यो देवीं दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानाः उषसं पश्चाद्भवेति उषसः प्रादु-
र्भावानन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र हृष्टान्तः । मर्यो ॥ न योषाम् । यथा कश्चिन्मनुष्यः
शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् । यत्र । यस्यामुषसि जातायां
देवस्यन्तो देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तो नरो यज्ञस्य नेतारो यजमानाः । युगानि ।
युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासाविति ।
अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा देवस्यन्तो देवयागार्थं धनमात्मन
इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति ।
तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय
स्तुम इति शेषः । यद्वा देवस्यन्तो देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः
सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणमग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि

* युतिगमिजुहोतीनां द्वे च (Kāt. Vārt. 3 under Pāp. iii, 2, 178).

† M₂ omits च. ‡ M's V. G. S. para 144, 5. § M's V. G. S. para 186 A 1. ¶ = Eng. Male. ॥ See Arnold's Vedic Metre p. 293.

प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति । मर्यः । मुङ्क् प्राणत्यागे । छन्दसि निष्टर्क्येत्यादौ यत्प्रत्य-
यान्तो निपात्यते । यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 213) । युगानि । युजेः
कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथ.द्युपकरणे चेत्युच्छादिषु पाठादुणाभावोन्तोदात्तत्वं
च (Pāṇ. vi, i, 160) । वितन्वते । तनु विस्तारे । तनादिकृञ् उः सहेति (Pāṇ.
ii, 1, 4) योगविभागात्तिङोपसर्गस्य समासं सति* समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् (Pāṇ.
vi, 1, 223) ॥

Note :

The student may be asked to note that Sāyaṇa makes no pretence on his own behalf of being in a position to determine authoritatively the meaning and reference of the second line of this difficult verse. None of the interpretations which he suggests for consideration are at all satisfactory. In the first line the "Sun follows after the shining dawn as a man follows after the maiden he loves." It is a natural supposition that the next clause, introduced as it is by यत्र, indicates the goal of their common wandering. They go, he pursuing and she pursued, "there where pious men add life to life, each new one happier than the one before," that is, to highest heaven, where the righteous enjoy eternal happiness. So Roth in the Siebenzig Lieder, p. 55. He refers to RV, x, 119, 5; ix, 113, 10. Roth previously took युगानि here to mean yokes, comparing RV. x, 101, 3 and 4 युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वम् and सीरा युजन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक्. Sāyaṇa verse 3, हे सखायो यूयं सीरा सीराणि युनक्त युङ्ग्ध्वमनङ्घ्रिः सह...तदर्थं युगा युगानि वि तनुध्वं विस्तारयध्वम्; verse 4, कवयो मेधाविन ऋत्विजः सीरा सीराणि कर्षणसाधनानि युजन्ति योजयन्ति युगा युगान्यपि पृथक् परस्परं वि तन्वते भिन्नप्रेदशानि कुर्वन्ति. See the correction under युग in the Supplement of St. Petersburg Dictionary. Benfey, Orient and Occident, iii, p. 151, refers यत्र to the house of the sacrificer in which this hymn is being sung. The sun hastens there (to shine on that house) "where godfearing heroes continue their generations, one glorious after the other." Grassmann takes युगानि वि तन्वते to mean unyoke, outspan. In his dictionary (1873) he asks if we are to supply सूर्यायि to भद्राय. In his translation (1877) he accepts Roth's explanation of that phrase. Ludwig translates "where pious men stretch out their generations happily (भद्राय) under the eye of the auspicious sun." I have followed Roth, though I do not quite understand

how he takes प्रति and am disposed to give great weight to R.V. x, 101, and 4 as going far to fix the meaning of the phrase युगानि वितन्वते.

Verse 3

Padapāṭha :

भद्राः अश्वाः हारतः सूर्यस्यः चित्राः एतंऽग्वाः अनुऽ-
माद्यासः । नमस्यन्तः दिवः आ पृष्ठम् अस्थुः परि द्यावापृथिवी
इति यन्ति सद्यः ॥ ३

Sāyaṇa :

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम् ।
अश्वास्तुरगा व्यापनशीला वा । हरितो हताराश्चित्रा विचित्रावयवा अनुमाद्यासोलुक्रमेण
सर्वैः स्तुत्या मादनीयाः । एवंभूताः सूर्यस्यैतग्वा अश्वाः । यद्वा एतं गन्तव्यं मार्गं
गन्तारोश्वाः । एतं शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोश्वाः । नमस्यन्तोस्माभिर्नमस्यमानाः
सन्तो दिवोन्तरिक्षस्य पृष्ठमुपरि प्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् आस्थुः । आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति ।
यद्वा हरितो रसहरणशीला रसमयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठन्ति ।
आस्थाय च द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेवैकेनाह्वा परि यन्ति । परितो गच्छन्ति श्याम-
वन्तित्यर्थः । अश्वाः । अश्व इत्यासौ । अशिषुषीत्यादिना कन् । एतग्वाः इण् गतो । अस्मि-
हसीत्यादिना कर्मणि तन्मत्ययः । गमेरौणादिको भावे इङ्प्रत्ययः । एतमेतस्य प्रति गवो
गमनं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदपङ्क्तौ निर्वरत्वम् । अनुमाद्यासः । मदि स्तुतौ ।
अस्माण्यन्तादृचो यत् । यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । नमस्यन्तः । नमोवरिव इति पूजार्थं
क्यच् । श्यरययेन् कर्मणि शतृप्रत्ययः । अस्थुः । तिउतेभ्यश्चान्दसो वर्तमाने लुङ् । गातिस्थेति
सिचो लुक् । आत इति श्लेर्जुष ॥

Notes :

1. एतग्वाः. The word occurs only thrice in the R̥igveda altogether, in all three cases as an epithet of the horses of the gods. On vii, 70, 2, Sāyaṇa simply paraphrases एतग्वा by अश्वौ. On viii, 70, 7. एतग्वा चित् he has एतवर्णाविकाशौ. As Sāyaṇa notes here the word is given in the Nighaṇṭu as one of the twenty-six synonyms of अश्व and that is really all we know about it.

2. नमस्यन्तः Sāyaṇa's interpretation is impossible. Compare i, 127, 7, where नमस्यन्तः is an epithet of the Bhr̥igus. Sāyaṇa नमस्क-
रोपलक्षितप्रपस्थानं कुर्वन्तः.

Verse 4

Padapāṭha :

तत् सूर्यस्य देवऽत्वम् तत् महिऽत्वम् मध्या कर्तोः विस्तृतम्
सम् जभार । यदा इत् अयुक्त हरितः सधऽस्थात् आत् रात्री
वासः तनुते सिमस्मै ॥ ४

Sūyaṇa :

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वं स्वातन्त्र्यमिति यावत् । महित्वं महत्त्वं
माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दश्चुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामैतत् प्रारब्धा-
परिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्ये अपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि
विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रात्रिमजालमस्तं गच्छन्सूर्यः सं जभार । आस्माल्लोकात्स्वात्मन्युप-
संहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृजत्यस्तं यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातन्त्र्यं
महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातन्त्र्यं महिमानं
चावगाहते । अपि च । इदित्यवधारणे यदेत् यस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलान्स्वर-
श्मीन् हरिद्वर्णान्श्वान्वा सधस्थात्सहस्थानादस्मात्पार्थिवाल्लोकादादायायुक्त । अन्यत्र
संयुक्तान्करोति । यद्वा युजिः केवलोपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदेवासौ स्वरश्मीन्श्वान्वा
सधस्थात् । सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रधः तस्मादयुक्त असुखत् । आदूनन्तरमेव रात्री
निशा वास आच्छादयितुं तमः सिमस्मै । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी ।
सर्वस्मिंल्लोके तनुते विस्तारयति । यद्वा वासो वासरमहः । तत्सर्वस्माल्लोकादुपनीय रात्री
तमस्तनुते । अत्र निरुक्तम् । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां
विततं संह्रियते यदासावयुक्ता हरणानादित्यरश्मीन्हरितोश्वानिति वा । अथ रात्री
वासस्तनुते । सिमस्मै *वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् (Nirukta iv, 11) । महित्वम् ।
मह पूजायाम् । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । तस्य भावस्त्वतलौ । (Pāṇ. v, 1, 119)
मध्या । मध्यशब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति ङादेशः । कर्तोः । करोतेरौणादि-
कस्तोसुाप्रत्ययः । विततम् । विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदिश्येन क्त्वाप्रत्यय इडो
षिकल्पनाद्यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । गतिरनन्तर इति गतेः ङकुतिस्वरत्वम् । जभार ।
दृष्ट्वाहोर्भ इति भत्वम् । अयुक्त युजेर्लुङिः झलो झलीति सिचो लोपः । सधस्थात् घञर्थे
कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । सधमादस्थयांश्छन्दसीति सधादेशः । दासीभारा-
दित्वापूर्वपदङ्कुतिस्वरत्वम् । रात्री रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ॥

Notes :

1. मध्या कर्तोः 'In the very making, while the act is proceeding.'
"मध्या probably an adverbial instr. fem. from मध्य; as preposition :
in the midst of (gen.)-कर्तोः ii., 38, 4; i, 115, 4; गन्तोः i., 89, 9 (in

* वेसर Nir. (Bib. Ind. Edn.)

† M₂ स्तुन् प्रत्ययः

mid-course); as adverb: between (?) x, 61., 6 (मध्या यत्कर्त्तव्यमवदधीके).” —Grassmann. For the form of the termination compare Whitney, para. 363 d: . . . “in the Veda the instrumental ending अ very often (in nearly half the occurrences) blends with the final of the stem to अ.” * कर्त्तुः is the genitive of the verbal noun in तु, which yields the infinitive of the classical language, कर्तुम्. †

2. Sāyaṇa’s dilemma here is obvious. His desperate suggestion that अयुक्त may here be equal to अयुञ्जत् can be compared only with his explanation of विसीमहि in i, 25, 3, as meaning विशेषेण बध्नीमः. In the quotation from the Nirukta we have an old attempt to explain a difficult verse, which must be treated with more deference.

The *cruz* is in the word वितनं. What is that outstretched thing to roll which together is the glory of the sun? The explanation seems to me to be furnished by the poet himself in the word तनुने of the same verse. Verse 4 is not, I think, as has been suggested, a description of the evening, with which we have nothing to do in the hymn. The three verses (3, 4, and 5) are a connected description of the sunrise. In verse 3 we are told that so soon as the horses (rays) of the sun begin their task they in a moment reach to the end of earth and heaven. Verses 4 and 5 are to be taken together. I would translate “This is the godhead, this is the greatness of the sun while it was yet forming he has rolled away the web of darkness: when he yoked his horses from their stall, night is still spreading darkness over all: then in the sight of Mitra and of Varuṇa the sun spread his glory through the vault of Heaven.”

But the verse is usually taken very differently. In particular all the authorities accept Sāyaṇa’s explanation of अयुक्त. I give the translation in the Siebenzig Lieder. “This is the divine strength, the might of Sūrya: labour, though only half done, comes to a stop so soon as he loosens his horses from his car; and night covers all with her veil” Roth compares ii, 38, 4 पुनः समव्याद्वितनं वयन्ती मध्या कर्त्तुर्विधाच्छुक्म धीराः. He explains that verse as referring to the way in which work of all kind is laid aside so soon as the sun reaches the west. Grassmann follows Roth. Ludwig doubts whether वितन can mean labour, and prefers to refer that word to महित्वं. “This is

Sūrya's godhead, this his greatness: but that widespread greatness he has, after bringing it into our midst, again rolled together." Ludwig therefore refers मध्या कर्त्तुः to Sūrya. But this is not, as Ludwig contends it is, Sāyana's way of taking the clause. Sāyana clearly refers मध्या कर्त्तुः to the works of man; and his word कर्मकरश्च.....दृष्ट्वा are part of the explanation of the passage, not, as Ludwig urges, a mere illustration.

[For the mg. of सवस्थ in Pāda 3, Geldner quotes अयुक्तं सप्त हरितः सवस्थया ईं वहन्ति सूर्यं घृताक्षीः। (vii, 60, 3); and the pāda, he says, must clearly refer to the morning and सवस्थ must mean not स्थ here, but अवस्थान.

As regards pāda 2, there is the parallel passage already cited, ii, 38, 4, which he would translate:—"The female weaver (i. e., the Night) has rolled up again the spread out (woof); in the midst of her work, the wise one (सवित्र्) has set aside her work." The spread-out thing is the web of darkness. समव्यत् corresponds to संजमार and the subject of संजमार also is रात्री.

सिम is explained to mean सर्व by Yāska and sometimes by Sāyana also. But other Indian authorities explain it to mean श्रेष्ठ and Sāyana often accepts that. For the correct sense of सिम Geldner compares this and the following passages:—i, 95, 7; i, 102, 6; i, 145, 2; viii, 4, 1; x, 28, 11 (सिम उष्णोवसृष्टी अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः। where सिम and स्वयम् are parallel). He thinks that सिम means one's self, is declined like a pron. and is, like आत्मन्, used in the masc. and in the sing. only. He would, therefore, translate this verse as follows:—"That is the godhead, that the might of Sūrya: in the midst of her work she rolled up the spread out web, so soon as he yoked the bays from the stall. And the Night works the veil for herself." That is Rātri spins by night a web of darkness over the world, and in the morning she covers herself with it and disappears. (Ved. St. ii, 188-9.)]

Verse 5

Padapāṭha :

तत् मित्रस्य वरुणस्य अभिऽचक्षे सूर्यः रूपम् कृणुते द्योः
उपऽस्थे । अनन्तम् अन्यत् रुशत् अस्य पाजः कृष्णम् अन्यत्
हरितः सम् भरन्ति ॥ ५

Sāyaṇa :

तत्तदानीमुद्यसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतो अभिचक्षे
आभिसुख्येन [*दर्शनाय M. M.] द्योर्नभस उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः
सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कुण्ठते करोति । अपि च । अस्य सूर्यस्य हरितो
रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अश्वा वा अनन्तमवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं
रुशहीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् । बलयुक्तम् । अतिबलस्यापि नैशस्य तमसो
निवारणे समर्थम् अन्यत्तमसो विलक्षणं तेजः सं भरन्ति अहनि स्वकीयागमने† निष्पाद-
यन्ति । तथा कृष्णं कृष्णवर्णमन्यत्तमः स्वकीयागमनेन रात्रौ अस्य रश्मयोप्येवं कुर्वन्ति ।
किमु वक्तव्यं तस्य महात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः । अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्पि-
कुट्टेत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्योः । द्यसिद्वसोश्चेति (Pāṇ. vi, 1, 110) पूर्वरूपता ।
उपरस्थे । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । मरुद्वृधादिद्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पाजः ।
पाति रक्षतीति पाजो बलम् । पातेर्बले जुह चेत्यसुन् जुडागमश्च (Un. iv, 202) ।
छान्दसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

Notes :

1. मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे. 'For Mitra and Varuṇa to see, for the seeing of—on the part of—Mitra and Varuṇa.' अभिचक्षे is the dative of a verbal noun. See Whitney, para. 970 a ‡

2. The second line seems to refer to the endless succession of day and night. Compare the translation in the Siebenzig Lieder.

“In ewiger Folge führen seine Rosse
bald lichte Tageshelle, bald das Dunkel.

In endless succession his horses bring, now the clear daylight,
now the darkness.”

Verse 6

Padapāṭha :

अद्य देवाः उत्सृङ्गता सूर्यस्य निः अंहसः पिपृत निः अ-
वद्यात् । तत् नः मित्रः वरुणः ममहन्ताम् अदितिः सिन्धुः
पृथिवी उत द्यौः ॥ ६

Sāyaṇa :

हे देवा द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्य अस्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदितौ
उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयमस्मान्हसः पापाक्षिप्पित निष्कृष्य पालयत ॥

यदिदमस्माभिरुक्तं नोस्मदीयं तन्मित्रादयैः षड् देवता *ममहन्तां पूजयन्तु अमुमन्य-
न्ताम् । रक्षन्तिष्विति यावत् । मित्रः प्रमीतस्त्रायकोहरभिमानी देवः । वरुणोनिष्ठानां
निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदिता[†] रखण्डनीया अदीना वा देवमाता । सिन्धुः[‡]
स्यन्दनशीलोदकाभिमानी देवता । पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री । द्यौः[§] ब्रूलोकस्य ।
उत्तशब्दः समुद्रये । अद्या । निपातरय चेति संहितायां दीर्घत्वम् (Pāṇ. vi, 3, 136) ।
अदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावेक्तिन् । सुपां ह्रलुगिति[¶] ङादेशः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्
(Pāṇ. vi, 2, 50) । पिपृता ॥ पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः
श्लुः । द्विचनोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासरयेत्वम् । सार्वधातुकमपिदिति
तशब्दस्य ङिन्वे सति ऋचि तुल्येत्यादिना संहितायां दीर्घः (Pāṇ. vi, 3, 133) ॥

Notes :

1. उदिता. A vedic locative. See Whitney, para. 336 f-§
2. निरंहसः पिपृता निरव्यात्. 'Free us from danger, free us from shame.' For this use of the verbal prefix, see Whitney, para. 1081 a. An older form of अंहः is seen in the Greek *ayzos*, the Latin *angustiā*, the German *eng*. It means straits. पिपृत् (lengthened to पिपृता in the Samhitā text) 'make us to cross over, ferry us across,' to use the English form of the root. Perhaps the earliest recorded expression of a thought which has never died out of the religious consciousness of India.

No. 4

Maṇḍala I

Sūkta 143

Sāyana :

प्र तस्यसीमित्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं वैर्धतमसम् । तथा चाशुक्रान्तम् । प्र तस्यसीमेष्टा-
वाग्नेयं तु तस्त्रिष्टयन्तमिति । तु तादित्युक्तत्वादिदमादिसूक्ताष्टकस्यग्निर्देवता । अन्त्या त्रिष्टयम् ।
शिष्टारित्रष्टयस्तपरिभाषया जगत्यः । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । अग्निष्टोम

* M₂ ममहन्तां.

† For Aditi and Diti see Muir's S. T. Vol. V. sec III ; Macdonell's V. M. pp. 120-23. For the etymology of the name Aditi see *ibid.* p. 121, and for a different view, Bloomfield's Rel. Ved. p. 131.

‡ See M. and K's Vedic Ind. Vol. II. *sub voce*. (p. 450.)

§ Skt Dyaus = Gr. Zeus = Tent. Tin = Celt. Duw.

¶ सुपां ह्रलुक्पूर्वसुवर्णाच्छेदाङ्गाद्यायाजालः Pāṇ. vii, 1, 39).

॥ M₂ पिपृत्.

§ M's V. G. S. para 98 B. p. 81 note 2; L's N-I. V. p. 385.

आग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । अथ यथेतामिति खण्डे सूत्रितम् । प्र तस्यसीं नव्यसीमापो हि षेति तिस्र इति (Āśval. v., 20) । दशरात्रस्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्यनिविद्धानम् आश्वमेधिके मध्यमेहनि च निविद्धानम् । तथा चाचार्यातिदेश एकाहिकान्युपसंशस्य तेषु निविदा दध्यादेवमेवाग्निमारुत इति (Āśval. x., 10) ।

[Note :—Translated in “Vedic Hymns,” Part ii. (Sacred Books of the East.)] *

Verse 1

.Padapāṭha :

प्र तव्यसीम् नव्यसीम् धीतिम् अग्रये वाचः मतिम् सहसः
सुनवे भरे । अपाम् नपात् यः वसु॑ऽभिः सह प्रियः होता
पृथिव्याम् नि असीदत् ऋत्वि॑यः ॥ १

.Sūyaṇa :

अहमग्रये॑ तस्यसीं तवीयसीम् अतिशयेन वर्धयित्रीम् । तवतिर्वृद्धवर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात्तजन्ताच्छन्दसीतीयसुन् । तुरिष्ठेमेयः खिति तृलोपः (Pān. vi, 4, 154) । छान्दस ईकारलोपः । नव्यसीं नवतरामपूर्वा धीतिं यागलक्षणसुक्तगुणक कर्म प्र भरे प्रकर्षण करोमि । तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कौटशायाग्रये । सहसो बलस्य सूनवे पुत्राय । किंच योऽग्निरपां नपात् तासां नप्ता । अद्भ्य ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निरित्यग्नेर्नप्त्वम् । अथवा अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्षकत्वादिति भावः । तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः । सोऽग्निरित्ययः प्रातःकालः प्रातःप्रदानसमयः सन्पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिर्निवामयोगैर्गवादिधनैः सहितो न्यसीदत् नितरां सीदति ॥

Notes :

[1. नव्यसीम् Mark the distinction made between hymns that are new and that are not so.] ‡

2. अपां नपात्. ‘Son of the waters,’ probably referring to Agni’s birth as lightning in the clouds. The word नप्तृ (Lat. nepos, nepotis, Eng. nephew) is not in the veda used for a grandson only.

* Also by Kaegi, in Siebenzig Lieder des R̥igveda.

† Agni. Skt. Agni=Latin Ignis. Luthuanian Ugnis. Old Slavic Ognī. For characteristics and functions of the god, see Muir’s S. T. sec. XIII a. Macdonell’s V. M. § 35, pp. 88–100.

‡ Macdonell’s H. S. L. p. 45.

as it is in later Sanskrit. Sāyaṇa's genealogy of Agni is out of place. नपात्=पुत्र Sāy. on vi, 55, 1 (No. 15)]*

3. वसुभिः सह. 'With the Vasus; accompanied by the Vasus,' construing with न्यसीदत्, and taking the next word प्रियः to be a general epithet of Agni. In the Siebenzig Lieder., p. 100, the three words वसुभिः सह प्रियः are taken together in the sense of 'the darling of the Vasus.' "Dwelling as a beloved companion with the gods, or gladly dwelling with the gods."—Roth's note. By the Vasus here and in verse 6 are meant the gods in general.

Verse 2

Padapāṭha :

सः जायमानः परमे विऽओमनि आविः अग्निः अभवत्
मातरिश्वने । अस्य कृत्वा संऽइधानस्य मज्मना प्र द्यावा
शोचिः पृथिवी इति अरोचयत् ॥ २

Sāyaṇa :

स पूर्वोक्तोऽग्निर्जायमानः अरणभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव परमे उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिविशेषे मातरिश्वने अन्तरिक्षसंचारिणे वायवे प्रथममाविरभवत्पत्यक्षोऽभूत् । त्वमग्ने प्रथमं मातरिश्वन आविर्भवत्यदिश्रुत्यन्तरिक्षसिद्धेः (RV. i, 31, 3.) वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानः तदर्थम् । किंच समिधानस्य इन्धनेः सम्यग्वर्धमानस्यग्नेर्मज्मना । चलनामेतत् । चलत्वा कृत्वा कृत्वा कर्मणाऽऽजालनादिव्यापारेण शोचिः द्यावा पृथिवी च † प्ररोचयः प्रकर्मणादीवयत् । मध्ये शोचिःशब्दश्चाद्वन्दसः । मज्मना कृत्वा समिधानस्येति वा योज्यम् । प्रचलेन समिधनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

Notes :

[1. परमे व्योमनि. Sāyaṇa's explanation is absurd.]§

2. "The explanation of Mā'arīśvan as Vāyu" (which is given by Yāska) "cannot be justified by the Vedic texts, and rests only upon the etymology of the root श्वन्. The numerous passages where the word is mentioned in the R̥gveda exhibit it in two senses. Sometimes it denotes Agni himself, as in the texts i, 96, 3, 4; iii,

† U I. ज्वालाच्चालनादिव्यापारेण.

* For Apām napāt see M's Vedic Mythology pp. 61-70, 92. and Vedic Hymns Part II (S. B. E.) p. 158 note 2. Apām napāt—a deity (fravashi) of the Persian-Cappadocian Calendar: See Moulton's Early Zoroastrianism. pp. 104, 435.

‡ M, द्यां च पृथिवीं च.

§ See Macdonell's V. M. pp. 92-93.

29, 4 (11?); x, 114, 1, &c.; at other times, the being who, as another Prometheus, fetches down from heaven, from the gods, the fire which had vanished from the earth, and brings it to the Bhr̥igus, i, 60, 1; i, 93, 6; iii, 2, 13; iii, 5, 10; iii, 9, 5. To think of this bringer of fire as a man, as a sage of antiquity, who had laid hold of the lightning and placed it on the altar and the hearth, is forbidden by those texts which speak of him as bringing it from heaven, not to mention other grounds. As Prometheus belongs to the superhuman class of Titans, and is only by this means enabled to fetch down the spark from heaven, so must Mātariśvan be reckoned as belonging to those races of demi-gods who, in the Vedic legends, are sometimes represented as living in the society of the gods, and sometimes as dwelling upon earth. As he brings the fire to the Bhr̥igus, it is said of these last, that they have communicated fire to men (*e. g.*, in i, 58, 6), and Agni is called the son of Bhr̥igu (Bhr̥igavāṇa). Mātariśvan also must be reckoned as belonging to this half-divine race." . . . "It may also be mentioned that the same function of bringing down fire is ascribed in one text (vi, 16, 13) to Atharvan, whose name is connected with fire, like that of Mātariśvan; and also that the sisters of Atharvan are called Mātariśvaris in x, 120, 9." Roth, *Illustrations of the Nirukta*, p. 112: translated by Muir, *Sanskrit Texts v*, p. 205.*

3. ऋक् A Vedic instrumental. Whitney, *paras.* 336 [c and 342 c]. †

4. मज्जना. A loun in the instrumental used adverbially. The word does not occur in any other case.

5. प्र यावा शोचिः वृथिषि अरोचयत्. We have already seen that devatādvandvas, as they are called, which are the only dvandvas of any frequency in the R̥gveda, attach the termination of the dual to each member of the compound, and have a double accent. The present example shows that the two names are felt to be so loosely compounded that they may even be separated by another word.‡

---

* Macdonell's *Vedic Mythology* pp. 71-72. 92. M and K's *Ved. Ind.* (Vol. II p. 149) *sub voce*; Bloomfield's *Rel. Ved.* pp. 165, 210, 218.

† M's V. G. S. p. 80, note 3; L's N. I. V. p. 494. Sk. kratu = Av. khratu (from √ kar) = wisdom (Jackson's *A. V. Reader*).

‡ M's V. G. S. para 186 A 1, (p. 269.)

Verse 3 *

Padapāṭha :

अस्य त्वेषाः अजराः अस्य भानवः सुसंहृशः सुप्रती-
कस्य सुद्युतः भास्त्वक्षसः अति अक्तुः न सिन्धवः अग्नेः
रेजन्ते असंसन्तः अजराः ॥ ३

Sāyaṇa :

अस्य स्तूयमानस्याग्नेः त्वेषा दीतयः अजरा जरारहिता अजीर्णाः अविरता इत्यर्थः । नञो जरमरत्यादिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्याग्नेर्भानवो रश्मयः दीप्तिरुक्त्वाद्ब्रुविस्कुलिङ्गा अवगन्तव्याः । ते च सुसंहृशः सुष्टु सम्यग्दृष्टारः सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्टु सर्वतो द्योतमानाः । तथा अस्याग्नेर्भास्त्वक्षसः । त्वक्ष इति बलनाम त्वक्षः शर्ध इति बलनामसु पाठात् । भासमानबलाः । अक्तरिति रात्रि-
नामैतत् अक्तरूप्येति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अक्तुं जगद्वैज्रं नैशं तमः अति
अतिक्रम्य सिन्धवः स्यन्दमानाः सर्वत्र व्यामुवन्तः असंसन्तः स्वव्यापारेणैव स्वपन्तः
अविरताः अत एवाजरा न रेजन्ते न कम्पन्ते दाहपाकादिषु न चलन्ति न चालयन्ते वान्येः ।
यद्वा नशब्दो दृष्टान्तवचनः † । भास्त्वक्षसो भा एवं त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य
सिन्धवो न रश्मय इव । ते यथा स्यन्दनशीला व्याप्तिमन्तः अक्तरिति अज्रं तमोतिक्रम्य
असंसन्तो रेजन्ते तद्भद्रात्त्वक्षमोस्याग्नेरुक्तलक्षणा दीतयोपि सर्वत्र रेजन्ते कम्पन्ते
व्यामुवन्तीत्यर्थः ॥

Notes :

1. Sāyaṇa takes त्वेषाः in the sense of दीप्तियः, and construes अस्य त्वेषा अजराः as a clause by itself. भानवः is according to Sāyaṇa, the subject of the next clause; सुसंहृशः and सुद्युतः are nominative plurals agreeing with भानवः and forming the predicate of the clause; सुप्रतीकस्य is in construction with अस्य. The true construction must be doubtful, but the repetition of अजराः in the second line of the verse makes it probable that that word is the subject in both of the clauses in which it here occurs.

For this meaning of the word used as a noun in the masculine Roth quotes three passages, ii, 8; 4 आ यः स्वर्णं भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अजानो अजैरभि. Sāyaṇa, योमिश्रित्रश्चायनीयो नानावर्णो वा अर्चिषा ज्वालाया रश्मिसमूहेन आ विभाति सर्वतो भासते । तत्र दृष्टान्तः स्वर्भावुना किरणेन सूर्य इव । स यथो विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । अजैरित्येज्ज्वालासमूहेः अभि सर्वतः अजानो व्यजयेन्द. iii, 18, 2 वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः (there is no word in the context with which अजराः can agree as an adjective). Sāyaṇa, ते तव

* "There is no sufficient reason for transposing verses 3 and 4, (Kaegi)" Oldenberg-Vedic Hymns Pt. II. (S. B. E.)

† See M's V. G. S. p. 236.

रश्मयोजरा जरारहिताः प्रतिबन्धरहिताः अत एव अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः सन्तः वि तिष्ठन्तो विशेषेण तिष्ठन्तु. vii, 3, 3 उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोमि चरन्त्यजरा इधानाः, Sāyana हे अग्ने नवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य वृष्णो वर्षितुः यस्य ते तव अजरा जरारहिता ज्वाला इधाना उच्चरन्ति उद्गच्छन्ति.

The Fire-god is ever young, and his अजराः are his ageless flames. त्वेषाः is 'impetuous, swift-rushing.' Compare, for example, रथो न रुक्मी त्वेषः समस्तु i, 66, 3, where Sāyana's note is रथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्रो-चमानदीप्तियुक्तः समस्तु संप्रमेषु त्वेषा दीप्तः. If we construe, as the metre suggests, अस्य त्वेषाः अजरा अस्य भानवः as a phrase by itself (with त्वेषाः as the common epithet of अजराः and भानवाः), the three remaining words in the first line सुसंद्शः सुप्रतीकस्य सुयुतः are best taken, as their relative position suggests, as three genitives in construction with अस्य. This I understand to be the way in which Roth takes the line, S. L., p. 108. Grassmann in his dictionary takes all three words त्वेषाः, अजराः and सुसंद्शः with भानवः (in spite of the repeated अस्य). In his translation he gives "Agni's beams, his vigorous troop of flames" (nom. to रेजन्ते), and takes सुसंद्शः, सुप्रतीकस्य, सुयुतः as three genitives, Ludwig translates "His ageless flames, his fair light" (with रेजन्ते) and takes सुप्रतीकस्य सुयुतः with अस्य. In his commentary he suggests that the two words त्वेषा अजराः are to be taken as the predicate of their clause.

To explain the second line Sāyana, *inter alia*, takes refuge in the absurdity that the nominative perhaps stands here for the accusative. We can avoid such an outrage on grammar, but may hardly hope to apprehend the meaning of the line. भात्वक्षसः occurs only here, Roth takes it as a genitive, and apparently (dictionary under अति) takes it with सिन्धवः. That form he explains as an anomalous genitive (सिन्धवः = सिन्धवः = सिन्धोः). He takes अति to be a preposition governing the genitive in the sense of over,* on

*Roth cites two passages for this meaning and use of अति i, 141, 43, अमी च य मयवानो वयं च मिह न स्युरे अति निष्ठवन्तुः. Sāyana. मिह मेव नदीलं मेव यथा सूरः सूर्यो वृष्ट्यर्थं शब्दयति तद्वत्. Both apparently took सूरः as the genitive of स्वर. But subsequently he cites our passage, under सूरः, returning to Sāyana's explanation of the word. In the other passage note that Sāyana explains अति as he does here: सप्तसप्त त्रैधा हि चक्रमुः प्र सृत्वा रीणामति सिन्धुरोजसा x, 75. 1. Sāyana, ता नद्यः सप्तसप्त त्रैधा त्रैधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चैति त्रैधा त्रिःप्रकारं चक्रमुः प्रावहन्. सृत्वा रीणामासा मध्ये सिन्धुरेतन्नामिका नदी ओजसा स्वबलेन अति सर्वा अपि नदीरातिक्रम्य प्रवहतीति शेषः.

the surface of. The translation according to the Siebenzig Lieder is "Like the shimmer which floats on the surface of the stream."

Grassmann follows Sāyaṇa in taking मात्वक्षसः and सिन्धवः as nominative plurals. अति he takes as an adverb with रेजन्ते. For सिन्धवः in the sense of streams of light he instances i, 52, 14, सिन्धवो रजसः as a somewhat similar metaphor. He translates then "The flame-streams shine like the daylight, full of light, never slumbering, ever young." Ludwig takes मात्वक्षसः with अग्नेः "who has light for his strength," and takes अत्यक्तुः to mean "all night through." अजराः he takes in both places as an adjective, but he would get over the apparent tautology by changing the second अजराः to अमराः. He rejects Roth's explanation of सिन्धवः and believes the meaning of the whole passage to be that Agni resembles the rivers in that, like them, he is in constant motion day and night.

["Probably we should read अत्यक्तुन्; comp. vi, 4, 5, अत्येत्यक्तुन्." So Oldenberg, who translates the present verse as follows:—His flames are fierce; never aging are the flames of him who is beautiful to behold, whose face is beautiful, whose splendour is beautiful. The never sleeping, never aging (rays) of Agni whose power is light, roll forward like streams across the nights (?).]

2. अससन्तः. Occurs only here. The root सस् (स्वप्) is given in the Nighaṇṭu, iii, 22; and the forms सस्तु, ससन्तु, ससन्त्, ससती occur (Roth.)

Verse 4

Padapāṭha:

यम् आऽईरिरे भृगवः विश्वऽवेदसम् नाभां पृथिव्याः
भुवनस्य मज्जना । अग्निम् तम् गीऽभिः हिनुहि स्वे आ
दमे यः एकः वस्वः वरुणः न राजति ॥ ४

Sāyaṇa:

विश्ववेदसं सर्वधनम् । वेद इति धननाम । वेदो वरिव इति तन्नामसु पाठात् । तादृशं यमाग्निं भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे कृत्स्न-शब्दाः । यद्वा एतावती वे पृथिवीत्यादिश्रुते (S. Br.) वेद्याः पृथिवीत्वम् । तस्या नाभौ उत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्जना बलेन निमित्तेन आ आभिमुख्येन ईरिरे ईरितवन्तः स्थापितवन्तः । तमाग्निं स्वे स्वकीय दमे गृहे उत्तरवेद्यां गीर्भिः स्तुतिभिः आ

हिनुहि मामुहि । हि गतौ वृद्धौ च । उतश्च प्रत्ययाच्छन्दासि वावचनमिति* हेर्लुगभावः ।
योऽग्निरेको मुख्यः सन् एक एव वा वस्वः वसुनो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति ।
प्रदातुमिति शेषः । राजतीत्यैश्वर्यकर्मा । क्षियति राजतीति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः ।
वरुणो न वारक आवित्य इव । स यथा सर्वस्येष्टे तद्वत् ॥

Notes :

1. विश्ववेत्सम्. 'Omniscient.'† In his note on i, 147, Sāyaṇa explains the word by विश्वप्रज्ञ. The word seems to mean विश्वधन or विश्वप्रज्ञ according to the context in which it stands.

2. नामा A Vedic locative of the same kind as उदिता already noticed. [“Navel of the earth.” This expression appears to allude to the receptacle of the sacrificial Agni on the excavated altar or Vedi. That is technically called the नमि.]

3. हिनुहि. For the peculiarity which Sāyaṇa duly notes see Whitney, para 704. In the earliest language the rule as to the omission of ‘hi’ after a root with final vowel does not hold good; in the R̥igveda such forms as inuhi, kṛiṇuhi, chinuhi, dhūnuhi, śṛiṇuhi, sprīṇuhi, hinuhi, tanuhi, and sunuhi are thrice as frequent in use, as inu, śṛiṇu, sunu, tanu, and their like.”‡

4. आ. ‘In, to be construed with स्वे दमे, not as Sāyaṇa takes it with हिनुहि. Compare note 1 on No. 2, verse 15 (p. 76).

5. वस्वः A Vedic genitive. See Whitney, paras. 336 [e and 342 e]§

Verse 5

Padapāṭha :

न यः वराय मरुताम्ऽइव स्वनः सेनाम्ऽइव सूष्टा दिव्या
यथा अशनिः । अग्निः जम्भैः तिगितैः अत्ति भवति योधः
न शत्रून् सः वना नि ऋञ्जते ॥ ५

Sāyaṇa :

योऽग्निर्वराय वरणाय निग्रहाय शक्तो न भवति । तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते । मरुतां स्वन इव । स यथाग्राह्यस्तद्वत् । तथा सूष्टा वैरिष्यार्थं प्रबलेनाभिः सूष्टा सेनेव । सा

* ‘उतश्च प्रत्ययाच्छन्दावावचनम्’—Kāt. Vārt. .1 on Pāp. vi, 4, 106 (Dr. Kielhorn’s edition of Pat. MBh.)

† Sk. √ vid = Av. √ vid-to know. (J’s Av. R.)

‡ M’s V. G. S. para 134 C 4 § (p. 146).

§ M’s V. G. S. para 98 B, note 12 on p. 81 ; L’s N-I. V. p. 411.

\$ M, ति.

यथान्यैरनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवा अज्ञानिर्यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक्कसामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निस्तिगितेः निशितैः तीक्ष्णीभूतैः । अग्न्याविकार-
श्छान्दसः । जग्मेः दन्तैः दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः अति अस्मद्विरोधिनो भक्षयति ।
तथा भवति हिनस्ति । भवति हिंसायाम् । यास्कस्वाह भवतिरत्तिकर्मति (Nir. ix, 23) ।
यद्यप्यतिभर्वत्योरदनमेवार्थः तथापि तद्वान्तरभेदोवगन्तव्यः । तत्र दृष्टान्तः । योधो न*
संप्रहर्तो ह्यूर इव । स यथा शत्रुन्भवति भक्षयति तद्वत् । किञ्च सोमिः वना वनानि वृक्षादि-
समुद्धान् न्युञ्जते नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः । ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मति यास्कैः† ॥

Notes :

1. न यो वगाय. 'Who cannot be hindered, who is not for hinder-
ing. See Whitney, paras 287 and 282 c.

2. सेनेव सृष्टा. The same phrase occurs in i, 66, 4, सेनेव सृष्टाम्
दधात्यस्तुर्न दियुत्वेष्टप्रतीका । यमो ह जानो &c. Sāyaṇa's note there is : सृष्टा
प्रेरिता सेनेव स्वाभिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिव अयमग्निमं शत्रूणां भयं दधाति विदधानि
..... । अत्र निरुक्तम् । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुर्न दियुत्वेष्टप्रतीकेत्यादि
(Nirukta, x, 21). Roth believes that सेना in both passages means
arrow, and cites also vii, 3, 4 ; i, 186, 9 ; अन्यं ते अस्मान्नि वपन्तु सेना-
ii, 33, 11 ; अचला, v, 30, 9 ; viii, 64, 7 ; x, 23, 1, &c.

[सेना never signifies an arrow. सेनेव सृष्टा means like an army sent
forward in various directions. It is the Lat. exercitus effusus or
agmen effusum.—Pischel, Ved. St. i, 231, note 2. Oldenberg
agrees §.]

3. [न्युञ्ज = fall upon, attack.]

Verse 6

Padapāṭha :

कुवित् नः अग्निः उच्चथस्य वीः असत् वसुः कुवित् वसुऽभिः
कामम् आऽवरत् । चोदः कुवित् तुतुज्यात् सातये धियः
शुचिऽप्रतीकम् तम् अया धिया गृणे ॥ ६

Sāyaṇa :

अयमग्निर्नोस्माकमुच्चथस्य उच्चथस्य स्तोत्रस्य कुवित् बहुवारं वीः कामयिता असत्
भवतु । अस्तेर्लेट्यडागमः । यद्वा । उच्चथस्य एतस्माकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य न इति

* M's V. G. S. p. 236. † Nigh. iv, 3, 91 and Com. ; Nir. vi, 21.
‡ M₂ द्वि°. § The opinion of Prof. von. Bradke and Prof. Bloomfield
is different (Vedic Hymns Pt. II. S. B. E. p. 159). § प्रसाधनकर्मविषयस्य
समीकरणं प्रसाधनमात्मसात्करणम्—Com. on Nigh. iv, 3, 91.

संबन्धः । तथा वसुर्वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिर्वासयितुमिर्धनेः कामम्
अत्यथेमभिमतं वा कुवित् अतिप्रभूतम् आवरत् आवृणोतु । अभिमतप्रदानेन कामं निवर्तय-
त्वित्यर्थः । वृणोतेल्लेख्यबागमः । छान्दसो विकरणस्य लुक् । अयमग्निश्चोदः अस्माकं कर्मसु
प्रेरकः सन् धियः कर्माणि सातये लाभाय कुवित् बहु तुतुज्यात् त्वरयतु प्रेरयत्वित्यर्थः ।
तुजिः प्रेरणार्थः । छान्दसः शपः श्लुः । शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तमग्निम्
अया धिया अनया स्तुतिरूपया प्रज्ञया गृणे उच्चारयामि स्तौमीत्यर्थः ॥

Notes :

1. कुवित्, An interrogative particle. *
2. वीः. This adjective occurs nowhere else.

3. असत्. Third pers. sing subj. See Whitney, para. 562.† This is the usual construction with कुवित्, after which also the verb, as here, usually retains its accent. ‡ Compare आवरत् in the next clause. तुतुज्यात् in the third clause, on the other hand, is an optative of the perfect stem. § See Whitney, para. 812 a.

4. अया. See Whitney, para. 502 b. §§

Verse 7

Padapāṭha :

घृतऽप्रतीकम् वः ऋतस्य धूऽसदम् अग्निम् मित्रम् न
सम्ऽइधानः ऋञ्जेते । इन्धानः अक्रः विदथेषु दीद्यत् शुक्रऽ-
वर्णाम् उत् ऊंइति नः यंसते धिर्यम् ॥ ७

Sāyaṇa :

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वाज्यैर्हयमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमङ्गम् ।
दीप्तिज्वालेमित्यर्थः । किञ्च वः युष्मत्संबन्धिनः ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्बहणे
सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधानः इध्मेदीप्यमानः ऋञ्जेते
प्रसाधयति । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । इन्धानः सम्पद्यन्तीत्यर्थः । अक्रः ज्वाला-
समिधादिभिराक्रान्तः अन्यैरनाक्रान्तोऽ वा । क्रमेच्छान्विसो षः । विदथेषु यज्ञेषु-
वेदेषु स्तोत्रेषु निर्मितधृतेषु दीद्यत् स्वयं दीप्यमानः अस्मदीयां धिर्यं प्रज्ञां यागा-
दिविषयां **शुभ्रवर्णी निर्मला ज्योतिष्टोमादि कर्म वा उतु यंसते उद्द्योतयत्येव । यमे-

§ v. l. °उक्रान्तो

* M's V. G. S. para 180 *sub voce* p. 226. † M's V. G. S. p. 370.

‡ 'except twice in the RV.' : M's. V. G. S. p. 226.

§ M's V. G. S. p. 386.

§§ M's V. G. S. para 111, note 7 on p. 103; L's N. I. V. p. 357-58. || M₂ °यम्. ** M₂ adds शुक्रवर्णी.

लट्यङागमः । सिप्र । उशब्दोवधारणे । धीरिति कर्मनाम । धीः *शमीति तन्नामस्य
पाठात् (Nigh. ii, 1) ॥

Notes :

[1. वः. "The text adds the dativus ethicus वः 'for you' (comp. Delbrück, *Altindische Syntax*, 206) which can scarcely be translated."—Oldenberg. He translates ऋतस्य धूर्षदम् by 'the charioteer of Rīta' and does not take Rīta to be sacrifice here. †

2. ऋजते. Yāska gives ऋजति the sense प्रसाधन. Sāyaṇa almost always agrees with him. प्रसाध् is of course a vague word and just for that reason perhaps may have been selected by Yāska. Devarāja, Durga and Sāyaṇa differ from one another in its interpretation. Sāy. अलं करोति. ऋज् is a synonym of श्म दीप्तौ and signifies: 1 (intr.) to shine, to beam (literally as well as figuratively), to be beautified; 2 (trans.) to make bright or trim, decorate, honour, show respect to. There is no sharp limit between the literal and figurative senses especially in passages relating to Agni. अग्निं मित्रं समिधान ऋजते is for us a zeugma, "He (the priest) who has kindled him makes Agni bright as a man adorns a friend."—Geld., *Ved. St. iii.*, pp. 29-33.]

3. अक्रः. Sāyaṇa obviously does not know the meaning of this word. On i, 189, 7 and iv, 6, 3 he explains it by आक्रमिता. On iii, 1, 2 his note is अक्रः परेषामाक्रमिता. परैरनाक्रमणीयो वा. On x, 77, 3, आक्रमण-शीला मरुतः. These are the only places in which the word occurs.

[In his *Illustrations to the Nirukta*, p. 94, Roth conjectured from a comparison of the passages in which the word occurs that अक्र was a name for a horse. Geldner too arrives at the same meaning (*Ved. St. i*, 168). A start, he says, is given by i, 187, 9, मयृजेन्य उशिभिर्नाक्रः 'who must be diligently adorned by his worshippers like an अक्र'. Now in ii, 10, 1, a horse is called मयृजेन्य (Agni is a praiseworthy horse to be diligently adorned). यृज् in the Veda is preferably used of the adorning of a horse. He, therefore conjectures that अक्र is a word for a horse. Agni

---

* धी शची शमी—Nigh. ii, 1. † Vedic rta = Avestan asha (areta); ratu, order or he who orders; Cuneiform Persian arta; Lat. ordo, rētus. On rta see Max Müller's *Origin of Religion*, Lecture V, pp. 243-259—and Bloomfield's *Rel. Ved.* pp. 126-27. 'Rta-Asha is an Aryan conception'—Moulton, agreeing with Max Müller, Macdonell etc. Prof. Oldenberg would credit Babylon with this conception; see *Religion des Veda*, 195 ff.

is very frequently compared to a horse. Oldenberg adopts the conjecture.*]

4. विद्येषु. From धा with वि. "The verb विधा means 'to distribute, to arrange, to ordain,' thus the original meaning of विद्य must be like the meaning of विधान, 'distribution, disposition, ordinance.'... Within the sphere of the Vedic poets' thoughts, the most prominent example of something most artificially 'विहित' was the sacrifice... Thus यज्ञ and विद्य, 'sacrifice' and 'ordinance' became nearly synonymous... Finally विद्य seems to mean 'the act of disposing of any business' or the like; this meaning appears, I believe, in passages like the well-known phrase बृहद्वदेम विद्ये सुवीराः... Thus the word विद्य and समा approach each other in their meaning; a person influential in council is called both विद्यथ्य and समेय."—Oldenberg, *Vedic Hymns*, Part ii., pp. 26-7. Also see Max Müller, *Ved. Hymns*, i., 349-50.]

Verse 8

Padapāṭha :

अप्रयुच्छन् अप्रयुच्छत्सभिः अग्रे शिवेभिः नः पायुःभिः
पाहि शग्मैः । अदब्धेभिः अहपितेभिः इष्टे अनिमिषत्सभिः
परि पाहि नः जाः ॥ ८

Sāyaṇa :

हे अग्रे अप्रयुच्छन् अस्मास्वाप्रमाद्यन् । युच्छ प्रमादे । अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् अप्रयुच्छद्भिः अप्रमाद्यद्भिरनवधानरहितैः शिवेभिर्मन्त्रकल्याणैः शग्मैः सुखकरैः पायुभिः रक्षणप्रकारैः नोस्मान् पाहि रक्ष । किञ्च हे इष्टे सर्वैरेषणीयाग्रे जाः जायमानः अस्माभिर्दीप्यमानः सन् अदब्धेभिः अहिंसितैः अहपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः । इष्ट इष्ट उल्लेखे तौदादिकः । अनिमिषद्भिः निमेषरहितैः अनलसस्वभावाः । ईदृशैर्लक्षणैर्नोस्मान् परि परितः पाहि पालय । यद्वा । उपर्युपरि जायन्त इति जाः । नो जाः अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि परितो रक्ष । न केवलमस्मान् किन्त्वस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष ॥

Notes :

1. शिवेभिः. "The instrumental plural (of stems masculine and neuter in a) ends later always in ais; but in the Veda is found abundantly the more normal form ebhis." Whitney, para 329 d. †

2. शग्मैः. For this word see note 1 on No. 20, verse 3.

* *Vedic Hymns Pt. II.* (S. B. E.) p. 159.

† M's V. G. S. para 97 A. 1, note 9 (p. 77, 78); Pāp. vii, 1, 10.

No. 5

Mandala I

Sūkta 154

Sāyana :

*विष्णोर्नु कमिति षड्दृचं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रेहुभं वैष्णवम् । अत्राहुक्रमणिका । विष्णोः षड्वैष्णवं हीति । अभिप्लवषडहेष्वकथ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तम् । स्तोमे वर्धमान इति खण्डे सूत्रितम् । विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाक इति (Āśv., vii, 9) । तथा तृतीयसवने सोमातिरेक †उत्तरसंस्थोपगन्तव्या आतिरात्रात् । ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तत्रैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम् । महर्षे इन्द्रो वृषद्विष्णोर्नु कमिति (Āśv., vi, 7) । आग्निमारुतशस्त्रे आद्या विनियुक्ता । अथ यथेतमिति खण्डे सूत्रितम् । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहीति (Āśv., v, 20) ॥

[Notes :

1. Translated in Muir's "Sanskrit Texts," vol. iv, pp. 69-70.
2. On the position of Vishnu and the signification of his three strides in the RV., see Muir, Sk. Texts, iv, 97-8.] ‡

Verse 1

Padapāṭha :

विष्णोः नु कम् वीर्याणि प्र वोचम् यः पार्थिवानि
विऽममे रजांसि । यः अस्कंभायत् उत्तरम् सधऽस्थम्
विऽचक्रमाणः त्रेधा उरुऽगायः ॥ १

Sāyana :

हे नरा विष्णोर्व्यापनशीलस्य § देवस्य वीर्याणि वीरकर्मणि नु कम् अतिशीघ्रं प्र वोचं प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानित्युक्तत्वात् (Naigh. iii, 12) शाखान्तर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि रजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानिन्याग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे

* Vishnu : M's Ved. Myth. § 17 (p. 37-42) ; Hopkin's Rel. Ind. pp. 56-57. † M₂ उत्तरोत्तरं

‡ Also M's Ved. Myth. p. 38 ; Nirukta xii, 19 in which are cited the views of the ancient mythologists—Aurnavābha and Śākapūṇi.

§ For a curious derivation of the word Vishnu from Vi + Snu (the one generally accepted being from the root viś.) see Bloomfield's Kel. Ved. p. 168.

विशेषेण निर्मे* । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दाव्याः । तथा च मन्त्रान्तरं । यद्विन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः (RV. i, 108, 9) इति । तैत्तिरीयेषु । योस्यां पृथिव्यामस्यायुषेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति (T. S. i, 2, 12, 1) । तस्माद्भौकत्रयस्य पृथिवीशब्दाव्ययत्वम् । किञ्च यश्च विष्णु-
रुत्तरमुद्रततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाभ्रयभूतमन्तरिक्षम् अस्कभायत्
तेषामाधरत्वेन स्तम्भितवान् । निर्मितवानित्यर्थः । अनेनान्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि
सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या
अधस्तनसप्तलोकान्विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची लोका रजां-
स्युच्यन्त इति यास्केनोक्तत्वात् (Nir. iv, 3, 19) । किञ्च यस्य उत्तरं उद्रततरमुत्तर-
भाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत्
स्कम्भितवान् । सृष्टवानित्यर्थः । स्कम्भे स्तम्भुस्तुम्भवति विहितस्य भ्रः । छन्दसि
शायजपोति व्यत्ययेन शायजदेशः (Pāp. iii, 1, 84) । अथवा पार्थिवानि पृथिवी-
निमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्यामुपाजितकर्म-
भोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वम् । किञ्च यश्चोत्तरमुद्रततरं सर्वेषां लोकानामुपरि-
भूतम् । अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्थमुपासकानां सहस्थानं सत्यलोकम् अस्कभायत्
स्कम्भितवान् । भुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । त्रैधा विचक्रमणः त्रिप्रकारं स्वसृष्टान्
लोकान्निविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रैधा क्रमणम् इदं विष्णुर्वि चक्रम (RV. i, 22, 17)
इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अत एव उरुगायः उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो
वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र बोचम् ॥

Notes :

1. कम्. An enclitic particle of emphasis (= Greek *κεν*). Com-
pare Śāyana's note on i. 72, 8, where it occurs, as here, after नु,
कमित्येत्यादयोरुपसर्गं येन नु येन हि &c. †

[वीर्याणि. Pronounce as *vīri-āṇi* :]

2. बोचम्. See note 1 on No. 2, verse 17 (p. 78)

3. [विममे. Cannot here be meant for created. In v. 3 it cannot
fitly be said that Viṣṇu constructed the firmament with his three
steps. Śāy. on iii, 26, 7, रजसो विमानः = अन्तरिक्षस्याधिष्ठाता; v, 81, 3
(पार्थिवानि रजांसि) विममे = परिच्छिन्नन्ति. Śat. Br. 6, 3, 1, 18, on this: यद्वै
किंचास्यां तत्पार्थिवं तदेष सर्वं विमिमीते रश्मिभिर्ह्येनमभ्यवतनोति—Muir, Sk. Texts,
iv. pp. 71-2.]

4. यो अस्कभायत् "The elision or absorption initial *a* after
final *e* or *o*, which in the later language is the invariable rule, is
in the Veda only an occasional occurrence; and there is no close

* For an altogether different interpretation, see the following
paraphrase in the Bhāg. Purāṇa :

भोमान् रेणुन् स विममे यो बिभ्णोर्विर्णयेद्गुणान् ॥ viii, 5, 5.

गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य ।

कालेन येषां विमिताः हुकल्यैर्होपासवः ..... ॥ x, 14, 7.

† See M's V. G. S. para 180 *sub voce* p. 225.

accordance with regard to it between the written and the spoken form of the vedic texts. In the Atharvan, for example, the *a* is omitted in writing in about one third of the cases, but is to be omitted in reading in less than one fifth (including a number in which the written text preserves it). See APr. iii. 54, note." Whitney (1st Edn.) para. 135.*

5. त्रेधा. The metre shows that we must pronounce tra-ya-dhā.†

6. उरुगायः 'The far-goer' (= उरुकमः in verse 5.) Compare Sāyaṇa on viii, 29, 7: त्रीण्येक उरुगायो वि चक्रमे—उरुगायो वि चक्रम इति पदलिङ्गाद्विष्णु-रुच्यते । उरुगाय उरुभिर्बहुभिर्गतयः । यद्वा बहुषु देशेषु गन्ता । बहुकीर्तिर्वा । सर्वा ऋतून्स्वसामर्थ्येन शब्दयत्याक्रन्दयतीति वोरुगायः.

Verse 2

Padapāṭha :

प्र तत् विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगः न भीमः कुचरः गिरिऽस्थाः । यस्य उरुषु त्रिषु विऽक्रमणेषु अधिऽक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २

Sāyaṇa :

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रपूजनितस्यम् । तत्र प्र तदित्ययमनुसृत्युचः । सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम् । प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियादुत्तराविति (Āśv. vi, 7) । वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खण्डे सूत्रितम् । प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति (Āśv. ix, 9) ॥

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात्स इत्यवगम्यते । स महाबुधो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते स्तूयते सर्वैः । कर्मणि त्यत्येन शप् । वीर्येण स्तुयमानस्ये ह्यष्टान्तः । सुगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो सुगयिता सिंहे भीमो भीतिजनकः कुचरः कुतितर्हि साविकर्ता दुर्गमपदेशगन्ता वा गिरिष्ठाः । पर्वतार्थे तत्र प्रवेशस्थायी सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तम् । सुगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । सुग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः सुगो मार्तेर्गतिकर्मणः । भीमो विभ्यत्येस्माद् । भीमोऽप्येतस्मोदेव । कुचर इति चरतिकर्म कुतितम् । अथ चक्षेत्रताभिधानं क्रायं न चरतीति वा । गिरिष्ठाः गिरिस्थायी । गिरिः पर्वतः सधुद्वीगो भवेति । पर्वतान् पर्वतः । पर्व पुनः पूर्णेतिः प्रीणतेर्बेति (Nir. i, 20) । सधुद्वयेमपि सुगोः अन्वेष्टा शत्रूणां भीमः भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानेभूतः । परमेश्वराञ्जीतिः भीषास्माद्वातः पवते इत्यादिश्रुतिषु (T. Ā. viii, 8, 1) प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुतितकर्मकर्ता । कृषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचरति वा । तथा गिरिष्ठाः गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपायां वाशि सर्वदा वर्त-

* M's V. G. 8., para 21 a, and foot-notes 5, 6 (p. 23).

† trayidhā. (Arnold's Vedic Metre, p. 295.)

मानः । ईदृशोयं स्वमहिम्ना स्तुयते । किञ्च यस्य विष्णोरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु
विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि* आश्रित्य निवसन्ति
स विष्णुः स्तुयते ॥

Notes :

1. प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण. [pronounce वीर्येण as vīri-eṇa] Sāyaṇa takes the bull by the horns here and says that स्तवते stands for स्तुयते (on ii, 24, 1 he renders the same word by त्वास्तौति). He does not explain तत्. I do not quite understand how Roth takes the clause. The translation in the Siebenzig Lieder is "For this great deed is Vishṇu magnified." The वीर्येण of our verse is taken to be the same as the वीर्याणि of verse 1. Compare Roth's general note on the hymn, S. L., p. 54. "The older poetry knows only the one deed of Vishṇu, that he bestrode the whole universe in three steps† and fixed fast the heavens, and that under his three footsteps all beings have spacious room to dwell in (RV. vi, 69, 5): he himself dwells where he planted his foot highest—in highest heaven—and with him the pious dead, verse 5."

But in the St. Petersburg Dictionary Roth cites our passage under the first meaning of प्र+स्तु without remark. Grassmann in his dictionary took तत् to be the accusative after प्रस्तवते and translated "undertakes this glorious deed." वीर्येण he took to mean might, not mighty deeds here. In his translation Grassmann accepted the rendering of the Siebenzig Lieder. Ludwig translates "Vishṇu is praised by reason of his strength." In his commentary Ludwig refers to vi, 20 10† and suggests 'diesz verkündigt nachdrücklich von sich' as perhaps a better rendering. Hillebrandt Vedachrestomathie under the word, gives 'laut rühmen' as the meaning of प्रस्तवते here.

I do not see why we should not translate प्र तद्विष्णु स्तवते 'Vishṇu praises,' makes loud boast of this, i. e., the mighty deeds mentioned in the last verse. वीर्येण I would take adverbially, 'mightily, such is his might.'

---

† This passage lends no support to the way in which it is desired to take प्र स्तवते here, प्र पूरवः स्तवन्त एवा यज्ञेः. Sāyaṇa प्रस्तवन्ते त्वां स्तुवति.

---

* M₃ adds अधि क्षियति.

† See M's Vedic Mythology pp. 38-40, more especially p. 40 para-
"In the Brāhmaṇas.....sacrifice."

2. मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः. The simile is not applicable to Vishṇu generally, but to Vishṇu conceived as planting his foot on the height of heaven and now magnifying his own great deed. He is like (roars like) a fierce lion* prowling on a mountain top. Compare x, 180, 2, where the whole phrase recurs in the middle of a description of Indra advancing to the fight. Sāyaṇa's note there is कुचरः कुत्सितचरणः गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगो न सिंह इव हे इन्द्र त्वं भीमो भयंकरोसि.

A wild beast or beast of the forest is the oldest meaning of मृग. Compare the classical word मृगेन्द्र. The word कुचर occurs only in these two passages in the R̥gveda. It and गिरिष्ठाः have a reference to the god as well as to the wild animal to whom he is here compared. See the next verse where Vishṇu is called गिरिक्षित्.

Verse 3

Padapāṭha :

प्र विष्णवे शूषम् एतु मन्म गिरिक्षिते उरुऽगायाय वृष्णे ।
यः इदम् दीर्घम् प्रयतम् सऽधस्थम् एकः विऽममे त्रिऽभिः
इत् पदेभिः ॥ ३

Sāyaṇa :

विष्णवे सर्वव्यापकाय शूषमस्मत्कृत्यादिजन्यं महद्बलत्वं † मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं शूषं बलं वा विष्णुमेतु प्रामोतु । कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कीदृशाय । गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुक्तप्रदेशे वा । तिष्ठते उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षित्रे कामानाम् । एवंमहाशुभावं शूषं प्रामोतु । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमातिविस्तृतं प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयमेक इत् एक एव अद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः पादैर्विममे विशेषेण निमित्तवान् ॥

Notes :

1. शूषम् (śu + u + sham). Roth derives this word from श्रु and takes it as an adjective, in the sense of piping, sounding, clanging, here and in four other passages of the R̥gveda which he cites. x, 54, 6 अध प्रियं शूषमिद्राय मन्म...अवाचि. Sāyaṇa, अध संप्रति तस्मा इन्द्राय प्रियं प्रीतिजनकं शूषं बलं शत्रूणां शोषकत्वाद्वलकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं &c. x, 6, 4, शूषेमिद्वृषो जुषाणो अर्कैः. Sāyaṇa, वृषो वार्धितोमिः शूषेमिद्वृष-विलक्षणबलैः । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थः । अर्कैः स्तोत्रैश्च जुषाणः सेव्यमानः सन्. It seems doubtful whether शूषेभिः is an adjective here. iii, 7, 6, उतोः

* The source of the later myth of the Nṛsiṃhāvatāra.

† M₂, बलं महत्त्वं.

पितृभ्यां प्रविदातु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त शूषम्. Sāyana, उतो अपि च महो महतो महद्भ्यां पितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां प्रविदा प्रवेदनेन अतु घोषमनु वृष्यमाणं शूषं सुखम् । शूषं शुनमिति सुखनामस्तु पाठात् । तत्सुखं यजमाना अग्निमनयन्त अग्निं प्रापितवन्तः. vi, 10, 2. स्तोमं यमस्ये ममेतेव शूषम्. Sāyana, ये स्तोमं स्तोत्रम् शूषं सुखकरं &c. In other two passages the adjective occurs according to Roth in the sense of snorting, spirited. iii, 49, 2 इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः पृथुजया अमिनाद्वायुर्दस्योः Sāyana, स इन्द्र इनतमेति शयिन सेनास्वामी सत्वभिः परितः सीवद्भिर्महाद्भिः सह यो यान् गच्छन् शूषैः । शोषयन्ति परबलानीति शूषाणि बलानि &c. ix, 71, 2 प्र कृष्टिहेव शूष एति रोहवत्. Sāyana, शूषः शत्रूणां शोषको बलवान् &c. The word, as Sāyana notes, is given in the Nighaṇṭu among the synonyms of बल ii, 9 and सुख iii, 6. Ludwig translates "let the song go up to Vishnu for strength to him."

[2. वृष्णे. "In वृष्न् we have one of those words which it is almost impossible to translate accurately. It occurs over and over again in the Vedic hymns, and if we once know the various ideas which it either expresses or implies, we have little difficulty in understanding its import in a vague and general way, though we look in vain for corresponding terms in any modern language."

वृष्न्, from वृष् to scatter semen, originally meant the male. It implies strength and eminence. By itself it most frequently means man in his sexual character. Then it comes to mean fertilising, strong. It is also used as an epitheton ornans to be rendered by hero or strong, as a name of various deities, and as a general and empty term of praise—Müller, Vedic Hymns, Part i, pp. 138–153.]

Verse 4

Padapāṭha :

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदानि अक्षीयमाणा स्वधया
मदन्ति । यः उंहति त्रिऽधातु पृथिवीम् उत द्याम् एकः
दाधारं भुवनानि विश्वा ॥ ४

Sāyana :

यस्य विष्णोः मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि त्रीणि पदानि पादप्रक्षे-
पणानि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि स्वधया अग्नेन मदन्ति मादयन्ति तदाभ्रत-
जनाम् । य उ य एव पृथिवीं प्ररूपातां भूमिं द्यामुत द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च विश्वा
भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा । पृथिवीशब्देन अधोवर्ती-
भ्यस्तलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्याशब्देन तद्व्यान्तरूपाणि भूरादिसप्तभुव-

नानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । त्रिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यसेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार धृतवान् । तुजादिवाद्भ्यासस्य दीर्घत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 7) उत्पादित-
वानित्यर्थः । छन्दोगारण्यके तत्सेजोसृजत ता आप ऐक्षन्तेति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा
हन्तेमास्तिषो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादिना त्रिवृत्करणा*सृष्टि-
रुपपादिता (Ubb. Up. vi, 2, 3-3, 3) । यद्वा । त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं
वा दाधारेत्यन्वयः ॥

Notes :

1. श्री. Whitney, para. 482 c†

2. यस्य श्री पूर्णा &c., Roth, S. L., p. 54, has the following note:—
“ All beings in the world enjoy the sweetness of his highest
footstep, that is heaven. From Vishnu flows the comfort and
enjoyment which are found in the threefold world.”

3. स्वधया मद्गन्ति. ‘ Rejoice in, are made glad with, food.’ Compare
Max Müller, Vedic Hymns, Part i, p. 36. The phrase recurs in
our No. 29, verse 7, उमा राजाना स्वधया मद्गन्ता.

But Roth takes it differently. There is good reason to believe
that the word स्वधा had in the Veda a meaning which was
subsequently altogether lost sight of in India. See Max Müller’s
note on the word already referred to. † Roth gives custom, rule
(Gr. εθος) as the first meaning of the word and cites three passages,

‡ “ Svadhā, literally one’s own place, afterwards, one’s own nature.
It was a great triumph for the science of comparative philology that
long before the existence of such a word as svadhā in Sanskrit was
known, it should have been postulated by Professor Benfey in his
Griechisches Wurzel-lexicon published in 1839, and in the Appendix
of 1842. Svadhā was known, it is true, in the ordinary Sanskrit, but
there it only occurred as an exclamation used on presenting an oblation
to the manes. It was also explained to mean food offered to deceased
ancestors, or to be the name of a personification of Māyā or worldly
illusion, or of a nymph. But Professor Benfey, with great ingenuity,
postulated for Sanskrit a noun svadhā, as corresponding to the Greek
εθος and the German *sitte*, O. H. G. *sit-u*. Gothic *sit-u*. The noun svadhā
has since been discovered in the Veda, where it occurs very frequently;
and its true meaning in many passages where native tradition had
entirely misunderstood it has really been restored by means of its
etymological identification with the Greek εθος or ηθος.”

iv, 33, 6 अनु स्वधामुमवो जग्मुरेताम् (compare Max Müller, *loc. cit.* p. 33. "According to their nature the Ribhus went to her, scil, the cow; or according to this their nature, they came."). Sāyana अनु चतुर्थीकरणानन्तरमेतां तृतीयसवनगतां स्वधां सोमास्वयममृतमृमवो जग्मुः. iv, 52, 6 उषो अनु स्वधामव (Max Müller, "Dawn, help! as thou art wont.") Sāyana, अनु पश्चात् स्वधां हविर्लक्षणमन्नमव रक्ष. iv, 13, 5 कया याति स्वधया (Max Müller, "By what inherent power does he (the Sun) move on?"). Sāyana, कया स्वधया केन बलेन याति गच्छति स्वधाशब्दोन्नवाच्यत्र तत्कार्यं बलं लक्षयति.

In ix, 103, 5; vi, 2, 8; viii, 32, 6; x, 129, 5; ix, 86, 10, Roth takes the word to mean accustomed place, home (Gr. *ἵθος*). A third meaning of the word according to Roth is, usual condition, comfort, well-being, contentment. He cites three passages, vii, 8, 3, कया नो अग्रे वि वसः सुवृत्तिं कामु स्वधामृगवः शस्यमानः. "What contentment didst thou feel?" (Max Müller, "In what character dost thou light up our work and what character dost thou assume, when thou art praised?") Sāyana, हे अग्रे त्वं कया स्वधया हविषा नोस्माकं सुवृत्तिं स्तुतिं वि वसः व्याप्नुवे आच्छादयसि वा । कामु कां च स्वधां शस्यमानः स्तुयमानस्वमृगवः प्राप्नुयाः. i, 165, 6 क स्या वो मरुतः स्वधासीत्. (Max Müller, "Where was that custom of yours, O Maruts, when you left me alone," &c.). Sāyana, म्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा. So on previous verse Sāyana says स्वधामुदकं बल वा. अस्मत्सृष्टोदकजन्यं हविः. स्वधामनु in i, 165, 5 is by Roth translated "to our wish, in the nick of time" and by Max Müller, "according to thy wont," ix, 113, 10. स्वधा च यत्र तृप्तिश्च "where there is pleasure and fulness of joy" (Translation in S. L. p. III). Max Müller, "where there is food and rejoicing." Sāyana, स्वधां अन्नं स्वधाकारेण वा दत्तमन्नम्.

Roth notes the frequent use of the expressions स्वधामनु or अनु स्वधा, as usual, at pleasure, as desired, undisturbed, i, 6, 4; i, 33, 11; i, 165, 5, &c. and of our form स्वधया, to which he assigns the meaning, in the usual way; with contentment, comfortably, willingly; spontaneously (also the pl. स्वधाभिः). The word occurs as here with मदानि in i, 154, 4; i, 108, 12; iii, 4, 7; v, 32, 4; vii, 47, 3; x, 14, 7. Lastly, Roth treats स्वधा (Of. सुधा), sweet drink, oblation, especially that poured out for the manes, as a distinct word, being that recognised in Nigh. i, 12 as=उदक and in Nir. vii, 25 as=अन्न. Our phrase स्वधया मदानि has in Roth's opinion nothing to do with the phrase स्वधयान्ये मदानि in No. 29, verse 3, स्वधया in the one case being an instrumental adverb meaning

gladly, freely, and in the other a noun meaning with the offering. This would seem to imply a great interval of time between the dates of the composition of the two hymns.

4. त्रिधातु पृथिवीमृत याम्. The expression पृथिवीमृत याम् is in apposition to त्रिधातु, and means the same thing. 'Earth and Heaven are 'the threefold word.' Roth compares iv, 42, 4 उत त्रिधातु प्रथयद्वि भूम. Sāyana, उत अपि च भूम व्याप्तमाकाशं त्रिधातु त्रिप्रकारं वि विशेषेण प्रथयत् मर्धमेव क्षित्यादि लोकत्रयमकार्षीत्यरमेश्वरः.

5. दाधार. See Whitney, para. 786. "A considerable number of roots have in the Veda a long vowel in their reduplication..... Most are Vedic only, but दाधार is common also in the Brāhmaṇa language, and is even found later." *

Verse 5

Padapāṭha :

तत् अस्य प्रियम् अभि पाथः अश्याम् नरः यत्र देवस्यवः
मदन्ति । उरुक्रमस्य सः हि बन्धुः इत्था विष्णोः पदे परमे
मध्वः उत्सः ॥ ५

Sāyana :

आतिथ्यायां तदस्येत्येषा प्रधानस्य याज्या । अथातिथ्येति खण्डे सूत्रितम् । इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यामिति (Āśval, iv, 5) ।

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत्सर्वं सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः । अन्तरिक्ष-
नामैतत् । पाथोन्तरिक्षं पथा व्याख्यातमिति यास्केनोक्तत्वात् (Nir. vi, 7) । अविनश्वरं
ब्रह्मलोकमित्यर्थः । [अभि?] अश्यां व्यामयाम् । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने देवस्यवः
देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तः यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरा मदन्ति
तृप्तिमनुभवन्ति तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्रमस्य अत्यधिकं
सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना । अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे
उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वः† मधुरस्य उत्सः निष्पन्दो वर्तते ।
तदश्याम् । यत्र शुभ्रतृष्णाजराभरणपुनरावृत्यादिभिर्य नास्ति संकल्पमात्रेणाप्तकुल्यादि-
भोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोधिकं नास्तीत्याह । इत्था इत्थमुक्तप्रकारेण
स हि बन्धुः स खलु सर्वेषां मुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरो वा तस्य पदं प्राप्तवतां
न पुनरावृत्तिः । न च पुनरावर्तत इति‡ श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । हिशब्दः सर्वश्रुति-
स्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

* M's V. G. S. P. 393.

† M's V. G. S. p. 81, and note 8; Lanman's N. I. V. p. 411.

‡ Jāb. Up. etc.

Notes :

1. [पायः = स्थानम् (Sāy. on vii, 47, 3)].

2. उरुक्रमस्य &c. Sāyana takes स हि बन्धुरित्या parenthetically, 'Verily such a friend is he,' the main sentence being 'In the highest step of the wide-stepping Vishṇu there is a spring of nectar,' and supplies तद्वयाम्. 'may I win there.' Roth, followed by Grassmann, takes उरुक्रमस्य &c., to be a clause by itself, and विष्णोः &c., to be another, both independent of the previous part of the verse. "There is a society of friends (बन्धुः) of the mighty strider, there the spring of sweetness in Vishṇu's highest seat." (Grassmann "There is a spring of sweetness."). Ludwig appears to me to have completely misunderstood Sāyana's explanation of स हि बन्धुरित्या. "That बन्धु and उत्सः are one and the same thing is, after Sāyana's excellent explanation, not open to doubt : the translation in the Siebenzig Lieder needs no refutation, for the reason why the speaker wishes himself in Vishṇu's heaven is just that spring of madhu which is thought of as inseparable from it. Anyone who has the slightest feeling for style will see how the whole verse is arranged to throw the whole final emphasis on मधु उत्सः." Ludwig accordingly translates "Appertaining (बन्धुः) to that is there, in the highest place of Vishṇu the wide-stepper, the spring of madhu." But Sāyana's phrase स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरो वा refers to Vishṇu, not to the spring of madhu. Compare the words which follow—तस्य पदम्.

Roth, it will be seen, takes बन्धुः as a collective expression for the society of heaven, the नरो देवयवः of the previous clause. He compares x, 15, 3 to the Manes.

आहं पितॄन्सुविद्वज्वाँ अबित्सि
नपानं च विक्रमणं च विष्णोः ।
बर्हिषद्गो ये स्वधया सुरस्य
भजन्त पितृवस्त इहागमिष्ठाः ॥

"I have found the gracious Fathers, the children and the highest step of Vishṇu: come gladly to us, oh ye who sit on the grass strewn for you, and drink at pleasure the sweet draught."

But बन्धुः may refer rather to the tie between the god and his worshipper, 'Verily such is the brotherhood of Vishṇu, etc., so, that I too may hope to win there.' Compare the first of the passages

cited by Roth under that meaning of बन्धुः vii, 72, 2, युवोर्हि नः सत्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुत तस्य वित्तम्, where बन्धुः must be taken in a sense answering to सत्या (Sāyana युवयोर्मम च बन्धुर्वन्धकः पितामहः समान एक एव...तं बन्धुं तद्वन्धुत्वं वा वित्त जानीतम्).

[3. इत्या. Pischel in Ved. St., ii, pp. 88-9, says that इत्या and the Pr. एत्य are identical. To derive एत्य from अत्र is against all laws of phonetics. The most frequent sense of इत्या is 'here,' but like अत्र it means 'there' also.* He translates the second half of the verse thus: "In the highest place of the wide-stepping Vishṇu—there indeed is our relationship—there is a spring of mead." The sense, he says, is plain from the preceding verses of the strophe.

4. This is a passage which must be understood as intimating a belief in a future state of happiness.]

Verse 6

Padapāṭha :

ता वाम् वास्तूनि उश्मसि गमध्वै यत्र गावः भूरिशृङ्गाः
अयासः । अत्र अहं तत् उरुऽगायस्य वृष्णः परमम् पदम्
अव भाति भूरि ॥ ६

Sāyana :

हे पत्नीयजनानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवास-
योग्यानि स्थानानि गमध्वै युवयोर्ममनाय उश्मसि कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम
इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृङ्गा अत्यन्तो-
क्त्युपेता बहुभिराश्रयणीया वा अयासः अयना गन्तारः । अतिविस्तृताः । यद्वा । यासो
गन्तारः । अतीन्द्रा अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोक
उरुगोयस्य बहुभिर्महात्मभिर्गतव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत् तादृशं
सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूरि अतिप्रभूतमवभाति
स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षणेन
व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गाः ।
भूरिति बहुनो नामधेयं प्र भवतीति सतः । शृङ्गं अयतेर्वा कृणातेर्वा शङ्गातेर्वा शरणायोद्भूत-
मिति वा शिरसो निर्गतमिति वा अयासोयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं
पदं पराद्धर्षस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेरिति (Nir. ii, 7) ॥

* For it-thā, thus, so, and truly—see M's V. G. S. pp. 211, 218.

Notes:

1. वाम्. The dual must refer to Vishṇu in conjunction with some other god, not, as Sāyaṇa takes it, to the Yajamāna and his wife. But who the other god is, or why mention of him should be made so abruptly it is not easy to say. The difficulty has led Roth (S. L., p. 54) to suggest that we have here a verse belonging to a Mitra-Varuṇa hymn, which has been improperly tacked on to our hymn, on account of the expression परमं पदं occurring in it. But compare note 1 on No. 2, Verse 6 (p. 68).

[2. गमध्वै. Whitney, paras. 969 and 970 j.]*

3. गावो भूरिऋक्काः† The 'kine with many horns' are perhaps the stars with their myriad rays.

4. अयासः. 'Unwearying.' I translate Roth's article on the word "अयास (अ + यास् from यस्) 1. adjective (not exerting themselves) agile, light, expert. The forms which occur are acc. sing. अयासम्, nom. & acc. pl. अयासः, and gen. pl. अयासाम्. Frequently of the Maruts, R̥igveda i, 64, 11; 167, 4; 108, 9; 169, 7; iii, 54, 13; v, 42, 15; vi, 66, 5; vii, 8, 2; गावः i, 154, 6; अश्वम् ix, 89, 4; सिंहम् ix, 89, 3; अर्चयः iv, 6, 10; अजराः iii, 18, 2.—In Nirukta ii, 7 and by the commentators derived from to go—2. indecl. Fire. Up. iv, 221."

No. 6

Maṇḍala II.

Sūkta 12

Sāyaṇa :

द्वितीयेनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र यो जात इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्स-
मदं त्रैष्टुभमन्वदम् । संसवे निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एवेति शंसेत् ।
यदि पर्यायानिति खण्डे सूत्रितम् । यो जात एवेति निष्केवल्य इति (Āsval. vi, 6) ।
आभिष्टविके तृतीयेहानि निष्केवल्ये यो जात एवेति निविद्धानीयम् । सूत्रितं च ।
तृतीयस्य त्र्ययमा यो जात एवेति मध्यंदिन इति (Āsval. vii, 7) । विश्वजिति
माध्यंदिनसवने मेवावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात्सूक्तात्पूर्वं यो जात इति सामसूक्तं शंसेत् ।
विश्वजितोऽग्निं नर इति खण्डे सूत्रितम् । सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति साम-
सूक्तानीति (Āsval. viii, 7) । अग्निष्टुभिष्केवल्ये निविद्धानमिदम् इयेनाजि-
राभ्यामिति खण्डे सूत्रितम् । तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यंदिन इति (Āsval. ix, 7) ।
महाव्रते निष्केवल्ये यो जात एवेति सूक्तम् । उरु इति खण्डे सूत्रितम् ।

* M's V. G. S. para 211 b (p. 334), where this passage is quoted.

† Compare the *goloka* and *gokula* of the later mythology.

वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति (Ait. Āraṇ. v, 3,1) ।
अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः * ।

संयुज्य तपसात्मानमेन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः ।
अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च श्योम्नि चोह च ॥
तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यो भीमपराक्रमौ ।
धुनिश्च चुसुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥
विदित्वा स तयोर्भावमुषिः पापं चिकीर्षितोः ।
यो जात इति सूक्तेन कर्माण्येन्द्राण्यकीर्तयत् ॥ (Br. Dev. iv, 66-68.)

अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किलेन्द्रादयो वेन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान्दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वेन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तमुषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिन्द्रस्तुच्छः किं त्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान्प्रत्युवाच । अपरे त्वेवं कथयन्ति गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वा असुराः परिवव्रुः । स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निरगत्य स्वर्गं जगाम । ततोसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मिद्भयाद्गृत्समदरूपेणास्त इति तं जग्रहुः । स तान् नाहमिन्द्रोयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवार्थो महाभारते प्रपञ्चितः ॥

Note :

For my notes and translation here I am much indebted to memoranda of a lecture delivered on this hymn by Professor Aufrecht.

Verse 1

Padapāṭha :

यः जातः एव प्रथमः मनस्वान् देवः देवान् क्रतुना परिऽ-
अभूषत् । यस्य शुष्मात् रोदसीइति अभ्यसेताम् नृम्णस्य
महा सः जनासः इन्द्रः ॥ १

Sāyaṇa :

गृत्समदो ब्रूते । जनासः जनाः हे असुरा यो जात एव जायमान एव सन् प्रथमः देवानां प्रधानभूतः मनस्वान् मनस्विनामग्नयः देवः द्योतमानः सन् क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान्यागदेवान्यर्पभूषत् रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत् । भूषे अलंकारे भूवादिः । लङि रूपम् । यद्वा । सर्वान्यागदेवान्यर्पभूषत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् । अस्मिन्पक्षे भवतेत्यत्ययेन क्तः । श्रुयुक्तः कितीतीदृशतिशेधः । यस्येन्द्रस्य शुष्मात् शरीरात् बलात् रोदसी यावापृथिव्यौ अभ्यसेतामभिभीताम् । भ्यस भये । अहंदासेत् । भ्यस भयवर्षणयोरिति नैरुक्ताः (Nir. iii, 21) अभ्यसेतामभ्येतां वा । तथा

* Br. Dev. iv, 65-79.

च मन्त्रान्तरम् । इमे चित्तव मन्त्रवे वेपेते भियसा मही इति (RV. i, 80, 11) । वृष्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य मङ्गा महत्त्वेन युक्तः स इन्द्रो नाहमिति । अत्र निरुक्तम् । यो जात एव प्रथमो मनस्वो देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा । यस्य बलाद्व्यावापृथित्यावप्यभिभोतां वृष्णस्य मङ्गा बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्युपेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्तेति (Nir. x, 10) ॥

Notes :

1. जात एव. 'So soon as he was born.'
2. क्रतुना पर्यभूषत्. 'Adorned with strength.' Compare i, 15, 4 अग्ने देवाँ इहा वहं सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिब क्रतुना, and Sayana's note there : हे अग्ने देवानिह अस्मिन्कर्मणि आवह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय देवानुपवेशय ततस्तान्परिभूष अलंकुरु । क्रतुना सह त्वं सोमं पिब.
3. यस्य श्रुष्मात्. 'At whose breath, from before whose breath.' The root is that of श्स्. The word is used as an adjective in, for example, i, 52, 4, where श्रुष्माः (मरुतः) means the snorting (roaring) Maruts. Compare शृषं in the last hymn, verse 3. To say that 'breath' means 'strength' here, is to turn poetry into prose.
4. स जनास इन्द्रः * 'He, O men, is Indra!' The refrain with which each verse of this sublime hymn [except the last] closes. Sayana's explanation, 'He, not I, am Indra,' refers to the ridiculous story which, in his introduction to the hymn, he quotes from the Bṛihaddevatā, and which is in itself a measure of the distance in time and spirit between that work and the writer of the words before us.

Verse 2

Padapāṭha :

यः पृथिवीम् व्यथमानाम् अहंहत् यः पर्वतान् प्रसङ्कापेता-
अरम्णात् । यः अन्तरिक्षम् विऽममे वरीयः यः द्याम् अस्त-
भ्रात् सः जनासः इन्द्रः ॥ २

Sāyana :

हे जनाः, यः इन्द्रः व्यथमानां चलन्तीं पृथिवीमहंहत् शर्कराभिर्हृदामकरोत् ।
हं हहि इन्द्रो । यश्च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान्पशुकांश्च पर्वतानरम्णात् नियमि-

* Indra : See Muir's S. T. sec. VI ; Macdonell's Ved. Myth. pp. 64-66 ; Hopkin's Rel. Ind., pp. 91-96 ; Bloomfield's Rel. Ved. pp. 173-182 ; = In-da-ra of the Boghaz-kui inscription.

तवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् । अरम्गात् रभु क्रीडायाम् । अन्तर्भावितव्यर्थस्य व्यत्ययेन श्रापत्ययः । यश्च वरीय उरुतममन्तरिक्षं विममे निममे विस्तीर्णं चकारे-त्यर्थः । यश्च द्यौं दिवमस्तभ्नात् तस्तम्भ *निरुद्धामकरोत् । तस्तम्भ रोधन इति मौवो धातुः । स एवेन्द्रो नाहमिति ॥

Notes :

1. [यः पृथिवीम् &c. Cf. Maitrā. Sam. i, 10, 13 :—The hills are the eldest children of Prajāpati. They had wings. They flew about and settled wherever they liked. The earth thus tottered. Indra cut off their wings and made fast the earth by means of them (the hills). The wings became clouds. Hence it is that clouds always go to the hills, as they are the places where they once grew.]

2. प्रकृषितान्. (For प्रकृषिताँ see note 4 on No. 2, verse 11, p. 73.) 'The moving' mountains. We learn from the Veda that the original meaning of the root कृत् was 'to move.' Transferred to the emotions the same root yielded in Sanskrit a word meaning 'anger' and in Latin a word meaning 'desire.' The word is first transferred by metaphor from the physical world to the region of the mind, and thereafter is within that sphere restricted variously in the two kindred languages. The next word in our verse, अरम्गात्, 'he fixed fast', is an equally striking example of the light thrown by the Veda on the history of language. In later Sanskrit the simple root means only 'to rejoice.' The Veda shows that the first meaning was 'to be in a state of rest' and that the word, applied to the mind, was thereafter, not as in the previous case, restricted to part only of its meaning proper, but extended so as to include other joys than that of rest.

3. [विममे. "The word here may mean 'constructed.'"—Muir, Sk. Texts, iv, p. 101.]

Verse 3

Padapāṭha :

यः हत्वा अहिम् अरिणात् सप्त सिन्धून् यः गाः उतऽआ-
जत् अपऽधा वलस्य । यः अश्मनोः अन्तः अग्निम् जजान
संवृक् समतऽसु सः जनासः इन्द्रः ॥ ३

Sāyana :

यः अहिं* मेघं हत्वा मेघमेहनं† कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिन्धुत् स्यन्दनशीला अपः अरिणात् प्रैरयत् । यद्वा । सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात्‡ । रीङ् स्रवणे ऋचादिः । यश्च बलस्य § बलनामकस्यासुरस्य अपधा तत्कर्तृकाभिरुद्धा गा उदाजत् निरगमयत् । अपधा । अपपूर्वाद्धातेरातश्चोपसर्ग इति भावेङ्प्रत्ययः (Pāṇ. iii, 3, 106) । सुपां सुलुगिति (Pāṇ. vii, 1, 39) पञ्चम्या आकारः । यश्च अश्मनोः । अश्रुते व्यामात्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यन्तघृदुरूपयोर्मिधयोरन्तर्मध्ये वैद्युतमग्निं जजान उत्पादयामास । यश्च समत्सु संभक्षयन्ति योज्ज्वणामाचूषीति समदः संयामाः । तेषु संवृक् भवति । वृणक्तेर्हिंसार्थस्य क्पि रूपम् । स इन्द्रो नाहमिति ॥

Notes :

1. ¶ सप्त सिन्धुत्. 'The seven rivers.' Sāyana's alternative explanation of सप्त is ridiculous. For the seven rivers § of the Vedic poets see, Max Müller's 'India — What can it teach us ?' p. 122 || and pp. 171 fg.

2. अपधा. This word occurs only here. It is a Vedic locative, of the same kind as गुहा in the next verse. Roth takes it as a Vedic instrumental [also Lanman**], but translates (S. L., p. 58) 'from the hiding place of Vala.' So also Grassmann. Ludwig suggests that the word is instrumental in sense, and that we must take it to mean wedge or key (quasi reserator).

[3. अश्मनोरन्तः " Between two clouds or stones."—Muir, Sk. Texts, v., p. 205. See footnote to translation.]

4. संवृक् This word also, like अपधा above, occurs nowhere else in the R̥gveda, and Roth, quotes one other passage for it, V.S. 38, 28, त्विषः संवृक् कृत्वे दक्षस्य ते etc.

† M. M. मेघमेहनं.

|| " In the Veda the stage on which the life of the ancient kings and poets is acted is the valley of the Indus and the Punjab, as it is now called, the Sapta Sindhavaḥ of the Vedic poets. The land watered by the Ganges is hardly known, and the whole of the Dekkan seems not to have been discovered. "

* See Nir., ii, 16.

† For the different interpretations of the Vedic myth of 'the Captive Waters' see Tilak's Arctic Home, Ch. IX, pp. 232-296; Bloomfield's Rel. Ved., pp. 178-81. § M's Ved Myth., p. 159.

¶ Sk. sapta = Av. hapta = Lat. septus. Skt. Sapta Sindhavaḥ = Av. Hapta-hindu.

§ For the different identifications see M and K's Ved. Ind. Vol. II-sapta sindhavaḥ; Tilak's Arctic Home pp. 289-93.

** L's N. I. V. p. 447; M's V. G. S. para 97 A. 2.

Verse 4

Padapāṭha :

येन इमा विश्वा च्यवना कृतानि यः दासम् वर्णम्
अधरम् गुहा अकरित्यकः । श्वघ्नीऽइव यः जिगीवान् लक्षम्
आदत् अर्यः पुष्टानि सः जनासः इन्द्रः ॥ ४

Sāyaṇa :

येन इन्द्रेण इमा इमानि विश्वा विश्वानि च्यवना * नश्वराणि भुवनानि कृतानि स्थिरीकृतानि । यश्च दासं वर्णं शूद्रादिकं यद्वा दासमुपक्षयितारमधरं निकृष्टमसुरं गुहा गुहायां गृहस्थाने नरके वा अकःअकार्षीत् । करोतेर्लुङिः मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुकि रूपम् । लक्षं लक्ष्यं जिगीवान् । जि जये । कसौ सन्लिटोर्जैरित्यभ्यासादुत्तरस्य कृत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । जितवान् योऽयोऽरे । षष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेशः † । शत्रोः संबन्धीनि पुष्टानि समृद्धानि आदत् आदत्ते । तत्र दृष्टान्तः । श्वघ्नीव । श्वभिर्मुगान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः । यथा व्याधो जिघृक्षन्तं मुगं परिगृह्णाति तद्वत् ॥

Notes :

1. च्यवना कृतानि. 'Were overturned,' कृतानि cannot mean स्थिरीकृतानि, as Sāyaṇa would take it. Grassmann's translation 'who is the maker of all that moves' is of course possible. But compare अच्युतच्युत् in verse 9. Note also that if च्यवना is part of the subject of the clause and refers to the common division of the world into that which moves and that which stands still, the want of a word for the other part of the division is much felt. Lastly, the poet seems to have passed from Indra's work of creation, and to be now engaged in describing his subsequent exploits. Compare the next line.

2. दासं वर्णं. 'The hostile colour, dark skin.' A term of reproach then as now in India, in the mouths of those whose skin is whiter. The words दास and दस्यु are used in the R̥gveda of all the enemies of the Aryans, whether demons or men. Here the reference seems clearly to be, as Sāyaṇa takes it, to the non-Aryan tribes. So also Grassmann. Roth translates 'demon brood.' [See Muir., Sk. Texts, ii, pp. 358 ff.] ‡

* M's V. G. S. para 97 A. 1. a and note 14 (p. 78).

† N. I. V. pp. 384, 400.

‡ See also Dāsa, Dasyn-in M and K's Vedic Index, Vol. I, p. 356 ; M's Vedic Mythology, p. 157 ; Tribes and Castes of the Central Provinces Vol. I, pp. 16-17.

3. *गृहा*. A Vedic locative. Roth, followed by Grassmann, takes it to be a shortened instrumental used as an ablative. [*गृहा*, occurring fifty-three times, may be an adverb with a recessive accent, from *गृहा*, like *दिवा* from *दिवा*; or a homophonous Instr. Sing. fem. (Lauman, Noun-inflection in the Veda, Journ. Amer. Or. Soc., vol. x.)]*

4. *श्वघ्नी* यो जिगीर्षाँ† लक्षमाद्. 'As the winning gamester takes the stake.' So Roth by conjecture. Aufrecht 'As a gambler who has won a lac.' The meaning is very uncertain. In four of the five places in which the obscure word *श्वघ्नि* occurs it introduces a simile (*श्वघ्नीव*). On i, 92, 10—पुनः पुनर्जीयमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुम्भमाना । *श्वघ्नीव कृत्वुर्विज आ मिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः*—Sāyaṇa's explanation is *श्वघ्नीव व्याधस्त्रीव* । सा यथा विजश्चलतः पक्षिण आ मिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती नेशामायुर्जरयति ।...*श्वघ्नी* । शुना मृगान्हतवान् श्वहा । . (Our verses 4 and 5, taken together give us, it will be seen, an exact parallel to the *श्वघ्नीव*...विज आ मिनाना of this example). iv, 20, 3 (of Indra) *श्वघ्नीव वज्रिन्सनये धनानाम्*—Sāyaṇa, *श्वघ्नीव मृगयुर्मृगानिव*. viii, 45, 38 (of Indra) *श्वघ्नीव*—Sāyaṇa, *श्वघ्नीव कितव इव*. x, 42, 9 (of Indra) कृतं यच्छ्वघ्नी वि चिनोति काले—Sāyaṇa, यद्यथा । अत्र प्रकारवचनप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः । *श्वघ्नी* कितवः कृतं कृतसमयं प्रतिकितवं कितवानां मध्ये विचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्वदिन्द्रः काले युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य वधार्थं गृह्णातीत्यर्थः. x, 43, 5 (of Indra) कृतं न *श्वघ्नी* वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा स्तुर्वं जयत्—Sāyaṇa, *श्वघ्नी* परस्वाना हन्ता कितवो देवने द्युते कृतं विचिनोति तद्वदिन्द्रः सूर्यं मृगयते.

Verse 5

Padapāṭha :

यम् स्म पृच्छन्ति कुहं सः इति घोरम् उत ईम् आहुः न
एषः अस्ति इति एनम् । सः अर्यः पुष्टीः विजः इव आ
मिनाति श्रत् अस्मै धत्त सः जनासः इन्द्रः ॥ ५

Sāyaṇa :

अपश्यन्तो जना घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुहं सेति स इन्द्रः कुत्र वर्तत इति । सेति । सोचि लोपे चेत्यादपूरणमिति (Pār. vi, 1, 134) सोलौपे शुणः । न कश्चिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जना एनामिन्द्रमाहुः एष इन्द्रो नास्तीति । तथा च मन्त्रे । नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आहेति (RV. iii. 100, 3) ईमिति पूरणः । स इन्द्रो

* L's N. I. V. pp. 358, 400 ; M's V. G. S. para 97 A. 2.

† jigivā'n (see Arnold's Vedic Metre, § 178, p. 298). For the sandhi in the Samhitapāṭha, see M's V. G. S. para 40, 3 (p. 32.)

विज इव । इवशब्द एवार्थे । उद्वेजक एव सन् अर्यः अरेः संबन्धीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि धनानि आ मिनाति सर्वतो हिनस्ति । मीङ् हिंसायाम् । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । तस्मात् अदस्मा इन्द्राय धत् * स इन्द्रोस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथाप्यस्तीति विश्वासं कुरुत । एवं निर्धारणमहिमोपेतः स इन्द्रो नाहमिति ॥

Notes :

1. सेति. "In the Veda, and more rarely in the later language, the rule for the maintenance of the hiatus (स इति) is sometimes violated and the remaining contiguous vowels are combined into one." Whitney (1st Edn.), para. 176 b.†

2. घोरम्. Take, with Aufrecht, as an adverb. 'In this awful manner.' Roth, Grassmann and Ludwig follow Sāyana, and construe with यम्.

3. ईम्. This word is, in the Veda, a demonstrative accusative with no distinction of gender or number.‡ The object referred to is often as here repeated (एनम्).

4. विज इव. The metre shows that we must pronounce vi-je-va. Compare note 1 above. In the former of the two cases of this Vedic Samdhi the written text conforms to the real state of the case: in the latter it does not. Compare note on verse 9 below. (But Grassmann would read वा for इव here.) विजः here is not the nominative but the accusative. The word occurs in only one other place, and then in a similar context. (i, 92, 10 quoted above in note 4, on verse 4.) It means perhaps gain or stake (Aufrecht).

5. अदस्मे धत्. 'Place your trust on him.' अत् or अद् धा is the Latin credo. §

Verse 6

Padapāṭha :

यः रधस्य चोदिता यः कूशस्य यः ब्रह्मणः नार्धमानस्य
कीरेः । युक्तऽग्रोष्णः यः अविता सुऽशिप्रः सुतऽसौमस्य सः
जनासः इन्द्रः ॥ ६

* dhatta—Arnold's Vedic Metre, p. 298.

† M's V. G. S. para 48a; Pān. vi, 1, 134,—illustrated from Classical Sanskrit by Bhattoji and others (S. K.). Note also so'ryah for सो अर्यः suggested in Arnold's Vedic Metre, p. 298.

‡ M's V. G. S. p. 220. § Celtic cretim.

Sāyana :

यो रधस्य । रध हिंसासंराद्धचोः । समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति । यश्च कृशस्य * दरिद्रस्य च यश्च नाधमानस्य । नाधुं गाधुं याश्चोपतापैश्वर्याशीःषु । याचमानस्य कीरेः । करोतेः कीर्तयतेर्वा । स्तोतुर्ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यश्च हुशिप्रः शोभनहृद्दुः सुशीर्षको वा सन् युक्तग्राहणः अभिषवार्थमुद्यतग्राहणः सुतसोमस्य अभिषु- तसोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता भवति स एवेन्द्रो नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य त्वक्प्रत्यये ह्याद्युदात्तता स्यात् । यथा ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमिति (RV. iii, 8, 2) । अयं त्वन्तोदात्तः पठ्यत इति नाक्षपरः ॥

Notes :

1. रधस्य चोदिता. A favourite epithet of Indra. Cf. ii, 21, 4 रधचोदः—Sāyana, रध हिंसासंराद्धचोः । रधाणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिंसकानां शत्रूणां चोदकः. vi, 44, 10 किमङ्ग रधचोदनं त्वाहुः—Sāyana, अङ्ग हे इन्द्र त्वा त्वां रधचोदनं रधस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदनं चोदयितारमाहुः कथयन्ति पुराजाः. viii, 80, 3 किमङ्ग रधचोधनः—Sāyana, हे इन्द्र त्वं रधचोदनः । रधे राधकं चोदयतीति रधचोदनः. x, 38, 5 रधचोदनम्—Sāyana, राधकस्य चोदनम् प्रेरकम्.

But the meaning of रधं is uncertain. The simple word occurs in only three other passages. ii, 34, 15 यया रधं पारयथात्यहो, “with that (help) by which you carry the ‘radhra’ across dangers (to the Maruts).” Sāyana, रधमाराधकं यजमानम्. vii, 56, 20 इमे रधं चिन्मरुतो जुनन्ति—Sāyana, इमे मरुतो रधं चित् समृद्धमपि जनं जुनन्ति प्रेरयन्ति. (These two last passages taken together show that Sāyana is no safe guide as to this word, as indeed he does not profess to be. For रध in these two passages must mean the same thing). x, 24, 3 यस्पतिर्वायणामासि रधस्य चोदिता (of Indra). Sāyana, हे इन्द्र यस्त्व वायणां वरणीयानां धनानां पतिरसि स्वामी भवसि । रधस्य राधकस्य स्तोतुश्च चोदिता धनदानेन कर्मसु नियोक्ता च भवसि.

In vi, 18, 4 we have अरध and another compound with रध—

सदिद्वि ते तुविजातस्य मन्ये
सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।
उग्रमुग्रस्य तवसस्तन्वीयोऽ-
रधस्य रधतुरो बभूव ॥

Sāyana, अरधस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य रूपम् । रधतुरो वशी- करणीयानां सपत्नानां हिंसकस्य तव &c. In vi, 62, 3 we have the only other passage in which अरध occurs: ता ह त्वद्वर्तिर्यदरधमुप्रेत्या धिय ऊहथुः शश्वदधेः (of the Aśvins)—Sāyana, ता ह नौ खलु उग्रा उग्रौ अश्विनौ युवां यदरधमसमृद्धं त्वद्वर्तिर्यजमानस्य तद्गृहं समर्पयितुं गच्छतः &c.

In the St. Petersburg Dictionary under रथ Roth (who had previously given not lazy as the meaning of अरथ) derives the word from रथ्=अर्थ (ऋथ्) and compares the Zend aredra. For the meaning he gives Sāyana's double explanation of rich, or he who pleases the gods, righteous. Grassmann believes that the word means weary. In the Siebenzig Lieder रथस्य and कृशस्य here are rendered by "the rich and the poor." Aufrecht translated "who is a furtherer of an honest man and of a poor man."

[In vi, 62, 3 (quoted above) अरथ is an epithet of the *partis* or path of the Aśvins. This path is spoken of as गोमत्, हिरण्यवत्, अश्ववत्, इरावत्, &c. अरथ must, therefore, mean not poor, not miserly, i. e., rich, liberal. रथस्य चोदिता would mean he who impels the miser to be liberal. Cf. vi, 53, 3. रथस्य alone is to be connected with चोदिता. The other Genitives, viz., कृशस्य, ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरिः, युक्तप्राणः, सुतसोमस्य, with अविता. Cf. किमङ्ग रथचोदिनः सुन्वानस्याविनेदासि (viii, 80, 3); यस्पनिर्वार्याणामसि रथस्य चोदिता । इन्द्र स्नेतणामविता (x, 24, 3) &c.—Pischel, Ved. St., i, pp. 125-6.

2. ब्रह्मन् n. [*Nomina actionis*] a hymn, a prayer.

ब्रह्मन् m. [*Nomina agentis*] (1) composer or repeater of a hymn of prayer, contemplator, sage or poet; (2) a minister of public worship, a worshipper or priest; (3) one particular kind of priest with special duties as distinguished from होतृ &c. In some texts ब्रह्मन् m. seems to designate a "priest by profession."—Muir, i, pp. 241-258.

3. कीरिः. All the passages in the RV. where the word कीरि occurs fall into two groups. In one of them the word is always followed by the particle चिद् (=अपि). That fact itself indicates that कीरि means something that is in some way or other not quite propitious or favourable. If we were to consider all the passages and compare the expression कीरिचोदिन, it will, I believe, be found that the repeated proof of the word meaning "small", "wretched", "poor" is firmly established. In i, 31, 13, e. g., कीरि is contrasted with रातहव्य (he who brings offerings). In x, 41, 2 the यज्ञ of a Kiri is contrasted with a होतृमत् (possessed of a होतृ) यज्ञ, which means a big and costly sacrifice. In viii, 103, 13 again, कीरि is contrasted with रातहव्यः स्वध्वरः. कीरिणा, in i, 100, 9c, corresponds to अनाश्रुना अर्चना in vi, 45, 2, a passage containing a similar idea. Also cf. यस्त्वा हृदा कीरिणा (with an humble heart) मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि । v, 4, 10.

कीरि is thus a synonym of रध-Abridged from Pischel, Ved. St., i, 216-228 and 129].

Verse 7

Padapāṭha :

यस्य^१ अश्वांसः प्रऽदिशि^२ यस्य गावः यस्य ग्रामाः यस्य
विश्वे^३ रथांसः । यः सूर्यम् यः उषसम् जजान^४ यः अपाम्
नेता सः जनासः इन्द्रः ॥ ७

Sāyaṇa :

यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशने अनुशासने अश्वासः अश्वा वर्तन्ते
यस्यानुशासने गावः यस्यानुशासने ग्रामाः । ग्रसन्तेवेति ग्रामा जनपदाः । यस्याज्ञायां
विश्वे सर्वे रथांसः रथा वर्तन्ते यश्च वृचं हत्वा सूर्यं जजान जनयामास यश्चोषसम्* । तथा
मन्त्रः । जजान सूर्यसुषसं सुदंसा इति (RV. iii, 32, 8) । यश्च मेघभेदनद्वाराणां नेता
प्रेरकः स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

Verse 8

Padapāṭha :

यम् क्रन्दसी^१इति संयती^२इति संऽयती विह्वयेते^३इति विऽह्वयेते
परं अ^४वरे उभयाः अमित्राः । समानम् चित् रथम् आतस्थि^५ऽ-
वांसां नानां ह्वेते^६इति सः जनासः इन्द्रः ॥ ८

Sāyaṇa :

यं क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संग-
च्छन्त्यौ यामिन्द्रं विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । परे उत्कृष्टाः अवरे अधमाश्च
उभया उभयविधा† उभयमाह्वयन्ति । समानम् इन्द्ररथसदृशं रथम् आतस्थिवांसां
आरिषतो द्वौ राधिनौ तमेवेन्द्रं नाना पृथक् पृथक् ह्वेते आह्वयेते । यद्वा । समान-
मेकरथमास्वाविन्द्राद्रीं ह्वेते यज्ञार्थं यजमानैः पृथगाह्वयेते । तयोरन्यतरः स इन्द्रो
नाहमिति ॥

Notes :

1. Notice here the use of इति in the Pada text. It is always put to call attention to a dual: and then the word, if a compound, is repeated that the compound may be separated into its two parts,

[† v. l. १० अमित्राः शशवः यमा°. Bm.]

* Uṣa 'sam, Arnold's Ved. Metre, pp. 29, 85; also § 170 ii a, p. 130.

2. कन्दसी. The two shouting armies are not, as Sāyaṇa supposes, gods and men in conflict. The reference is to two armies of men locked in fight (संयती) and each invoking the aid of the god of battle. Compare the next verse.

3. परेवर उभया (nom. pl.) अमित्राः. 'Those on this side and those on that, foes to each other.' [उभयाः is never used in the dual.]

4. The two on the same chariot are the driver and the fighting man. They also have their several prayers.

Verse 9

Padapāṭha :

यस्मात् न ऋते विजयन्ते जनासः यम् युध्यमानाः
अवसे हवन्ते । यः विश्वस्य प्रतिमानम् बभूव यः अच्युत-
च्युत् सः जनासः इन्द्रः ॥ ९

Sāyaṇa :

यस्माद्वते जनासो जना न विजयन्ते विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतः युध्यमाना युद्धं कुर्वाणा जना अवसे स्वरक्षणाय यमिन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति । यश्च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव । यश्चाच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां व्यावयिता स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

Note :

न ऋते. The metre shows that we must pronounce nar-te. "In the Vedic texts the vowel *r* is written unchanged after the *a*-vowel, which, if long, is shortened: thus, महऋविः instead of महर्षिः. The two vowels, however, are usually pronounced as one syllable."* Whitney, para, 127 a. The written text then follows a supposed uniform law to which the actual occurrences do not correspond.

Verse 10

Padapāṭha :

यः शश्वतः महि एनः दधानान् अमन्यमानान् शर्वा
जघान । यः शर्धते न अनुददाति शृध्याम् यः दस्योः हन्ता
सः जनासः इन्द्रः ॥ १०

Sāyaṇa :

यो महि महदेनः पापं दधानान् शश्वतो बहूनमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्र-
मपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शत्रूननेनेति शर्ध्वजः । तेनायुधेन जघान । हन्तेलिति

रूपम् । यश्च शर्धने उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शृध्यासुत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति । अनुपूर्वात् हुदात्र दाने जौहोत्यादिकः । अभ्यस्तानामादिरिति (Pāṇ. vi, 1, 189) तिङि चोदात्तवतीति (Pāṇ. viii, 1, 71) गतनिघातः । यश्च दस्योरुपक्ष-पयितुं शत्रोर्हन्ता घातकः स इन्द्र इत्यादि पूर्ववत् ॥

[Note :

Pronounce mahi-eno (1. 1) & śaru-ū (1. 2).

अनुददाति. अनुदा = concede, yield, forgive. Cf. अना(न)नुदो वृषभो दोषनो वधो...रध्रचोदः...इन्द्रः...उपसः स्वर्जनत् (ii, 21, 4); अना(न)नुदो वृषभो जमिराहवं निष्ठा शत्रुं पृतनासु सासहिः असि... (ii, 23, 11). अनुदः = not yielding, not surrendering.—Ved. Hymns, i. p. 199.]

Verse 11

Padapāṭha :

यः शम्बरम् पर्वतेषु क्षियन्तम् चत्वारिंश्याम् शरदि अनुऽ-
अविन्दत् । ओजायमानम् यः अहिम् जघान दानुम् शयानम्
सः जनासः इन्द्रः ॥ ११

Sāyaṇa :

यः पर्वतेषु क्षियन्तम् इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान्प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरमेतन्नामके मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च य ओजायमानं । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ओजसोप्सरसो नित्यमिति सकारलोपः (Pāṇ. iii, 1, 11, 2) । बलमाचरन्तमहि*माहन्तारं दानुं दानवं शम्बरमसुरं जघान हतवान् स इन्द्रो नाहमिति ॥

[Notes :

1. शम्बरम्. 'Prof. Roth remarks as follows (Lit. and Hist. of the Veda, p. 116) : "In the passages which speak of Divodāsa, mention is made of his deliverance, by the aid of the gods, from the oppressor, Śambara, *s. g.*, RV. i, 112, 14; ix, 61, 2. It is true that Śambara is employed at a later period to designate an enemy in general, and in particular the enemy of Indra, Vṛitra; but it is not improbable that this may be the transference of the more ancient recollection of a dreaded enemy to the greatest of all enemies, the demon of the clouds."† (See, however, p. 368 above.)' —Muir, p. 389.

* M's Ved. Myth. pp. 152, 158. Cf. The Iranian Azhi (a serpent) Dahāka and the Hebrew Serpent (Satan). See, *inter alia*, Moulton's Early Zoroastrianism, pp. 70, 130, 147.

† M's Ved. Myth. p. 161.

2. चत्वारिंश्यां शरदि. For a new interpretation proposed of this expression here, see Tilak on "The Arctic Home in the Vedas," pp. 280-3. The meaning assigned is "On the fortieth (scil. *tithi* or day) in autumn."]

Verse 12

Padapāṭha :

यः सप्तऽरश्मिः वृषभः तुविष्मान् अवऽअसृजत् सतवे सप्त
सिन्धून् । यः रौहिणम् अस्फुरत् वज्रं बाहुः द्याम् आरो-
हन्तम् सः जनासः इन्द्रः ॥ १२

Sāyaṇa :

यः सप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेतीति ये चेमेक्षिमिविद्विषः पर्जन्याः सप्त पृथिवीम-
भिवर्षन्ति वृष्टिभिरिति तेत्तिरीयारण्यके (T. Ā. i, 9, 4-5) व्याख्याताः । वृषभो वर्ष-
कस्तुविष्मान् वृद्धिमान्बलवान्वा सप्त सर्पणस्वभावान्सिन्धून्तपः सतवे सरणाय अवाप्तुजत्
अधस्तुष्टवान् । यद्वा । गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत् । यश्च वज्रबाहुः सन् द्यां दिवमरि-
हन्तं रौहिणमसुरम् अस्फुरत् जघान । स्फुर स्फुरणे तुदादिः ॥

Notes :

सतवे. A Vedic infinitive.* [See Whitney, para, 970 b.] Com-
pare the latter part of note 1 on No. 3, verse 4.

Verse 13

Padapāṭha :

द्यावां चित् अस्मै पृथिवीइति नमेतेइति शुष्मात् चित्
अस्य पर्वताः भयन्ते । यः सोमऽपाः निऽचितः वज्रं बाहुः
यः वज्रऽहस्तः सः जनासः इन्द्रः ॥ १३

Sāyaṇa :

अस्मै इन्द्राय द्यावा पृथिवी । इतरेतरापेक्षया द्विवचनं † प्र मित्रयोर्वर्षणयोरिति वत्
(RV. vii, 66, 1) । नमेते स्वयमेव प्रह्वीभवतः । गन्तु प्रह्वये ‡ । कर्मकर्तारि न ब्रह्मन्मनां
यक्कुचिणाविति यकः प्रतिषेधः (Pāṇ. iii, 1, 89) । चिदपि च अत्येन्द्रस्य क्षुष्मा-
द्वलात्पर्वता भयन्ते विभ्यति । यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः सर्वैः । यद्वा । अत्येन्द्रोपि
ब्रह्माङ्गः । वज्रबाहुः वज्रसदृशबाहुः । यश्च वज्रहस्तः वज्रयुक्तः स इन्द्र इत्यादि
पासिञ्जम् ॥

* M's V. G. S. para, 167, 1 b 4. † M's V. G. S. para, 186, A 1.

‡ Av. *√nam-to bow, bend...*(Jackson.)

Verse 14

Padapāṭha :

यः सुन्वन्तम् अवन्ति यः पचन्तम् यः शंसन्तम् यः शशमान-
नम् ऊती । यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमः यस्य इदम् राधः
सः जनासः इन्द्रः ॥ १४

Sāyaṇa :

यः सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानमवति रक्षति । यश्च पुरोडाशादीनि हवींषि पचन्तं यश्च ऊती उतये । सुपां सुलुगिति (Pān. vii, 1, 39) चतुर्थ्याः * पूर्वसवर्ण-दीर्घः । स्वरक्षायै शस्त्राणि शंसन्तं यश्च शशमानमवति स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुर्भवति । यस्य चेदमस्मदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

Notes :

[1. शशमानम्.† Perf. Part. of शम्. The original meaning “to work, to labour, to be active” appears throughout in the R̥V. and from it comes the later meaning “to be tired, to rest,” just as in the case of the Gr. kām-no. Among other things it means “to be active in the service of the gods (by offerings), to pray zealously.—Gr.]

2. ऊती. A Vedic instrumental.‡ “The yā (instr.) of ī-stems is in a few Vedic examples contracted to ī, and even to i.” (Whitney, para, 363 d.) It is not, of course, certain that contraction of yā to ī is what has taken place in such cases.

Verse 15

Padapāṭha :

यः सुन्वते पचते दुध्रः आ चित् वाजम् दद्विषि सः किल
असि सत्यः । वयम् ते इन्द्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासः
विदथम् आ वदेम ॥ १५

Sāyaṇa :

इदानीमुपिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति प्रवृत्ते । हे इन्द्र यो दुध्रो दुर्धरः सन् सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजमन्नं बलं वा दद्विषि भृशं प्रापयसि स तादृशस्त्वं सत्यो यथार्थभूतोसि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योसि । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विश्वहः सर्वेष्वहः सुविदथं स्तोत्रम् आ वदेम ब्रूयाम ॥

* M's V. G. S. p. 81 note 4.

† M's V. G. S. App. 1. p. 422.

‡ M's V. G. S. pp. 80, 81.

§ M's V. G. S. para 179 p. 212.

No. 7

Māṇḍala II

Sūkta 59

Sāyaṇa :

मित्रो जनानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं मैत्रम् । मित्रो मैत्रं चतुर्गण्ड्य-
न्तमित्यनुक्रमणिका । आदितः पञ्च त्रैष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता ।
अग्निहोत्रार्थे पश्यसि वर्षविष्टुपतने मित्रो जनानित्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च ।
मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिधाधानमिति (Āśval. iii, 11) ॥

[Note :

Translated in Muir's "Sanskrit Texts," vol. v, p. 69.]

Verse 1

Padapāṭha :

मित्रः जनान् यातयति ब्रुवाणः मित्रः दाधार पृथिवीम्
उत द्याम् । मित्रः कष्टीः अनिमिषा अभि चष्ट मित्राय
हव्यम् घृतञ्जुहोत ॥ ?

Sāyaṇa :

ब्रुवाणः स्तुयमानः शब्दं कुर्वाणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वमोयते तथा सर्वावृष्टि-
प्रदानेन त्रायत इति वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान्यातयति कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं
कारयति । तथा मित्र एव पृथिवीम् उत * अपि च द्यामेतादुभौ लोकौ वृष्टिद्वाराजं पाणांश्च
जनयन् दाधार धारयति । तथा सति मित्रः अनिमिषा अनिमिषेणातुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः
कर्मवतो मनुष्यानाभि चष्टे सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे अस्विजो घृतबहुपस्तरणाभि-
धारयुक्तं हव्यं हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः ।
उक्तार्थं यास्को ब्रवीति (Nir. x, 22) । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् ।
मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च मित्रः कृष्टीरनिमिषजभिषिपश्यतीति । कृष्टय
इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा† । मित्राय हव्यं घृतञ्जुहोतेति
स्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मति (Nir. x, 22) । यातयाते । यतो प्रयत्न इत्यस्य पयन्तस्य-
लङि रूपम् । दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः (Pāṇ. vi, 1, 7) । जुहोत
जुहोतेर्लङि प्रत्ययस्य तवदेक्षः । गुणः । निघातः ॥

* M's V. G. S. para 180 sub voce pp. 222-23.

† Skt. √ kriṣ karṣ = Av. √ karsh-to draw, to draw furrows, to plow (Jackson),

Notes :

1. मित्रो* जनान्यातयति ब्रुवाणो 'Mitra speaks, and the people are arrayed.' The alternative explanation which Sāyana suggests for ब्रुवाणः need not detain us. The word expresses the same idea as that which we have in the 'God said, Let there be light, and there was light,' of the Bible (Genesis i, 3). Mitra speaks, and it is done. But the meaning of यातयति is uncertain. यातयज्जनः (for the form of the compound see note 2 on verse 5 below) occurs, as an epithet of Mitra and other gods, in four passages of the Rigveda: i, 136, 3, मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोर्यमा यातयज्जनः—Sāyana, तयोः मित्रावरुणयोः यातयज्जनः तयोरेव संबन्धादुभयोर्मध्ये स्थितो यातयज्जनः स्वस्वव्यापार-नियोजितसर्वजनः । मित्रावरुणौ अहोरात्रदेवौ । अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः । किंच यातयज्जनः यातयन्ति लोकं यदीया जनाः प्रेक्ष्याः स तादृशः । यद्वा यात्यमाना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनः अयष्टारो येन स तादृशः । कर्म-साक्षित्वात्स्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः । तादृशोर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः . The second passage is verse 5 of our hymn. For Sāyana's note there see below, v, 72, 2, यातयज्जना (of Mitra and Varuṇa)—Sāyana, यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ यातयज्जनौ । अथवा यातयन्तः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्तौ. vii, 102, 12, तमर्वन्तं न सानसिं गृणीहि विप्र शुष्मिणम् । मित्रं न यातयज्जनम्—Sāyana, हे विप्र मेधाविन्स्तेतः अर्वन्तं न अश्वमिव सानसिं संभजनीयं शुष्मिणं बलिनं मित्रं न सखायमिव यातयज्जनं हतशत्रुजनं तमसिं गृणीहि स्तुहि (the passages already quoted make it certain that Mitra here too is a proper name, and that यातयज्जनं is to be construed with it, instead of, or as well as, with अग्निं).

I translate Roth's note, S. L., p. 18.

" Compare Rigveda vii, 36, 2 :

इमां वां मित्रावरुणा सुवृत्ति-

मित्रं न कृण्वे असुरा नवीयः ।

इनो वामन्यः पद्वीरवृद्धो

जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥

* Mitra. Sk. Mitra = Mi-it-ra of the Boghaz-köi inscription (See M and K's Vedic Index, Vol. I, preface, p. viii.) = Av. Mithra. = Mihir of later Persian. For the characteristics and functions of this god see M's V. M. § Mitra; Muir's S. T. Vol. V, sec. V; Hopkin's Rel. Ind., pp. 67, 69; Moulton's Early Zoroastrianism, pp. 62-67. For the etymology of the word, see Nigh. Com. Adh. V *sub voce*, (Bib. Ind. Ed. p. 479); M's Ved. Myth., p. 30.

† Muir's S. T. sec. V (6), p. 70; T. Br. i, 7, 10, 1; Sāy. on RV. i, 89, 3 and i, 141, 9.

This hymn of praise I bring you, Varuṇa and Mitra, once again to you, O spirits, a sweet oblation : one of you is for us a storging sure leader, the other, Mitra, by his word holds the folk in order.

Compare also v, 65, 6. The action of Mitra is compared to that of a commander, whose word arrays and guides the ranks. "

[Geldner (Ved. St., iii, pp. 11-26) यत्ने intr. (s. g. वैश्वानरो यत्ने सूर्येण, i, 98, 1; V. S., 26, 7 — Mahādhara, स्पर्धते सूर्यसमनेजा इत्यर्थः). यत्ने sometimes intr., but generally tr. and equivalent to यातयति. यत् has the sense of resembling, being of equal birth, emulation, matching, outbidding, seeking to surpass, and, as in classical Sk., of being active, striving; the causal sense being to spur someone to rivalry or emulation, to set a good example. Other senses of यत् are rivalry in a bad sense, jealousy, quarrelling and to make haste, to be quick to march.

For the sense of ब्रूवाणः Ātm. he compares कथं सोढुशिष्टो ब्रूवीत (Ohhānd. Up. 5, 3, 4), कथं नु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रूवीत (M. S. 1, 6, 9), &c., in addition to the passages cited in the St. Pet. Lex. under the second sense of ब्रू and takes it to mean calling himself. ' Calling himself Mitra (friend) he sets men a good example. ' Of. V. S. 27, 5 मित्रेणाग्ने मित्रधेये यत्स्व ' vie with Mitra in friendship, O Agni. ' यातयज्जनः below he similarly takes to mean " setting a good example to men. "]

2. दाधार. See note 5 on No. 5, verse 4* (p. 109).

3. अनिमिषा. ' With eyes that sleep not. ' An adverb (instrumental in form). The form occurs again in vii, 60, 7. इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति — Sāyana, इमे मित्रादयो दिवो सुलोकस्य पृथिव्याश्च संबन्धिनः अनिमिषा अनिमिषेण सर्वदा चिकित्वांसः जानन्तः । कम् । अचेतसमज्ञानं नयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि.

Verse 2

Padapāṭha :

प्र सः मित्रं मर्तः अस्तु प्रयस्वान् यः ते आदित्यं शिक्षति
वृतेन । न हन्यते न जीयते त्वाऽऊतः न एनम् अंहः अश्नोति
अन्तितः न दूरात् ॥ २

Sāyana :

देवद्युषां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य प्र स मित्रेति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य काला-
त्ययानिमित्ते मैत्रे चरौ याज्या । दूषितं च । प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वास्त्वां नष्ट-

* M's V. G. S. App. I, ✓ dhṛ p. 393.

वाग्महिमाय पृच्छतः इति (Āśval. iv, 11,) तत इष्टिमित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायामिति च (Āśval. iii, 12) ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तो यो मनुष्यस्ते तुभ्यं शिक्षति हविर्लक्षणमन्नं ददाति । हे मित्र स मर्तो* मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान् प्र अस्तु प्रभवतु । त्वोनस्त्वया रक्षितः स मनुष्यः केनापि न हन्यते न बाध्यते न जीयते नाभिभूयते च । एवं तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं पुरुषमंहः पापमन्तितः समीपाक्नाश्नोति न प्रामांति दूरादपि न प्रामोति । शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यद्ब्रुतयोगादनिघातः । जीयते जीयतेः कर्मणि यक्यकृत्मार्वधातुकयोरिति दीर्घः । त्वेतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः (Pāṇ. vi, 2, 48) । अश्नोति । अश्नु श्यातो । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

Notes :

शिक्षति. 'Seeks to serve thee.' The desiderative of the Vedic root शकृ (शग्धि, &c.) to help. See below note 1 on No. 20, verse 3 (p: 208).

Verse 3

.Padapāṭha :

अनमीवासः इळया मदन्तः मितऽज्ञवः वरिमन् आ पृथि-
व्याः । आदित्यस्य व्रतम् उपऽक्षियन्तः वयम् मित्रस्य
सुऽमृतौ स्याम ॥ ३

Sāyaṇa :

देवसुवां हविःपु।मित्रस्य सत्यास्यानुवाक्या । अनमीवास इळया मदन्तः प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति सूत्रितम् (Āśval. iv, 11) ॥

हे मित्र अनमीवासो रागवर्जिता इळयाक्तेन मदन्तो माद्यन्तः पृथिव्याः वरिमन्विस्तीर्णं प्रदेशे ‡ मितज्ञां मितजानुका आ यथाकामं सर्वत्र गच्छन्त आदित्यस्य संवन्धि व्रतं कर्मापक्षियन्तस्तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तस्तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशा वयं मित्रस्यादित्यस्य सुमती शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां स्याम वर्त-

‡ Ul. उरुतरे विस्तीर्णं देवयजनप्रदेशे B. with M. M.

* Av. maretan-mortal, man.

† Add. note :—" 2d hypersyllabic verse, §224: Samdhi combination of all the words in the first part of the verse is unlikely."—Arnold's Vedic Metre, p. 300. "Hypersyllabic verses containing thirteen syllables (Triṣṭubh) or fourteen syllables (Jagatī) are usually formed by an extension of the rhythm of the cadence. They appear to be characteristic of the archaic period, but there are also several occurrences in the popular (later) R̥igveda." *Ibid*, p. 208.

महि । मदनतः । मदी हर्ष इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जातुशब्दस्य सुश्टा-
न्दसः । वरिमन् उरुशब्दात्पृथ्वादिवादिमानिच् । मियस्थिरेत्यादिना वरादेशः । सुपां
सुलुगिति सप्तम्या लृक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

Notes :

मितज्ञवः. This word occurs in three other places only: vi, 32, 3, स वह्निभिर्ऋक्भिर्गोषु शश्वन्मितज्ञभिः पुरुकृत्वा जिगाय -- Sāyana, पुरुकृत्वा बहुकर्मकृत्स इन्द्रे वह्निभिः हविषां वोढृभिः ऋक्भिः स्तोत्रभिः शश्वत्सर्वदा मितज्ञभिः संकुचितजानुभिर्ऋक्भिः सह गोषु निमित्तभूतेषु जिगाय आसुराजितवान्. vii, 82, 4, युवामिद्युत्सु पृतनासु वह्नयो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः -- Sāyana, हे इन्द्रावरुणौ वह्नयो हविषां स्तोत्राणां वा वोढारः ऋत्विजः युत्सु युद्धेषु पृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं युवामित् युवामिव हवन्ते आह्वयन्ति । मितज्ञवः संकुचितजानुकाः अङ्गिरसोपि क्षेमस्य रक्षणस्य प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति युवामिव हवन्ते. vii, 95, 4, उत् स्या नः सरस्वती जुषाणोप भवन्सुभगा यज्ञे अस्मिन् । मितज्ञभिर्नमस्यैरियाना -- Sāyana, उत अपि च जुषाणा प्रीयमाणा सुभगा शोभनधना स्या सा सरस्वती नोस्माकमस्मिन्यज्ञ उप भवत् अस्मादीयाः स्तुतीरुपशृणोतु । कीदृशी सा । मितज्ञभिः प्रह्वैर्जानुभिः नमस्यैः नमस्करीर्देवैः इयाना उपगम्यमाना. Roth (explains the word as meaning having well-fixed, firm knees (firm of foot, S. L.); so also Grassmann, "having upright knees (that is, knees which do not sink together)". Ludwig takes it to be a technical term, and notes that the position referred to is described by Haug.

2. वरिमन्. "Throughout both Veda and Brāhmaṇa an abbreviated form of the loc. sing. [of nouns in an] with the ending i omitted, or identical with the stem, is of considerably more frequent occurrence than the regular form: thus *mūrdhan*, *karman*, *adhvan*, beside *mūrdhani* etc."—Whitney, para, 425 c.*

3. आ. 'In.' A preposition governing वरिमन्. Compare note 1 on No. 2, verse 15 (p. 76).

Verse 4

Padapāṭha :

अयम् मित्रः नमस्यः सुशेवः राजा सुक्षत्रः अजनिष्ठ
वेधाः । तस्य वयम् सुमृतौ यज्ञिरस्य अपि भद्रे सौमनसे
स्याम ॥ ४

Sāyana :

अयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितो मित्रः सूर्यः नमस्यः † सर्वैर्ममस्करणीयः सुशेवः शोभन-
सुखः । मुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा । सर्वस्य जगतः प्रकाशमंदानेन स्वांती सुक्षत्रः ।
क्षत्रशब्देन बलसूच्यते । शोभनबलोपेतः वेधाः सर्वस्य जगती विधाता एवमुपेयतेः

* Mon. V. G. S. para 90. 2 (p. 67).

† Av. √ nam to bow, bend.

सूर्यः अजनिष्ट प्रादुर्भूत् । तस्यैवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य* यज्ञार्हस्य सूर्यस्य सुमतौ† शोभनायां बुद्धौ भवे कल्याणकारिणि सौमनसे सौमनस्ये अपि यजमाना वयं स्याम भवेम † नमस्यः । नमसि साधुः । तत्र साधुरिति यत् । तिस्वरितः (Pāp. vi, 5, 185) । अजनिष्ट † जनी प्रादुर्भाष इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः (Pān. iii, 1, 3) ॥

Notes :

सुशेवः. 'Kind.' Compare vii, 48, 4, पितेव सोम सूतवे सुशेवः. Also i, 91, 15, सखा सुशेव एधि नः, and Sāyaṇa's note there : सुशेवो अस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन युक्तः सन् सखा एधि हितकारी भव. The word is applied to a friend, i, 187, 3 : ii, 1, 9 ; to a son, v, 42, 2 : vii, 4 ; 8 ; to a mother, x, 18, 10 ; to a wife, A. V. xiv, 2, 26, as well as to the gods (Roth).

Verse 5

Padapāṭha :

महान् आदित्यः नमसा उपसद्यः यातयत्सजनः गृणते
सुशेवः । तस्मै एतत् पन्यस्तमाय जुष्टम् अग्नौ मित्राय हविः
आ जुहोत ॥ ५

Sāyaṇa :

योयमादित्यो ‡ महान्त एव नमसा नमस्कारेण उपसद्यः सर्वैरुपसदनीयः यातयजनः प्रातःप्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुशेवश्च भवति तस्मै पन्यतमाय स्तुत्यतमाय मित्राय आदित्याय जुष्टं प्रीतिविषयमेतद्भुविरग्नौ आ जुहोत जुहुत । यातयजनः । यती प्रयत्न इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं § (Pāp. vi, 2, 1) प्राप्ते मरुद्बुधादिवात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (Kāt. Vārt. 2 on Pāp. vi, 2, 103) । गृणते गृ णश्च । शतुरनुम इति (Pāp. vi, 1, 173) विभक्तेरुदात्तत्वम् । पन्यतमाय । पनतेरन्नयादित्वाद्यत् । यतोऽनाव (Pāp. vi, 1, 213) इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टम् । निर्ये मन्त्रे (Pāp. vi, 1, 210) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

Notes :

1. महौ. For the samdhi see note 4 on No. 2, verse 11 (p. 72).

2. यातयजनः One of a class of compounds peculiar to the Veda. Whitney, para 1309, calls them participial compounds. "This group of compounds, in which the prior member is a present participle and the final member its object, is a small one (toward thirty examples), and exclusively Vedic—indeed, almost

* Av. √ yaz—to worship.

† Av. √ man—to think.

‡ Av. Maz from √ maz—to be great; Akkadian Mah—great; Semetic Māg; Persian Magus; Bactrian Mōghu. § M's V. G. S. p. 455.

limited to the oldest Vedic (of the R̥igveda).^{*} The accent is on the final syllable of the participle, whatever may have been the latter's accent as an independent word." For the meaning of the word see note 1 on verse 1 *supra* (p. 128).

Verse 6

Padapāṭha :

मित्रस्य चर्षणिऽधृतः अवः देवस्य सानसि । युष्मन् चित्र-
श्रवःऽतमम् ॥ ६

Sāyaṇa :

अभिप्लवण्डहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशद्विंशतिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्वावापस्थाने पञ्चसप्तदशित्येका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रस्य चर्षणीधृत इत्याद्याश्चतस्र आवपार्याः । सूत्रितं च । मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्य इति (Āśval. vii, 5) ॥

चर्षणीधृतः मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देवस्य संबन्धि अवः अर्क्षः सानसि सर्वैः^{*} संभजनीयं युष्मं तदीयं[‡] धनं च चित्रश्रवस्तममतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तम् । सानसि । सनोतेः सानसिर्णसीत्यादिनासिचप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । चित्रवादन्तोदात्तः । स्वमोरिति स्वमोर्लुक् ॥

Notes :

[1. चर्षणीधृतः. The Pada text restores the metrically lengthened vowel of चर्षणि].

2. सानसि. "Is the procurer of. The word is an adjective in the nominative, agreeing with अवः and governing युष्मं in the accusative. The word does not occur again with this rare construction, but is itself of not infrequent occurrence. i, 8, 1; i, 75, 2; i, 175, 2; iv, 15, 4; vii, 93, 2; viii, 21, 2; ix, 85, 5; ix, 100, 4; ix, 106, 2 and 3; x, 63, 14; x, 140, 4 and 5. "Bringing again, winning, making booty, victorious."—Roth.

Verse 7

Padapāṭha :

अभि यः महिना दिवंम् मित्रः बभूव सऽप्रथाः । अभि
श्रवःऽभि पृथिवीम् ॥ ७

Sāyaṇa :

प्रातर्होमस्य कालात्यये मेत्रेष्टिः । तस्यामभि यो महिनेत्यनुवाक्या । सूत्रितं च । अभि यो महिना दिवं प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति (Āśval. iii, 12) ॥

यो मित्रो महिना स्वकीयेन महिम्ना दिवमन्तरिक्षमभि बभूव अभिभवति स मित्रः

† Ul. adds अस्मभिः

‡ From M. M.; Ul. and B. तदीयं

* M's V, G. S., par. 189 A. 2 a (p. 280).

सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः अवोभिः वृष्टिद्वारोत्पादितैरक्षैः *पृथिवीमभि
अभिभवति बह्वक्षयुक्तां करोतीत्यर्थः । सप्रथाः । प्रथ प्रख्याने । अमुन् । वोपसर्जनस्येति
सहस्य सभावः ॥

Notes :

1. महिना. "From a few stems in *man* is made (Vedic irregularity) an abbreviated instrumental singular, with loss of *m* as well as of *a*: thus महिना etc. for महिन्ना etc."—Whitney, para, 425 e. †

2. अवोभिः. Grassmann and Ludwig translate 'in glory,' taking the word to answer to महिना in the previous clause. Roth refers अवोभिः here to a word अवः (from शु = स्तु) stream, flow, and translates, 'in his flight.' I translate Roth's article on this second अवः (to which, and not to अवः fame, he refers the meaning अन्न and धन of the commentators) adding extracts from Sāyaṇa. (1) Stream, flow: iii, 1, 16, सुरेतसा अवसा तुअमानाः — Sāyaṇa, सुरेतसा शोभनवीर्येण अवसा त्वत्कृतेनान्न. ix, 87, 5; ix, 110, 5; i, 51, 10, आ पूर्यमाणमवहन्मभि अवः (to the stream of Soma) — Sāyaṇa, अवोभिर्हविलक्षणमन्नमभिलक्ष्य. i, 61, 10, गा न वाणा अवनीरंमुञ्चदभि अवो दावने सचेताः — Sāyaṇa, अवः कर्मफलभूतमन्नमभि आभिमुख्येन ददातीति शेषः. i, 91, 18, आप्यायमानो अमृताय सोम दिवा अवोमुत्तमानि धिष्व — Sāyaṇa, हे सोम त्वममृतायास्माकममृतत्वायामरणत्वाय आप्यायमान आ समन्ताद्वर्धमानः सन्दिवि नभासि स्वर्गं उत्तमान्युद्धतमान्युत्कृष्टानि अवोस्यन्नान्यस्माभिर्भोक्तव्यानि हविलक्षणानि वा धिष्व धारय. (2) course, quick movement: vii, 90, 7 अवन्तो न अवसो भिक्षमाणाः — Sāyaṇa, अवन्तो न अथा इव हविषा वोढारः अवसः अन्नस्य । द्वितीयार्थं षष्ठी । अन्नं भिक्षमाणा याचमानाः. iv, 41, 9; ix, 97, 25, अवो इव अवसो सातिमिच्छ — Sāyaṇa, हे सोम अन्नार्थं युद्धे अवोनिव अथो यथा गच्छति तद्वत् अवसो अस्माकमन्नार्थं तथा. iv, 26, 5, उत अवो विषिदे श्येनो अत्र — Sāyaṇa, उत अपि च अत्र अस्मिँल्लोके श्येनः सुपर्णः अवः सोमाहरणनिमित्तं यशः विविदे लेभे. i, 92, 8; 165, 12; iii, 37, 7; x, 102, 4; 131, 3; viii, 69 (80 in M. M.) 5, हन्तो नु किमासते प्रथमं नो रथं कृधि । उपमं वाजयु अवः — Sāyaṇa, अस्माकमन्नमिच्छत् अवः अन्नं हविलक्षणमुपमम् । अन्तिकनामित् । तवान्निकभुतं वर्तत इति शेषः । यस्मादेवं तस्माद्व्यमसदीयं प्रथमं कृधीति. iii, 54, 22, अस्मद्व्यक्स मिमीहि अवोसि, (perhaps 'direct thy course towards us') — Sāyaṇa, क्षीपितानि तानि (referring to the preceding words स्वदस्व हव्या समिषो विदीहि) अवोसि अन्नानि अस्मदभिमुखानि अस्मद्व्यक् अस्मदभिमुखानि सं मिमीहि संमानय कुर्वित्यर्थः. vi, 37, 3, आभि अव ऋज्यन्तो वहेयुः (scil. अथाः) — Sāyaṇa, ऋज्यन्तः ऋजुगमनाः सन्तः... अवः

* Cf. पृथिवीमस्याभिभवति (sic) ; B. and M. M. पृथिवीमभ्यभिभवति.

† M's V. G. S., para 90. 2 and footnote 1 (p. 69).

श्रवणीयमस्मदीयं हविः अच्छ आभिमुख्येन अभि वह्नेयुः आवह्युः. iii, 19, 5 अधि श्रवांसि धेहि नस्तनुषु — Sāyaṇa, किंच नस्तनुषु अस्माकं तनुजेष्वपत्येषु श्रवांसि अन्नानि अधि धेहि अधिकं निधेहि. The next example is our passage: श्रवोभिः, in his flight. (3) course, bed: vii, 79, 3, अमृदुषा इन्द्रतमा मवोन्यजीजन-त्सुविताय श्रवांसि — Sāyaṇa, सुविताय कल्याणाय श्रवोभि अन्नानि अजीजनन् उद्पादयत् प्रकाशितवतीत्यर्थः. x, 27, 21, श्रव इदेना परा अन्यदास्ति तदव्यथी जरिमाणस्तारन्ति — Sāyaṇa, परः परस्तादन्नरिक्लोकस्योपरि स्थितं सूर्यमण्डले स्थितमेना एतत् । श्रव इत्यन्ननाम । तद्वेनुत्वादुदकं श्रव उच्यते । यदण्डुदकं मेघोद्वगतादुदकादन्यदप्यसि अव्यथी व्यथारहिता जरिमाणः स्तोतागे मरुदादयस्तादृशमुदकं तगन्ति अन्नारिक्लोकं प्रत्यवतारयन्ति. Some of the passages cited under the first श्रवः, fame, are perhaps examples of this meaning of श्रवः, course. (4) According to the commentary = अन्न; so Naigh. ii, 7, Nir. x, 3. Sāyaṇa chooses the meaning especially in passages where the Soma is meant. (5) = धन Naigh. ii, 10, Nir. iv, 24—Compare viii, 2, 38 गायश्रवस् (hastening to the song; according to Sāyaṇa, whose praise is to be sung) वसु^०, वाज^०, वृद्ध^०.”

Verse 8

Padapāṭha :

मित्राय पञ्च येमिरे जनाः अभिष्टि^१शवसे । सः देवान्
विश्वान् बिभर्ति ॥ ८

Sāyaṇa :

पञ्च जनाः निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः अभिष्टिशवसे शत्रूणामभिगन्तुमलयुक्ताय मित्राय येमिरे हवींष्युद्यच्छन्ति । स तादृशो मित्रः विश्वान् सर्वान्बिभर्ति स्वस्वरूपतया धारयति । अभिष्टिशवसे । इषेमन्त्रे वृषेत्यादिना किन् । तादृशो च नित्यभरन्तोदात्तत्वम् । (Pāṇ. vi, 2, 50) । शकन्ध्वादिस्वात्परत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

Notes :

1. पञ्च * जनाः† “The Aryans as the middle point, and the people of the North, the East, the West, and the South by whom they are surrounded” (Roth’s note in S. L.). Max Müller, on the other hand, speaks of the Āryas as the people of the five Nations. (“India — What can it teach us?” p. 95, note). Compare Muir’s remarks on the phrase, (Sanskrit Texts, i, p. 176 f.). Muir translates Roth’s article in the Petersburg Dictionary: “The phrase *five-races* is a designation of all nations, not merely of the Aryan tribes. It is an ancient enumeration, of the origin of which we find no express explanation in the Vedic texts. We may compare-

* Skt = Av. † See M and K’s Ved. Ind., *sub voce* (Vol. I. p. 466).

the fact that the cosmical spaces or points of the compass are frequently enumerated as *five*, especially in the following text of the A. V. iii, 24, 2: इमा याः पञ्च प्रविशो मानवीः पञ्च कृष्टयः—‘These five regions, the five tribes sprung from Manu, among which (regions) we should have here to reckon as the fifth the one lying in the middle (*dhruvā dik*, A. V. iv, 14, 8, xviii, 3, 34), that is, to regard the Āryas as the central point, and round about them the nations of the four regions of the world. According to the Vedic usage, five cannot be considered as designating an indefinite number.’

[2. अभिटिशवसे. अभिटि (अभि + अस्ति) = help. युष्माकमभिटये साहाय्यार्थ-मभिगमनायामभिटये (?) वा, Sāy. on viii, 68 (or, omitting the 11 बालखित्यसुक्तं, 57), 5.]

Verse 9

Paṭapāṭha :

मित्रः देवेषु आयुषु जनाय वृक्तऽर्हिषे । इषः इष्टऽवताः
अकरित्यकः ॥ ९

Sāyaṇa :

मित्रः भगवानादित्यः देवेषु* द्योतमानादिगुणयुक्तेषु आयुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनः वृक्तर्हिषः । वृक्तं लूनं बर्हिर्येन सः । बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै वृक्तर्हिषे जनाय इष्टवताः इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इषः तादृशान्यस्त्रानि अकः करोति तस्मै ददातीत्यर्थः । वृक्तर्हिषे । ओन्नचू हेदुने । कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषेतद्व्यतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेर्लुङि च्लेर्मन्त्रे षसेत्यादिना लुक् (Paṇ. ii, 4, 80) । सिपो हलङ्ग्यादिलोपः । निषातः ॥

Notes :

1. वृक्तर्हिषे. वृक्तर्हिस् is generally a name of the priest, so called because he has to trim the sacrificial grass. “The Sacred Kuśa grass (*Poa cynosuroides*) after having had the roots cut off, is spread on the Vedi or altar, and upon it the libation of Soma-juice, or oblation of clarified butter, is poured out. In other places, a turf of it in a similar position is supposed to form a

* 1. Sk. Devas = Indo-Eur. Deivos, archaic Lat. deivos (.dens), Celtic devos, Old Scand. tivar, Lith. dėvas—Bloomfield. 2. ‘The true meaning of deva is its history, beginning from its etymology and ending with its latest definition’.—Max Müller (Orig. Rel., Vol. I, Lecture iv, p. 202). 3. For deva (Indo-Aryan) and daevas (Iranian) see Moulton’s Early Zoroastrianism (references given in the Index, p. 453.)

fitting seat for the deity or deities invoked to the sacrifice. According to Mr. Stevenson it is also strewn over the floor of the chamber in which the worship is performed."—Max Müller, *Vedic Hymns*, part i, p. 84.

2. इष्टवताः. The word does not occur again. Roth takes it to mean 'obeying the wish,' i. e., of the god, issuing as he pleases. Grassmann refers इष्ट in the word to the worshippers 'according to their wish.'

3. अकः. Third person singular of an aorist of कृ.* See Whitney, para. 831. Cf. RV. ii, 12, 4b *supra*.

No. 8

Māṇḍala III.

Sūkta 61

Verse 1

Sāyaṇa :

उषो वाजेनेति समर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रं † त्रैष्टुभमुषोदेवताकम् । तथा चातुक्रान्तम् ।
उष उषस्यमिति । प्रातरनुवाक उषस्ये कतावाश्विनशस्त्रे च त्रैष्टुभे दृष्टस्येतस्य सूक्तस्य
विनियोगः । सूत्रितं च । उषो वाजेनेदमु त्यदिति (Āśval. iv, 14) ॥

Paṇḍita :

उषः वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमम् जुषस्व गुणतः
मघोनि । पुराणी देवि युवतिः पुरंधिः अनु व्रतम् चरसि
विश्वसवारे ॥ ?

Sāyaṇa :

वाजेन वाजिनि अस्त्रेन अस्त्रवति । तथा च मन्त्रः सं वाजैर्वाजिनीवतीति (RV. i, 48, 16) । मघोनि धनवति हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती गुणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व । यद्वा । वाजेन हविलक्षणेनास्त्रेन सह स्तोमं जुषस्वति संबन्धः । विश्वसवारे विश्वः सर्वैर्वरणीये हे उषो देवि पुराणी पुरातनी युवतिः तरुणी-
त्युपमाः । तद्वच्छोभना । सुसंकाशा मातृसृष्टेव योषेतिवत् (RV. i, 123, 11) । पुरंधिः । पुरु बहु धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः (Nir. vi, 13) । पुरंधिः शोभमाना वा । एवंविधगुणोपेता त्वमनु व्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य

† त्रैष्टुभम् from two Bombay MSS.; Ul. and M. M. omit.

‡ M. M. omits तरुणी against his MS. B. My MS. B has it, and reads उपमानवत् omitting the वत् after योषति. M. M. has शोभमाना for शोभना.

* M's V. G. S. p. 375.

चरसि यष्टयतया वर्तसे । मघोनि । मघशब्दान्मनुष्यं छन्दसीवनिपाविति* वनिप् ।
स्त्रियामृकेभ्यो ङीप् । श्वयुजमघानामतद्धित इति संपसारणे कृते गुणः । संबुद्धा-
वन्मार्थनद्योऽङ्गस्वः । निघातः (Pāṇ. viii, 1, 19) । पुराणी । पुराणशब्दः पुराणप्रोक्तवि-
(Pāṇ. vi, 3, 105) त्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः । टिड्ढाणञिति ङीप् । अनुदात्तस्य
अ यत्रोदात्तलोप (Pāṇ. vi, 1, 161) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरंधिः । पृषोदरादि-
त्वादुकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युप-
संख्यानं । मित्याद्युदात्तत्वम् ॥

Notes :

1. ‡ उषः. A vocative, accented because it stands at the beginning of a pāda. The accent proper of the word उषः is on the last syllable. Compare उषसम् verse 5 *infra*. But all vocatives, if accented at all, have the accent on the first syllable. § See Whitney, para. 314.

‡ 2. वाजेन वाजिनी. "Wealthy by wealth or booty," M. M. (Ved. Hymns, i, 44).

वाज, connected with vegeo, vigeo, vigil, wacker, is one of the many difficult words in the Veda, the general meaning of which may be guessed, but in many places cannot yet be determined with certainty. ..The St. Pet. Dict. gives the following list of them—swiftness, race, prize of race, gain, treasure, [according to the commentators, usually, food, also oblation], race horse, &c. Here we perceive at once the difficulty of tracing all these meanings back to a common source, though it might be possible to begin with the meanings of strength, strife, contest, race, whether friendly or warlike, then to proceed to what is won in a race or in war, viz., booty, treasure, and lastly to take वाजः in the more general sense of acquisitions, goods bestowed as gifts—M. M., "India," p. 164.

The transition of meaning from वाज, booty, to वाज, wealth in general, finds an analogy in the Germ. kriegen, to obtain, also in Gewinn, and A. S. winnan. to strive, to fight, to obtain.—M. M.]

* 'वै च (Kāt. Vārt. 2 on Pāṇ. v, 2, 109.), 'वै च वक्तव्यो. (MBh.) quoted under Pāṇ. v, 2, 122 in the S. K.

† Kāt. Vārt. (Kielhorn's Pāt. MBh. Vol. III. p. 132).

‡ Usas: Max Müller's 'India-What can it teach us ? ', pp. 197-98. Muir's S. T., Vol. V., Sec. XIII; Hopkin's Rel. Ind., pp. 73-80; Tilak's "Arctic Home", Ch. V. For the philology of Uṣas (= Gr. Eos) see Cox's Mythology of the Aryan Nations, p. 227, footnote 5.

§ Pāṇ. vi, i, 198; viii i, 19; M's V. G. S., App. III, para 18.

3. पुराणी देवि युवतिः. Compare पुनः पुनर्जायमाना पुराणी, said of Uṣas in i, 92, 10.

[4. *पुराधिः (पुर + धा). पुर = fulness. पुराधिः = बहूनां धारयित्री, sustainer of many (Sāy. on i, 181, 9).

5. विश्ववारः. वारं = वरणीयं धनम् (Sāy. on v, 16, 2). ऋधद्वाराय = ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशायाम्रये (Sāy. on vi, 3, 2). Cf. अशस्तवार, भुरिवार, पुरुवार. विश्ववार = possessed of all good things or riches.]

Verse 2

Padapāṭha :

उषः देवि अमर्त्या वि भाहि चन्द्रश्रवा सूनृताः ईरयन्ती ।
आ त्वा वहन्तु सुयमासः अश्वाः हिरण्यवर्णाम् पृथुपाजसः
ये ॥ २

Sāyaṇa :

हे उषो देवि अमर्त्याः । मरणधर्मरहिता सुवर्णमयरोपेता सूनृताः प्रियसत्वरूपा वाच ईरयन्ती उच्चारयन्ती । तथा च मन्त्रवर्णः । सुम्नावरी सूनृता ईरयन्तीति (RV. i, 113, 12) । तादृशी त्वं वि भाहि सूर्यकिरणमन्त्राद्विशेषेण दीप्यस्व । पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णा येऽश्वा विद्यन्ते सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वा हिरण्यवर्णा त्वा त्वामा वहन्तु । सुयमासः । यमेरकुच्छार्थं खलु । लिप्स्वरः (Pāṇ. vi, 1, 183) ॥

Notes :

सूनृता ईरयन्ती. Muir, V, 193, has a note on the word *sūnṛita* communicated by Aufrecht: "Professor Aufrecht thinks that this word *sūnṛita* is to be explained as follows: He considers it to be a derivative from *nr̥it*, "to be in motion", compounded with *su*. Its first meaning is 'movable' (*sūnṛitā maghāni*, RV. vii, 57, 6), then 'brisk,' 'alert' (*sūnṛita*, predicated of Indra, viii, 46, 20: *sūnṛite* of Uṣas, iv, 55, 9; i, 123, 5; 124, 10; viii, 9, 17). As a feminine substantive in the plural it means either 'activity,' or, with a supplied *gir*, 'lively voices' (*sūnṛitānām girām* — iii, 31, 18); *notrī sūnṛitānām* is Uṣas as a stimulator, or, rather, leader

* Purandhi—"active, zealous"; a goddess of Activity (Hillebrandt); of Plenty (Macdonell); = Avestan Pārendi—a goddess of riches and abundance. See M's Ved. Myth., pp. 37, 124.

† Skt √mar = Av. √mar to die; Av. ameretat—immortality; Av-maretan—mortal, man (Jackson's Av. R.).

(*Xoπpύoς*) of joyful voices (of birds, etc.); *sūnṛitā irayantī* is just the same." So, *vāyor iva sūnṛitānām udarke*,—RV. i, 113, 18, "when fervent voices arise like the rising of the wind." (*ortu vocum velut ortu venti*).

With our phrase compare जीवमुदीरयन्ती said of Uṣas in i, 113, 8 and see also the verse quoted in the next note.

[सूनुताः । वाङ्नामेतत् । पशुपक्षिमृगादीनां वचांसि ईरयन्ती प्रेरयन्ती उत्पादयन्ती । Sāy. on i, 113, 12 which he has himself quoted above, and which too refers to Uṣas.]

Verse 3

Padapāṭha :

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वा ऊर्ध्वा तिष्ठसि अमृतस्य
केतुः । समानम् अर्थम् चरणीयमाना चक्रमऽइव नव्यसि
आ ववृत्स्व ॥ ३

Sūyana :

हे उषो देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रति आभिमुख्येन अञ्चति प्रामोतीति प्रतीची । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्रीति त्वमुर्ध्वा नभस्युन्नता तिष्ठसि । नव्यसि पुनः पुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देवि अर्थम् । अर्थते गम्यते-स्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानमेकं मार्गमुद्यात्प्राचीनकाललक्षणं चरणीयमानां चरितुं मिच्छन्ती त्वम ववृत्स्व पुनस्तस्मिन्मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । चक्रमिव यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनः पुनरावर्तते तद्वत् । प्रतीची । प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्तिन् । अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे (Pāṇ. vi, 4, 138) चाविति दीर्घः (Pāṇ. vi, 3, 134) । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः (Pāṇ. vi, 1, 222) । केतुः । चायं पूजानिशामनयोरित्यस्माच्चायः की† (Pāṇ. vi, 1, 35) चेति तुः । की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । अर्थम् अर्ते स्थम्प्रत्ययः । नव्यसि । नवशब्दादीय-सुनि डीपि रारम् । ईकारलोपश्छान्दसः । ववृत्स्व । वृत् वर्तने । बहुलं छन्दसीति विकरणस्य इलुः ॥

Notes :

1. प्रतीची भुवनानि विश्वा. 'In the face of all creatures.' Compare

विश्वानि देवी भुवनामिच्छया

प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती

विश्वस्य वाचमविद्वन्मनायोः ॥ i, 92, 9:

2. समानमर्थं चरणीयमाना. 'Pressing forward to the same mark,' i. e., as in all former days. Taken along with the following नव्यसि the phrase presents the contrast which we have had already in गुराणी युवतिः. Compare

समानो अध्वा स्वन्नोरनन्त-
स्तमन्यान्या चरतो देवाशिष्टे ।
न मेथेते न तस्थतुः सुमेके
नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥ i, 113, 3:

"The two sisters have one road that never ends: along it they go each in her turn god-impelled: they do not strive, they do not stand still, beneficent night and day, one in mind, diverse in body." It may be a question whether समान here, however, does not mean "common to the two." Compare समानं चिद्रथमातस्थिवांसा, ii, 12, 8, *supra*.

3. चरणीयमाना is the participle of a verb which is used only here.

Verse 4

Padapāṭha :

अव स्यूमेऽव चिन्वती मघोनी उषाः याति स्वसरस्य
पत्नी । स्वः जनन्ती सुभगा सुदंसाः आ अन्तात् दिवः
पप्रथे आ पृथिव्याः ॥ ४

Sāyaṇa :

येयमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमः अव चिन्वती अवचयमपक्षयं प्रापयन्ती मघोनी धनवती । स्वसरस्य सुष्ठु अस्याति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा तस्य । पत्नी सती याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजः जनन्ती जनयन्ती सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता वा सुदंसाः शोभनाग्निहोत्रकर्मा* सेयमुषा दिव सुलोकस्य आ अन्तात् पृथिव्याश्च आ अन्तात् अवसानात्पप्रथे प्रथते प्रकाशत इत्यर्थः । स्यूमेव । विबु तन्तुसंज्ञाने । अविषिविष्णुविभ्यः किदिति । मन्प्रत्ययः । वृषोः शृङ्गनूनासिके चेत्युद् । यणादेशः । सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । निश्वादाद्युदात्तः (Pāṇ. vi, 1, 197) । चिन्वती । शतुरक्षम् इति ङीप् उदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 173) । जनन्ती । जन जनन इत्यस्य ण्यन्त्यस्य शतदि रूपम् । छन्दस्सुभयथेति (Pāṇ. iii, 4, 117) शप आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

* B. शोभनाग्निहोत्रकर्मपेता.

† अविषिविष्णुविभ्यः कित्. (Up. Sū. I. i. 149.)

Notes :

1. अथ स्यूमेव चिन्वती. 'Casting aside, as it were, her garment.' The picture of the approaching chariot of the Dawn must, as Ludwig has seen, be carried over from the last verse. By the mantle that enveloped Uṣhas we are of course to understand, as Sāyaṇa says, the darkness she dispels. But the rare word स्यूमन् is a difficulty. The simple word occurs in one other passage only: i, 113, 17 स्यूमना वाच उदियन्ति वह्निः स्तवानो रभ उषसो विभाती: — Sāyaṇa, वह्निः स्तोत्राणां वोढा रभः । स्तोत्रनामैतत् । स्तोता उषसो विभातीः तमसोपनादनेन प्रकाशमाना उपदेविताः स्तवानः स्तुवन् वाचः वेदरूपायाः संबन्धीनि स्यूमना स्यूमानि अनुस्यूतानि संतनान्युक्त्यानि उदियन्ति उदययन्ति उज्जास्यन्ति. Roth, who compares स्यूमन् to the Greek hymen, would take वाचः as an accusative and स्यूमना as an instrumental 'in one line or string, that is, forming a continuous row.' The compounds स्यूमगमस्ति and स्यूमरश्मि occur each twice. In i, 122, 15 the former word is an epithet of the chariot of Mitra and Varuṇa. Sāyaṇa, स्यूमगमस्तिः । स्यूम*कमिति । सुखनाम (Naigh. iii, 6) । सुखकङ्कीतिः सन्. In vii, 71, 3 it is an epithet of the chariot of the Aśvins. Sāyaṇa, स्यूमगमस्ति सुखरश्मिं स्यूतरश्मिम्. Roth takes this word to mean 'whose pole is made of a leather strap', and suggests that we are perhaps to understand a kind of double rein. In both the passages in which it occurs—i, 112, 16 ; viii, 52, 2—स्यूमरश्मि is a proper name. Sāyaṇa on i, 112, 16, स्यूमरश्मये स्यूतः संबद्धो रश्मिकीर्तियस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय ऋषये. In vi, 36, 2 we have another compound स्यूमगृभे. Sāyaṇa, स्यूमः स्यूतान् अविच्छेदेन वर्तमानान् (compare Roth's explanation of स्यूमना above) शत्रुन् गृह्णते. Roth takes स्यूमगृभ् to mean 'catching hold of the reins,' that is with his teeth, an epithet of an unmanageable horse. It is not, however, clear from the context there, स्यूमगृभे दुषयेऽवने च, whether स्यूमगृभे does not stand by itself. Grassmann takes it so, translating 'to the holder of the reins and to the horse.' In his dictionary he follows Roth. A fourth compound occurs in i, 174, 5 स्यूमन्यु an epithet of the two horses of the wind, Sāyaṇa, स्यूमकमिति सुखनाम । तद्विच्छन्तौ सततगामिनौ वा. Roth, 'eager for the reins, that is tearing at the reins, impatient.'

* "स्यूम । कम्-इति द्विपदमिदम्." ग. (foot-note on स्यूमकम्—in the Bib. Ind. Edition, of the Naigh.—Nirukta).

† M₁ स्यूममिति.

These passages certainly set up a presumption in favour of taking *स्युमन्* in our passage also in the sense of reins. The meaning of the allegorical description of the dawn here must be held to be uncertain. I give various explanations which have been hazarded. Roth translates the whole line, 'The mistress of the house [compare note below] bestirs herself, drawing back the strap (that closes the door, *δεσμός* in Homer).' Grassmann takes our clause to mean 'unloosening her girdle.' Ludwig 'shaking down the reins.' Ludwig has the note, "Either shaking from above, down from her chariot, the reins in order to urge on her horses, or throwing them away altogether (in the form of rays) in order to alight."

2. Grassmann, quite unnecessarily, holds that we should read उषा आ (i. e., उषाः आ) for उषा.* याति means 'marches on.'

3. स्वसरस्य पत्नी. 'Queen of the place,' that is, of the world through which she advances. *Sāyana* has no warrant for the signification he attaches here and on v, 62, 2 (with another etymology, स्वसरस्य स्वयं सवुः आदित्यस्य) to स्वसर. It means, in accordance with its etymology, place of resort, 'one's own resort.' Compare ii, 19, 2—वयो न स्वसराण्यच्छा, (as birds to their nests), where *Sāyana*'s note is वयो न यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुश्रु अर्यन्ते प्राप्यन्त इति स्वराणि स्वसराणि। कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत्. Also ii, 34, 5, हंसासो न स्वसराणि (as swans to their nest)—*Sāyana*, हंसासो न यथा हंसाः स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत्. In ii, 2, 2 it is used of the stall in which cattle are kept: अभि त्वा नक्तोरुषसो ववाशिरमे वत्सं न स्वसरेषु धेनवः, (as cows in the cattle-pens low after a calf)—*Sāyana*, स्वसरेषु स्वयं सरणशीलैस्वहः सु सरणाधिकरणेषु गोष्ठेषु वा धेनवो वत्सं न वत्समिव.

In Naigh. i, 9 स्वसर is given among the synonyms for अहन् (Compare Nirukta v, 4. on स्वसर in Naigh. iv, 2). If we accept this alternative explanation our phrase will mean, 'Queen of the day.' [In Naigh. iii, 4, स्वसर is given among the synonyms for गृह.]

† So Ulwar and Bombay MSS. M. M. prints इति स्वराणि स्वसराणि, but notes that his MSS. Ca and B have इति स्व इति स्वसराणि. The स्व इति is cancelled in B. There is some confusion in the passage. स्व or सवः in M. M.'s MSS. is सवर् derived here from स and अर्. But *Sāyana* does not explain how that etymology can yield the form स्वसराणि

* "4b probably *Uṣā' ā' yāti*"—Arnold's *Ved. Metre*, p. 300.

4. स्वर्जनन्ती. 'Bringing heaven to life (again).' Compare जनयन्तो देव्यानि व्रतानि, No. 22, verse 3, and Ait. Brāh., iv. 5 तम इव हि रात्रिर्भृत्युरिव.

[5. सुदंसाः, "Doing wonderful deeds," "rich in glorious deeds." दंस् a root still met with in Zend in the sense of, "to teach." The original meaning seems to be "to show", "to demonstrate." The derivatives in the RV. refer to wonderful and glorious deeds of the gods—Gr. सुदंसाः = शोभनकर्मा (Sāy. on i. 62, 7). सुदंससः (मरुतः) शोभनकर्माणः । एतेदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुता रोदसी यावागृथिध्वौ वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः अतः सुदंसस इत्यर्थः (Sāy. on i, 85, 1).]

Verse 5

Padapāṭha :

अच्छ वः देवीम् उषसम् विभातीम् प्र वः भरध्वम् नमसा
सुवृक्तिम् । ऊर्ध्वम् मधुधा दिवि पाजः अश्रेत् प्र रोचना
रुरुचे रण्वसंहक् ॥ ५

Sāyaṇa :

हे स्तोतारो वः युष्माकञ्च अभिलक्ष्य विभातीं शोभमानासुषसं देवीं प्रति वो युष्माकं संबन्धिना नमसा नमस्कारेण सह सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं प्र भरध्वं यूयं कुरुत । मधुधा मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति मधु सोमः तं धारयतीति वा । यद्वा मधुधा आदित्यधात्री । यद्वा अवग्रहाभावादप्युत्पन्नावयवमखण्डमिदमुषोनाम* । सेयसुषाः दिवि नभासि ऊर्ध्वं † ऊर्ध्वाभिमुखं पाजः तेजः अश्रेत् श्रयति । तथा रोचना रोचनशीला रण्वसंहक् रमणीयदर्शना उषाः प्र रुरुचे प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा रोचना लोकान्म रुरुचे प्रकर्षेण स्वप्नेजसा दीपयति । तथा च मन्त्रवर्णः । स्पृच्छन्ती हि राश्मिभिर्ब्रिह्मभासि रोचनमिति (RV. i, 49, 4) । रण्वसंहक् । रवेर्गत्यर्थस्याचूपत्ययः । इदित्वान्नुमागमः । संपूर्वाद्दिशोः किन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

Notes :

i. The construction of the first line is variously explained. Sāyaṇa takes the first वः to be the accusative † after अच्छ, and the

* So Ul.; B अस्थुत्पन्नावयवं सदिदुषोनाम ; M. M. इदं पदुषोनाम.

† All the authorities § insert पाजः here as well as after ऊर्ध्वाभिमुखं.

‡ M's V. G. S., para, 176, 1.

§ Including M's.

second वः to be a genitive dependent on नमसा. Delbrück (p. 44) would supply a verb of calling after अच्छ. 'I call on you, bring to Uṣas,' or perhaps, 'call on Uṣas.' This last is Ludwig's way of taking the words. Both Grassmann and Ludwig take with Sāyana the second वः as a genitive, but make it dependent on सुवृक्तिम्. In both clauses वः is perhaps an enclitic dative, as it almost certainly is in the first. अच्छ governs देवीम्*, in construction with प्र भरध्वम्. Compare the construction of the word in the passage cited, (ii, 19, 2), in note 3 on the last verse.

2. सुवृक्तिम्. "सुवृक्ति is generally explained by a hymn of praise, and it cannot be denied that in this place (i, 64, 1), as is in most others, that meaning would be quite satisfactory. Etymologically, however, सुवृक्ति means the cleaning and trimming of the grass on which, as on a small altar, the oblation is offered: cf. वृक्वर्हिः i, 38, 1, note 2, p. 84.† Hence, although the same word might be metaphorically applied to a carefully trimmed, pure, and holy hymn of praise, yet wherever in the Veda the primary meaning is applicable it seems safer to retain it: cf. iii, 61, 5 (our passage); vi, 11, 5." Max Müller, Vedic Hymns, Pt. i, p. 109.

3. पाजो अश्रेत्.‡ 'Enters into light.' the light, as it were, meeting and joining itself to the Dawn. Roth, 'spreads her light.' He compares v, 29, 1 समिद्धो अग्निर्विवि शोचिरश्रेत् — Sāyana, शोचिः तेजः अश्रेत् अयति. iv, 6, 2 ऊर्ध्वं भातुं सवितेवाश्रेत् — Sāyana, भातुं वीतिं...ऊर्ध्वमश्रेत् ऊर्ध्वमुखामाश्रयति. vii, 72, 4, &c.

Verse 6

Padapāṭha :

ऋतःसर्वरी दिवः अर्कैः अबोधि आ रेवती रोदसीइति
चित्रम् अस्थाय । आस्यतीम् अग्रे उषसम् विभ्रमातीम्
वामम् एषि द्रविणम् भिक्षमाणः ॥ ६

Sāyana :

ऋतावरी सत्यवती येयसुषाः दिवः द्युलोकादर्कैस्तेजोभिरबोधि सर्वज्ञायते । ततो रेवती धनवती सेय रोदसी द्यावापृथिव्यौ चित्रं नानाविधं पशुकं यथा भवति तथा

† Part of the note referred to has been quoted under वृक्वर्हिः, No. 7, Verse 9 (p. 136 f).

* M's V. G. S. pp. 208, 303.

‡ M's V. G. S. p. 425.

अस्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति । हे अग्ने आयंतीं त्वदभिसुखमागच्छन्तीं विभार्ती भासमाना
सुषससुषोदेवीं भिक्षमाणो हवींषि याचमानस्त्वं वामं वननीयं द्रविणमग्निहोत्रादिलक्षणं
धनमेषि । प्रामोषि । अघोधि । बुध अवगमने । कर्मणि लुङि चिष् भावकर्मणोरिति चिष् ।
चिष्णो लुक् । रेवती । रयिशब्दान्मतुप् । छन्दसीर (Pāṇ. viii, 2, 15) इति षत्वम् ।
रयेर्मतौ बहुलमिति* संप्रसारणपररूपत्वे । गुणः । उगितश्चेति ङीप् । रैशब्दाच्चीपसंख्यान-
मिति मतुप उदात्तत्वम्† ॥

[Note :

अर्कत्वे(धि.‡ Of. त्वा (Uṣas) प्रति स्तोमैरुंत्सहि (Sāy. बोधयामः) iv, 52, 4;
प्रति स्तोमोभिरुषसं वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रासः प्रथमा अनुधन्न् (Sāy. प्रतिबोधयन्ति)
vii, 80, 1.]

Verse 7

Padapāṭha :

ऋतस्य बुधे उषसाम् इषण्यन् वृषा महीइति रोदसीइति
आ विवेश । मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्राऽइव भानुम्
वि दधे पुरुत्रा ॥ ७

Sāyana :

वृषा वृष्टिद्वारा प्रेरकः आदित्यः ऋतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्य अह्नः बुधे
मूले उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन् महीऽ महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश सर्वतः
प्रविष्टवान् । यद्वा वृषा वर्षिता इषण्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबन्धी रश्मिसमूहः रोदसी
द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयम् । तत उषाः मही महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रा-
वरुणयोर्मया प्रभास्वा सती चन्द्रेव सुवर्णांतीव भानुं स्वप्रभां पुरुत्रा बहुषु देशेषु वि दधे
विदधाति सर्वत्र प्रसारयति । मही । अह्नोपश्छान्दसः । पुरुत्रा । देवमनुष्येत्यादिनाधिकरणे
त्रापत्ययः (Pāṇ. v, 4, 56) ॥

Notes :

1. ऋतस्य बुधे. Sāyana's interpretation seems very fanciful. But there is no agreement as to the real meaning of the phrase. In his note on वृषन्, Vedic Hymns, Part i., p. 145, Max Müller translates our line 'The hero in the depth of the heaven, yearning for the dawns, has entered the great sky and the earth.' Grassmann, 'on holy ground.' Ludwig, 'on the ground of the holy rite.'

* Kāt. Vārt. 6 under Pāṇ. vi, 1, 37; cited in S. K.

† मतुपुदात्तत्वे रेग्रहणम् (Kāt. Vārt. 1, under Pāṇ. vi, 1, 176); रैशब्दाच्च
in S. K. under Pāṇ. vi, 1, 176. ‡ M's V. G. 3., p. 401.

§ Skt. √ Mah = Av. √ Maz = to be great.

In x, 111, 8 and i, 24, 7, as Roth indicates, बुध् itself has the meaning which Sāyaṇa would attribute to it here (बुध्, मध्य, अन्न). But the phrase ऋतस्य बुध्ने cannot well be separated from the similar phrases ऋतस्य सदनं, सद्ः, सद्म, योनिः, पदं, नाभिः, collected by Roth under ऋत and explained by him as referring, "not only to the central point of belief and ceremonial in this world, that is, the altar and similar ideas, but also of the holiest in the other world." In the very next hymn, iii, 62, we have ऋतस्य योनिः twice. Verse 13, ऋतस्य योनिमासदम्—Sāyaṇa, ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं हविर्धानाख्यम्. Verse 18, योनावृतस्य सीदनम्—Sāyaṇa, ऋतस्य यज्ञस्य योनौ देवयजनाख्ये देशे. If Sāyaṇa is right, as I think he is, in taking वृषा here to be the sun, the verse describes the entry of the sun into heaven and earth. To the priest who stands facing the holy Dawn, the spot where the sun at last appears, seems to be the very root and foundation of the holy place he is standing in.

2. उषसामिषण्यवृषा. Sāyaṇa does not know whether to take उषसाम् with इषण्यन् 'urging on the dawns' or with वृषा 'the vṛṣā (explained as = वरिना राश्मिसमूहः) of the dawns.' Roth and Max Müller adopt the former construction but translate, the one, 'urging on the dawns,' the other, 'yearning for the dawns.' Grassmann takes the other construction without Sāyaṇa's fantastic explanation in that connection of वृषा. Ludwig is not afraid to say categorically that in उषसाम् here we have an old instrumental form. "उषसाम् is herein instrumental: we find that the full termination of the third case is preserved especially before a following vowel, in case where it was easy (as modern philologists do) to confuse it with the genitive pl." Ludwig refers to another case, but it is not necessary to follow up so extravagant a theory. [Fischel takes उषसाम् as an acc. In some texts, he urges, words such as वृ have to be read as two syllables and गीर्भिः, वृभिः as three, showing that the original forms must have been गुरा, गिराभिः वुराभिः. It may have been the same with उषस. (Ved. St., I, p. 185)]

For वृषा see Max Müller's note on the word already referred to. The strong bull of the dawns, the bull that accompanies the dawns and urges them on is, I think, as Sāyaṇa says, the sun. But compare Max Müller's explanation. "The hero who yearns for the dawns is generally Indra: here, however, considering that Agni is mentioned in the preceding verse, it is more likely that this god, as the light of the morning, may have been meant by the poet."

3. Sāyaṇa seems right in referring the second line to Uṣas. It is when the sun has entered heaven and earth that the dawn can spread her light far and wide. But, as far as the words go, मही मित्रस्य वरुणस्य माया may also refer to the sun, and so Grassmann takes them. This enables him to translate चन्द्रेव 'like the fair one,' that is, I presume, the dawn. Delbrück suggests that चन्द्रेव is perhaps a Vedic saṁdhi for चन्द्रमिव. Compare Roth's explanation of गृहो as गृहम्, No. 31, verse 13 (p. 282 *infra*).

No. 9

Maṇḍala IV.

Sūkta 46

Sāyaṇa :

पञ्चमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्राग्रं पिबेति सप्तर्चं प्रथमं भूक्तं वामदेवस्यार्चं गायत्रम् । कृत्स्ननिम्नवायुदेवताकमाद्या केवलवायव्या । तथा चानुक्रान्तम् । अग्रं वायव्याद्यैर्नम्रवायवं तु गायत्रमिति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायव्यहस्य याज्ये । तथा च सूत्रितम् अग्रं पिबा मधूनामिति याज्ये अनवानमिति (*Āśval.* v, 5) ॥

[*Note :*

For the distinction between वायु and वात see Macdonell's *Vedic Mythology*, pp. 81-2.]

Verse 1

Padapāṭha :

अग्रम् पिब मधूनाम् सुतम् वायोऽइति दिविष्टिषु । त्वम् हि पूर्वऽपाः अस्मि ॥ १

Sāyaṇa :

हे वायो त्वमग्रमिन्द्रादिभ्यः पूर्वं मधूनां मधुरसानां सोमानां संबन्धिनं सुतमभिषुतं रसं पिब । कुत्रेति तदुच्यते । दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्य प्रापकेषु यज्ञेषु । यद्वा अस्माकं दिवः स्वर्गस्य एषणेषु निमित्तेषु । त्वं हि त्वं खलु पूर्वपा अस्मि । हिशब्दो देव दधिषे पूर्वपेयमित्यादिमन्त्रान्तरप्रासिद्धिद्योतनार्थः (*RV.* vii, 92, 1) । वायोरग्रपानं देवा वं सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन्तर्हं प्रथमः पिबेयमित्यादि ब्राह्मणे स्पष्टमाज्ञातम् । तत्र हि वायुरार्जि प्रथमं धावित्वाग्रपानं लब्धवान् (*Ait. Br.*, ii, 25) ॥

Verse 2

Padapāṭha :

शतेन नः अभिष्टिऽभिः नियुत्वान् इन्द्रऽसारथिः । वायो-
इति सुतस्य तुम्पतम् ॥ २

Sāyaṇa :

हे वायो नियुत्वान्* नियुद्धिस्तद्वान् इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् त्वं शतेन अपरि-
मितैः अभिष्टिभिः अभित एषणीयैः कामैर्निमित्तभूतैः आगच्छेति शेषः । आगत्य च सुतस्य
सुतमभिषुतं नोस्मदीयं† सोमं तुम्पतम् पिबतं त्वमिन्द्रश्च । इन्द्रस्य साहित्यं ब्राह्मण
एवोक्तम् । तत्तुरीयभागिन्द्रोभवन्निभावायुरिति तुरीये हैव संग्रहीतारो वदन्तेऽहं नैवानूकाशेन
यद्व इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोदजयदिति वा (Ait. Br., ii, 25) ॥

Verse 3

Padapāṭha :

आ वाम् सहस्रम् हरयः इन्द्रवायूइति अभि प्रयः । वहन्तु
सोमऽपीतये ॥ ३

Sāyaṇa :

हे इन्द्रवायू‡ वां युवां सहस्रं हरयः सहस्रसंख्याका अश्वाः प्रयः अक्षं प्रति स्वरयन्त
सन्ति । अत्र हरिशब्दोऽश्वसामान्यवचनः । सोमपीतये§ आ वहन्तु ॥

Verse 4

Padapāṭha :

रथम् हिरण्यऽवन्धुरम् इन्द्रवायूइति सुऽअध्वरम् । आ हि
स्थार्थः दिविऽस्पृशम् ॥ ४

Sāyaṇa :

हे इन्द्रवायू हिरण्यवन्धुरं हिरण्यमयनिवासाधारकाडोपेतं दिविस्पर्शं पुलोकस्थाङ्गिनं
स्वध्वरं शोभनाध्वरवन्तं रथम् आ स्थाथो हि आस्थितौ खलु । यस्मादेवं तस्माद्वागच्छः-
तमित्यर्थः । स्वध्वरं प्रत्यास्थाथ इति वा व्याख्येयम् ॥

† M. M. and B. omit नोस्मदीयं.

§ Ul. adds पानाय.

* S. K. under Pāṇ. vi, i, 176; for the saṁdhi in the Saṁhitāpāṭha,
see M's V. G. S., para 39. See also note 4 on No. 2 Verse 11 (p. 72)
and note 2 on No. 6 Verse 2 (p. 115) *supra.*

‡ 3b etc. I'ndrā-Vāyū—Arnold's Vedic Metre, p. 302.

Verse 5

Padapāṭha :

रथेन पृथुऽपाजसा दाश्वांसम् उप गच्छतम् । इन्द्रवायू-
इति इह आ गतम् ॥ ५

Sāyaṇa :

रथेन पृथिव्यादिकस्तुचो दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवो द्वितीयः ।
सुत्रितं च । रथेन पृथुपाजसा (this Verse) बहवः सूरचक्षसः (RV. vii, 66, 10) इति
(Āśval. vii, 12) ॥

हे इन्द्रवायू पृथुपाजसा प्रभूतबलेन रथेन दाश्वासं* दातारं यजमानमुप गच्छतम्
तदर्थमिह अस्मिन्यज्ञे आ गतमागच्छतम् ॥

Verse 6

Padapāṭha :

इन्द्रवायूइति अयम् सुतः तम् देवेभिः सजोषसा । पिब-
तम् दाशुषः गृहे ॥ ६

Sāyaṇa :

हे इन्द्रवायू अयं सोमः सुतः अभिषुतः । तं सोमं देवेभिर्देवैः सजोषसा समानग्रीतां†
दाशुषो हविर्दातुः गृहे यागशालायां पिबतम् ॥

Verse 7

Padapāṭha :

इह प्रऽयानम् अस्तु वाम् इन्द्रवायूइति विऽमोचनम् । इह
वाम् सोमऽपीतये ॥ ७

Sāyaṇa :

हे इन्द्रवायू वां युवयोः इह अस्मिन्यज्ञे प्रयाणं गमनमस्तु । इह अस्मिन्नेव वज्ञे वां
सोमपीतये विमोचनमश्वानामस्तु । पर्यवसानत एकार्थत्वेऽप्यादरार्थत्वादविरोधः ॥

† Ul. adds सन्तो. M. M. and B. omit.

*M's V. G. S., para, 157 b.

No. 10

Māṇḍala IV

Sūkta 54

Sāyaṇa :

अभूदेव इति षडृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं सावित्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टु बन्तपरिभाषया जगत्यः । तथा चानुक्रमणिका । अभूदेवः षड् त्रिष्टुबन्तमिति । आग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम् । तथा च सूत्रम् । अभूदेव एकया च दशभिश्च स्वभूते इति (Aśval. v, 18) आद्या सावित्रग्रहस्यानुवाक्या तथा च सूत्रम् । सावित्रेण ग्रहेण चरन्त्यभूदेवः सविता वन्द्यो नु न इति (Aśval. v, 18) ॥

[Note :

The root *सु* or *म्*, from which the word *सवित्र* is derived, has three principal significations : (1) to generate or bring forth ; (2) to pour forth a libation ; and (3) to send or impel. When treating of derivatives of this root as applied to *सवित्र*, Sāyaṇa sometimes gives them the sense of sending or impelling, and sometimes of permitting or authorizing (अनुज्ञा). In a few places he explains the root as meaning to beget. . . . The word *प्रसवित्र* as well as various other derivatives of the root *सु*, are introduced in numerous passages of the R.V. relating to the god *सवित्र*, with evident reference to the derivation of that name from the same root, and with a constant play upon the words, such as is unexampled in the case of any other deity.—Muir, V., p. 165.]

Verse 1

Padapāṭha :

अभूत् देवः सविता वन्द्यः नु नः इदानीम् अह्नः उपवाच्यः
नृभिः । वि यः रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठम् नः अत्र
द्रविणम् यथा दधत् ॥ १

Sāyaṇa :

स सविता* देवः अभूत् प्रादुरासीत् । असौ नु क्षिप्रमेव नोऽस्माकं वन्द्यः वन्दनीयो भवति । इदानीं यागकाले अह्नस्तृतीये सवने नृभिरस्मदीयैर्होतृभिः उपवाच्यः स्तुत्यो भवति । यः देवो मानवेभ्यः मनोरपत्येभ्यः यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय रत्ना रमणीयानि धनानि वि भजति । स देवः श्रेष्ठं प्रशस्तं द्रविणं गवादिपशूनां धनं नः अस्मभ्यम् अत्रास्मिन्कर्मणि यथा दधत् दद्यादित्यर्थः । तथा वन्द्य उपवाच्यश्चाभूदिति ॥

* *Savitri*: Muir's S. T., Vol., V, sec. xi ; M's Ved. Myth., pp. 32-34 ; Hopkin's Rel. Ind., pp. 46-50. For derivation of the name, see Yāska's Nir. x, 31 and Muir's S. T., Vol, V, sec. xi (2), p. 165.

* [*Note* :

For the distinction between Sūrya and Savitrī see Kaegi's *R̥igveda*, p. 57.]†

1. इदानीमहः. 'Now of the day, at this point of the day, now in the morning.' इदमहः iv, 33, 11 presents a complete parallel, except that there the period of the day indicated by इदमहः is expressly mentioned in the words तृतीये अस्मिन्सवने which follow. Compare Sāyaṇa: इदम इदानीं चमसादिनिर्माणानन्तरमहः स्रुत्याहसंबन्धिनस्तृतीये सवने. In vii, 41, 4—उतेदानीं भगवन्तः स्यामीत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम्-इदानीम् is perhaps not to be taken as Grassmann (Dictionary, otherwise in Translation) does with अह्नाम्. But that construction occurs at vii, 34, 1. Compare also viii, 22, 11 and 13, where the phrases इदम चिदहः and इदम चिदह्नाम् are used as synonymous, Sāyaṇa giving (दिवसस्य, अह्नाम्) प्रातःकाले.

Verse 2

Padapāṭha :

देवेभ्यः हि प्रथमम् यज्ञियेभ्यः अमृतस्त्वम् सुवसि भागम्
उतस्त्वम् । आत् इत् दामानम् सवितः वि ऊर्णुषे अनुचीना
जीविता मानुषेभ्यः ॥ २

Sāyaṇa :

प्रथमं देवेभ्यो हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवेभ्यः यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः अमृतरूपं तत्साधनमुत्तममुत्कृष्टतमं भागं सोमादिलक्षणं† सुवसि अनुजानासि । आदित् अनन्तरमेव दामानं हविषां दातारं हे सवितः वि ऊर्णुषे प्रकाशयसि । मानुषेभ्यः यजमानेभ्यः जीविता जीवितानि अनुचीना अनुक्रमयुक्तानि । पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः । ईदृशानि जीवितानि पश्चाद्व्यूषे ॥

† Ul. सोमाज्यादिलक्षणं ; B. with M. M.

* Inserted here from the Supplementary Notes in the 3rd Ed.

† See Yaska's Nir., xii, 12 ; Say. on RV. v, 81, 4 ; iv, 53, 6 ; vii, 45 1 ; M's Ved. Myth., pp. 33-34.

Notes :

1. सुवासि. The verb is chosen on account of its relation to the name of the god. Compare सुवतात् verse 3, सुवति verse 4, सुवासि and सवाय ते verse 5 below. It keeps its accent on account of the हि in the sentence. Cf. also the accent of the verbs in Verses 1 and 4 of No. 9. * See Whitney, para. 595 e.

2. दामानम्. It is clear that Sāyana's explanation is wrong. दामानम्, here corresponds to भागम् in the previous clause, and the words अमृचीना जीविता are in apposition to it, as अमृतत्वम् there is in apposition to भागम्. But there is some difference of opinion as to the meaning to be assigned to दामानम् here. Roth recognises four words दामन्, two accented on the first syllable, and two on the last. 1. दामन् (from दा to give †) *m.* giver (of इंद्र) : रायो दामा मतीनाम् (vi, 44, 2) — Sāy., रायो धनस्य दामा दाता ; (of अग्नि) : दामानम् (viii, 23, 2) — Sāy., दातारम्. 2. दामन् (from the same root) *n.* giving, a gift : इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स मदे हितः (viii, 93, 8) — Sāy., दामने धनादिदानाय ; स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतदातुं दामनो रथिणाम् [“The genitive is dependent on चिकेतत्”] (v, 36, 1). Compare अदामन्, सुदामन्. 3. दामन् (from दा to cut) *m.* or *f.* The allotted part, the portion. आदिदामानं &c. (our passage). नाह दामानं मधवा नि यंसन्ति सुन्वते वहति भूरि वामम् (x, 42, 8). न ते दामान आदधे (viii, 21, 16). Roth's fourth दामन् is the common word for a band or girdle, which he derives from a root दा दति, not found in the Dhātupāṭha, but existing in the Greek δέω to bind, and in such forms as, for example, संदिनम् bound, No. 2 verse 3 *supra*.

In x, 42, 8 Sāyana takes दामानम् to mean दातारम् as he does here. But on viii, 21, 16 he has ते तव दामानः तानि दानानि ascribing to the word the meaning we wish to give it here. The third case दाना (for दाना, see Whitney, 425 e), the accent of which shows that it belongs to our word, and not to the neuter paroxytone, occurs once or twice, and is explained by Sāyana in the same way. So, for example, in v, 52, 14 where he has दाना हविर्दानेन.

3. व्युत्पि. † ‘Thou showest.’ Compare ‘hath brought immortality to liht.’ 2 Tim. i, 10.

* M's V. G. S., App. III, para 19 B (p. 467.)

† Av. √ dā ; Av. dāman-creature, creation. (Jackson.)

‡ M's V. G., S. App., I √ vr̥-to cover (p. 419.)

Verse 3

Padapāṭha :

अचि॒त्ती यत् च॒कृम दै॒व्ये जने॑ दी॒नैः दक्षैः प्र॒भृती पुरु॒ष॒त्वता॑ । दे॒वेषु॑ च स॒वितः॑ मा॒नुषे॑षु च त्वम॒ नः अत्र॑ सुव॒तात॑
अना॑गसः ॥ ३

Sāyaṇa :

हे सवितः वयमचि॒त्ती अप॒ज्ञया दै॒व्ये जने॑ त्वयि दी॒नैः दुर्बलैः पुत्रादिभिः ऋत्विग्भिर्वा
तथा दक्षैः प्रबुद्धैर्वा तैः प्रभृती प्रभृत्या ऐश्वर्यमदेनेति यावत् । पुरुषत्वता पुरुषवत्तया च
यदागश्चकृम । न केवलं त्वय्येव कृतमपि तु देवेष्वन्येषु मानुषेषु चाज्ञानादिभिर्व्यञ्चकृम नः
कृतवतीऽस्मान् त्वमत्र अस्मिन्कर्मणि अनागसः अपापान्* सुवतात् अनुजानीहि ॥

Notes :

1. अचि॒त्ती. † Whitney, paras, 336 c and 340 c. Compare प्रभृती in the next line.

2. दै॒व्ये जने॑. 'The folk of the gods.' The expression refers to men as well as to gods, the simplest construction being to take the words दे॒वेषु च मा॒नुषे॑षु च following in the same reference 'whether gods or men.'

3. दी॒नैर्दक्षैः 'With feeble wit.' It does not much matter whether we take this as exactly parallel with the singular instrumentals, or connect it more closely with the verb 'whatever we have done, with our feeble wit, through,' &c. For the substantive use of दक्ष Roth quotes the following passages among others: vii, 60, 6 अचेतसं चिञ्जितयन्ति दक्षैः—Sāyaṇa, दक्षैः = सामर्थ्यैः (M. M. from his MS. B.; so also my MS.). ix, 67, 26, अग्रे दक्षैः पुनीहि नः—Sāyaṇa, दक्षैः = सामर्थ्यवद्भिः (&c. धामभिः). Ludwig completely misunderstands Sāyaṇa's explanation here. "Sāyaṇa explains literally 'whatever we have done with the weak (children, priests!) out of ignorance, or with the mighty out of insolence (ऐश्वर्यमदेन), in sport, in human wise, &c.'" Sāyaṇa takes अचि॒त्ती, प्रभृती and पुरुषत्वता as three strictly co-ordinate words, all three going with दी॒नैः and with दक्षैः alike. Compare the word अज्ञानादिभिः in his commentary below, दी॒नैर्दक्षैः in his view does not mean 'with the weak or the strong,' but 'through

* M. M. omits अपापान्.

† M's V. G. S. pp. 125-428.

‡ L's N. I. V. p. 380; M's V. G. p. 281; Pāṇ. vii, 1, 39.

the weak and the strong.' The guilt of the son is the guilt of the father. Priests, at whom Ludwig stumbles, are suggested because the guilt of the needy priest, who makes a mistake in the sacrifice, falls on his patron. Ludwig's idea that the difficulty, which is largely of his own making, is to be got rid of by taking our words to be old nominative plurals, on the analogy of certain old Greek and Latin nominatives in *ais* and *is*, looks like a joke. Yet it duly appears in his translation, "whatever we have done against the folk of the gods, as weak ones out of ignorance, or as strong ones out of insolence."

4. पुरुषत्वता. This word occurs in only one other passage, v, 48, 5, where Sāyaṇa's note is पुरुषत्वता पुरुषत्वेन कामानां पुरकत्वेन वा युक्तम्. Roth calls it an adverb. In form it is probably a third case of the same kind as अचिन्ती and प्रभृती above. See Whitney, paras. 363d, 365a. The lengthening of the vowel of the first syllable in our passage was noted in the Prātiśākhya (588, Grassmann). [इषितत्वता is another instance of a double abstract suffix.]

Verse 4

Padapāṭha :

न प्रऽमिये सवितुः दैव्यस्य तत् यथा विश्वम् भुवनम् धार-
यिष्यति । यत् पृथिव्याः वरिमन् आ सुऽअङ्गुरिः वर्ष्मन्
दिवः सुवति सत्यम् अस्य तत् ॥ ४

Sāyaṇa :

देवसुवां हविःषु सवितुः सत्यप्रसवस्य न प्रमिय इति याज्या । सूत्रितं च । न प्रमिये सवितुदैव्यस्य तद्बृहस्पते प्रथममिति (Āsval. iv, 11) ।

सवितुः दैव्यस्य *दैवस्य तत्कर्म न प्रमिये न प्रमीयेत प्रहियेत । हिंसार्हं न भवतीत्यर्थः । कृत्यार्थं केन्यत्ययः । यद्वा दैव्यस्येति व्यधिकरणे षष्ठी । सा च कर्मार्था । दैव्यं कर्मेत्यर्थः कथमहिंसयमित्यत आह । यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति धारयति । विश्वधारणरूपं यत्कर्मस्ति तन्न प्रमिये । तथा स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुल्युपलक्षितहस्तो यद् यः ‡ पृथिव्या वरिमन् § । आ चार्थे ¶ । भूम्या उरुत्वे च सुवति प्रेरयति § । तथा दिवः शुलोकस्य वर्ष्मन् उरुत्वे च सुवति । अस्य देवस्य तदुक्तं कर्म सत्यमवाध्यामिति ॥

* B. omits देवस्य. † M. M. अधिकरणे. ‡ हस्ते यः M. M.'s B.; Ul. हस्ते § पृथिव्याः. Both Bomb. MSS. हस्तोऽर्थः (sic) पृथिव्याः. ¶ M. M. and Ul. आकाशार्थे. § So B. and Ul.; M. M. omits प्रेरयति.

Notes :

1. प्रमिये. The form occurs only here. In the hymn immediately following (iv, 55, 7) we have प्रमियम्, which Sāyaṇa explains हिंसितुम्. Roth takes both forms to be infinitives.* For the construction here see Whitney, para, 982c, and compare his example, नकीमिन्द्रो निर्वर्तवे न शक्रः परिशक्तवे—Indra is not to be put down, the mighty one is not to be overpowered (viii, 78, 5). Compare also न यो वराय, our No. 4, verse 5 (p. 97).

[2. वर्ष्मन् = height, highest place. वर्ष्माणम् = समुच्छिन्नदेशम्—Sāy. on x, 93, 4.]

3. [Sāyaṇa apparently takes तत् in the first line and यथा in the second to be correlatives, taking यथा धारयिष्यति = धारणरूपं यत्कर्म. The construction he suggests for the second half of the verse is यत् (+ यः, or = यः, if यः is at all genuine) स्वङ्कुरिः सुवति अस्य तत् (i. e., the preceding) अवाध्यम्.] (There is one mistake in Max Müller's text of the commentary. देवस्येति व्यधिकरणे the reading of his Mes. A. B. C. 2 is the only right reading. The meaning is that the adjective is to be taken with कर्म, as Sāyaṇa goes on to say.)

It seems clear that यत् is the accusative after सुवति, answering to the following तत्. But what does तत् in the first line refer to? And is Sāyaṇa right in taking धारयिष्यति as simply equal to धारयति? Grassmann translates "not to be injured is this work of the God Savitar, by which (यथा) he will always support the whole world." Delbrück takes यथा in the sense of 'so that, nay rather will he,' which gives a better, but a more doubtful meaning. Roth takes यथा in the ordinary sense of 'so that' which is probably right.

Is it possible that the words न प्रमिये सवितुर्देवस्य तत् refer not to Savitri's works in general but to his work of pardoning sin (verse 3), which none can hinder, so that he will always hold up the world, inasmuch as what he does on earth or in heaven stands sure?

4. सत्यमस्य तत्. A good example of a kind of difficulty not peculiar to the Veda. Do the words mean "Surely that is his" or "that (work) of his stands sure"? The context shows that the latter interpretation is the right one. Roth, who takes the passage so (dabei bleibt es), quotes, under the same meaning of सत्यम्, विश्वं सत्यं†

* M's V. G. S., para, 167. 1 a (p. 191.)

† सत्यं मघवाना युधोरित्.

युवोरित् ii, 24, 12, where Sāyaṇa construes as he does here, युवयोस्व विश्वं सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थम्. Also, iv, 1, 18; 22, 6; 28, 5; viii, 82 5; ix, 92, 5; x, 22, 13. Grassmann, "Das ist recht sein Werk = That is truly his work."

Verse 5

Padapāṭha :

इन्द्रज्येष्ठान् बृहत्सभ्यः पर्वतेभ्यः क्षयान् एभ्यः सुवसि
प्रस्त्यस्वतः । यथाऽयथा पतयन्तः विऽयेमिरे एव एव तस्थुः
सवितरिति सवाय ते ॥ ५

Sāyaṇa :

हे सवितः इन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तस्त्वमेव इन्द्रो वा ज्येष्ठः ज्यायान् पूज्यो
येषां ते तादृशाः । तानस्मान् बृहद्भ्यः महद्भ्यः पर्वतेभ्योऽप्यधिकान्सुवसि प्रेरयसि । किं च
एभ्यः यजमानेभ्यः प्रस्त्यावतः गृहवतः क्षयान्निवासान् ग्रामनगरादीन्* सुवसि प्रेरयसि ।
यथायथा† पतयन्तः गच्छन्तः प्राणिनस्त्वया‡ वियेमिरे विनियम्यन्ते त्वया ते तथ सवाय
अनुज्ञायै एवमेव नियमनमनतिक्रम्य तस्थुः तिष्ठन्ति ॥

Notes :

1. The difficulties in connection with this verse are very great, and perhaps insuperable. Sāyaṇa's explanation is ingenious, but not convincing. He makes separate clauses out of the first and second lines, reading सुवसि with each. This gives him a contrast between इन्द्रज्येष्ठान् and एभ्यः. By the first word he understands 'us who are Indra-led,' and by second 'these men here, our patrons.' But the way in which Sāyaṇa takes the two clauses is not clear. Ludwig construes अधिकान् with अस्मान् and translates 'thou makest us higher than the high mountains.' I think that अधिकान् goes with क्षयान्, and that Sāyaṇa takes the two clauses to mean 'thou bringest us to dwellings that are higher than the hills, and for them thou bringest dwellings rich in houses.'

The text of Sāyaṇa's explanation of the remainder of the verse is uncertain. If Max Müller's reading पतयन्तो गच्छन्तस्त्वां वियेमिरे

* Both Bomb. MSS. क्षयान्निवासान् संग्रामान् जगद्दीरादीन् सुवसि, omitting प्रेरयसि.

† M. M. गच्छन्तस्त्वां वियेमिरे; Ul. गच्छन्तस्त्वां (sic).

‡ M's V. G. S., para, 189 C. e (p. 282).

विनियम्यन्ते त्वया be right, Sāyana must be understood as referring the whole clause to the patrons (यजमानाः). But it is not easy to see what त्वाम् means here. I prefer the reading पतयन्तः गच्छन्तः प्राणिनस्त्वया &c., and believe that Sāyana, in spite of the grammatical difficulty which his explanation of इन्द्रज्येष्ठान् has raised, is trying to refer this clause to priests and patrons alike, or to all that breathe.

I am unable to arrive at any conviction as to the meaning of the verse. Grassmann translates इन्द्रज्येष्ठान्...पस्त्यावतः 'the high hills thou dost assign to Indra's hosts, and dost make for them these seats full of houses.'

He does not, so far as I know, explain how he gets that meaning. I presume the suggestion is that the construction is anacolouthic: 'Indra and the gods to the high mountains—there thou dost make for them.' Similarly Ludwig, except that he takes त्वयः as Sāyana does.

Every where else in the R̥igveda—i, 23, 8 (इन्द्रज्येष्ठा मरूद्गणा देवासः—Sāyana, इन्द्रो ज्येष्ठा मुख्यो येषु ते); ii, 41, 15, viii, 63, 12; x, 70, 4—इन्द्रज्येष्ठ is accompanied by a substantive, which makes it clear that it refers to the gods. But there is no reason why here it should not refer to men 'led by Indra,' even though we reject Sāyana's gloss 'us, led by Indra.' Compare the meaning given above to the phrase देव्य जने.

That the gods dwell on the hills is of course a common thought in the R̥igveda; compare गिरिष्ठा and गिरिक्षिप्ते of Viṣṇu, ii, 12 (No. 5) verses 2 and 3. Also, with Ludwig, i, 155, 1 या (Indra and Viṣṇu) सातुनि पर्वतानामदाभ्यां महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना.

[At pp. 173–4 of the Ved. St., ii, Pischel has a note on this passage. From पक्षा वयो ययोपरि व्यस्मे शर्म यच्छत and व्यस्मे अधि शर्म तत्पक्षा वयो न यन्तन (viii, 47, 2 and 3) it will be seen, he says, that पक्षा वियम् is used of birds and means spreading out the wings. The expression वियतावस्य पक्षौ also occurs in A. V., 10, 8, 18; 13, 3, 14. In the present passage too Pischel would take वियम्, though by itself, to mean the same thing and would translate पतयन्तो वियेसिरे by "they spread out their wings while they flew." He takes this to refer to the legend about the hills having once had wings, referred to in the passage from the MS. cited in note 1 on ii, 12, 2 (No. 5), and in many other places besides in Sk. literature.]

2. परुष्यावतः. 'Rich in dwellings.' Compare परुष्यास्वा, No. 2, verse 10. That this word was written here परुष्यवतः in the Pada text is duly noted in the Prātiśākhya (548, Grassmann).*

Verse 6

Padapāṭha :

ये ते त्रिः अहन् सवितरिति सवासः दिवेऽदिवे सौभगम्
आऽसुवन्ति । इन्द्रः द्यावापृथिवीइति सिन्धुः अतऽभिः
आदित्यैः नः अदितिः शर्म यंसत् ॥ ६

Sāyaṇa :

ये यजमानाः हे सवितस्ते त्वदर्थं सवासः सवाः सोमाः । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमान् । यद्वा सवासः सवनानि प्रातरादीनि प्रति त्रिरहन् अभिषुण्वन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु दिवेदिवे प्रतिदिनं सौभगं सौभाग्यजनकमा सुवन्ति अभिषुण्वन्ति । तेषां नोऽस्मभ्यमिन्द्रः शर्म यंसत् यच्छतु । द्यावापृथिव्यौ च अद्भिर्विशिष्टा सिन्धुः सिन्धवभिमानिदेवता आदित्यैः सहितादितिश्च शर्म यंसत् । सावित्रे सूक्त इन्द्रादीनां निपातमुक्त्वा तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥

[Notes :

1. Instead of taking सवासः as द्वितीयार्थे प्रथमा, as Sāyaṇa does, it would be better to supply the demonstrative pronoun ते to correspond to ये, and as subject either of आसुवन्ति or of (शर्म) यंसत्, understood and changed into the plural. In the former case the सौभग would be that of the worshippers; and in the latter it may be that of Savitar even.

2. अहन्सवितः etc. Note the insertion of a transitional त् between the final न् and the following स.]

No. 11

Maṇḍala V

Sūkta 26

Sāyaṇa :

अग्ने पावकेति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् वसुधव ऋषयः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवताऽ
तथा चानुक्रान्तम् । अग्ने गायत्रमिति । प्रानरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे

§ Both Bombay MSS omit the rest of this paragraph.

* Pastya-Naigh, iii, 4; see Pastya-sad, Pastyā (fem. pl.), and Pastyavant (explained in the pada text as Pastyavant) in M. and K's Ved. Ind., Vol. I., pp. 511, 512.

† M's V. G. S., para, 189 C a (p. 282).

‡ M's V. G. S., p. 409 ✓ yam.

चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च । अग्ने पावक दूतं व इति सूक्त इति (Āśval. iv, 13) । आधाने द्वितीयायामिष्टो प्रथमस्य हविषोऽग्ने पावकेत्येषा याज्या । सूत्रितं च । स नः पावक दीदि-
वोग्ने पावक रोचिषेति (Āśval. ii, 1) ॥

[*Note* :

Translated in "Vedic Hymns," Part ii (S. B. E.) p. 418.]

Verse 1

Padapāṭha :

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्
वक्षि यक्षि च ॥ १

Sāyaṇa :

हे पावक शोधक रोचिषा स्वदीप्त्या मन्द्रया देवानां मादयिष्या जिह्वया च हे देव-
द्योतमान अग्ने देवाना वक्षि यज्ञार्थमावह यक्षि च तान्यज ॥

Notes :

1. अग्ने. For the accent, see note 1 on No. 8, verse 1 (p. 138).
अग्नि itself takes the accent on the last syllable.

2. पावकः is always explained as here by Sāyaṇa. Roth makes it mean 'pure,' not 'purifying.' From its metrical position, especially at the end of a pāda with the value ॐ—ॐ, Roth conjectures that the Vedic poets pronounced the word पवाक.*

3. आ देवान् वक्षि यक्षि च. यक्षि is accented because it stands at the head of its own clause.† See Whitney, paras, 593 and 594 b. For the forms वक्षि and यक्षि see Whitney, 624. "In the Veda (but hardly outside of the R̥V.) are found certain second singular forms, having an imperative value, made by adding the ending *si* to the (accented and strengthened) root.... Their formal character, is somewhat disputed; but they are probably indicative persons of the root-class (*ad* class), used imperatively." Whitney gives a list which includes our examples here, and also सत्सि, a form which occurs in this hymn, v. 5. Delbrück (*Das Altindische Verbum*, pp. 31 and 34) also holds that a form like सत्सि is made directly by adding *si* to the simple root. "That such a form," he adds, "should take an imperative signification is not surprising. We also say 'du gehst' (thou goest), in the same sense as 'geh' (go thou)."

* 'pavākā is everywhere to be restored'—Arnold's *Vedic Metre*-p. 143.

† M's V. G. S., App. III, para 8 B a, b. (p. 452.)

Verse 2

Padapāṭha :

तम् त्वा घृतस्रोइतिघृतऽस्रो ईमहे चित्रभानोइतिचित्रऽ-
भानो स्वःऽदृशम् । देवान् आ वीतये वह ॥ २

Sāyaṇa :

हे घृतस्रो घृतस्य मेरक यद्वा घृतेन जनित हे चित्रभानो । चित्रा नानाविधा भानवो
इमणो यस्यासौ चित्रभानुः । तस्य संबोधनम् । स्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं तं त्वा त्वामीमहे याच्ना-
महे । अतो वीतये हविषां भक्षणाय देवाना वह ॥

Notes :

1. तं त्वा. See Whitney, para. 498.

2. घृतस्रो. The form घृतस्तुः (acc. pl. fem.) occurs as an epithet of गिरिः in a verse, ii, 27, 1, which is commented on in the Nirukta, xii, 36, where the note on घृतस्तुः is घृतप्रस्त्राविन्यो घृतप्रस्त्राविण्यो घृतसानिन्यो घृतसारिण्य-इति वा. Sāyaṇa's explanation of the word in that passage is घृतप्रस्त्राविणीः घृतं क्षरन्तीः. It would seem that Yāska and Sāyaṇa identified our word with the (oxytone) घृतस्तु which occurs, for example, in i, 16, 2, where Sāyaṇa explains घृतस्तुवः by घृतस्त्राविणीः. Roth distinguishes between the two words, accepting for the [latter] the [first] explanation and etymology offered by Yāska, and deriving the [former] word from घृत + स्तु = सानु, the whole compound being taken as equivalent to घृतपृष्ठ, an epithet of Agni which frequently occurs. See, for example, v, 4, 3, where Sāyaṇa's note is घृतपृष्ठं प्रदीपपृष्ठोपलक्षितशरीरम्. So also on i, 164, 1, he gives प्रदीपपृष्ठः as an alternative explanation of the word. The word स्तु occurs, for example, in viii, 46, 18, गिरीणां स्तुभिः. [Oldenberg takes घृतस्तु to be "a compound of घृत with a noun स्तु which seems to be different from सानु and connected with the root स्त्रा."—Ved. Hymns, ii, p. 319. He translates the expression here by "who swimmest in घृत."]

3. स्वर्दृशम्. [Pronounce su-ardṛśam.] The explanation in the commentary here is an idle accommodation to the context. On v, 63, 2 स्वर्दृशा (voc. du.) is explained by स्वर्गस्य द्रष्टारो. ["Of sunlike aspect"—Oldenberg.]

Verse 3

Padapāṭha :

वीतिऽहोत्रम् त्वा कवे द्युऽमन्तम् सम् इधीमहि । अग्ने
बृहन्तम् अध्वरे ॥ ३

Sāyana :

हे कवे कान्तदृशिऽग्रे वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं* द्युमन्तं वीसिमन्तं बृहन्तं महान्तं त्वा
त्वामध्वरे यज्ञे समिधीमहि† समिद्भिः संदीपयामः ॥

Note :

वीतिहोत्रम्. In his note on ii, 38, 1 also Sāyana explains वीतिहोत्र
by कान्तयज्ञ. Compare his explanation of the nom. वीतिहोत्रः, iii, 24,
2: वीतिः प्रीतिविषयं होत्रं अग्निहोत्रादिकं यस्य असौ वीतिहोत्रः. On i, 84, 18 he
has another explanation, प्राप्तयज्ञः. On viii, 31, 9, the only other
passage in which the word occurs, his note is वीतिहोत्रा वीतिहोत्रौ ।
वीतिः प्रियकरो होत्रो यज्ञो ययोस्तौ. Roth takes the word to mean 'he who
invites to the sacrifice.' [Pronounce त्वा as tu-ā.]

Verse 4

Padapāṭha :

अग्ने विश्वेभिः आ गृहि देवेभिः हव्यऽदातये । होतारम्
त्वा वृणीमहे ॥ ४

Sāyana :

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः देवैः सह त्वं हव्यदातये हविषां द्वात्रे यजमानाय
तदर्थमा गृहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतो होतारं देवानामाह्वतारं त्वा त्वां वृणीमहे
प्रार्थयामहे ॥

Note :

हव्यदातये. On v. 51, 1, where the same formula occurs, Sāyana's
note is हव्यदातय अस्माकं हविर्दानाय । तद्वात्रे यजमानाय वा. And at verse
5 of the same hymn he, as here, gives the latter only of the two
interpretations.

Verse 5

Padapāṭha :

यजमानाय सुन्वते आ अग्ने सुऽवीर्यम् वह । देवैः आ
सुत्सि बर्हिषि ॥ ५

* Ul. adds यद्वा प्रिययज्ञं.

† M's V. G. S., p. 371.

Sāyaṇa :

हे अग्ने सुन्वते अभिषवं कुर्वते यजमानाय सुवीर्यं शोभनं बलम् आ वह प्रापय । किं च देवैः सह बहिषि* यज्ञे आ सत्सि आसीदेति ॥

Note :

सत्सि. See note 3 on verse 1 above (p. 160). [Pronounce ḍ'gne su-vīri-am.]

Verse 6

Padapāṭha :

**सम्सृद्धानः सहस्रजित् अग्ने धर्माणि पुष्यसि । देवानाम्
दूतः उक्थयः ॥ ६**

Sāyaṇa :

हे सहस्रजित्सहस्रस्य जेतरग्ने समिधानः हविर्भिः समिध्यमानः उक्थयः ऽऽत्स्यस्त्वं देवानां दूतः सन् धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः पुष्यासि पोषयसि ॥

[*Note :*

धर्माणि. The stem is धर्मन् †. Pronounce ukthi-ah.]

Verse 7

Padapāṭha :

**नि अग्निम् जातवेदसम् होत्रऽवाहम् यविष्ठयम् । दधात
देवम् ऋत्विजम् ॥ ७**

Sāyaṇa :

हे यजमानाः जातवेदसम् । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं होत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य वोढारं यविष्ठयं युवतमं देवं द्योतमानमृत्विजमृतौ यष्टारमग्निं नि दधात निधत्त ॥

Notes :

1. जातवेदसम्. In his explanation of iv, 58, 8 Yaska has the following note on this word, जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद । जातानि वेनं विदुः ।

* "The Avestan Baresman is cognate with bareziī, cushion, Skt. barhis, the carpet of grass..." Moulton (Early Zoroastrianism, pp. 68, 69, 190).

† "Just as the Skt. *dharma* usurps the place of the Vedic *dharma*;" so *vr̥ṣa* supplants *vr̥ṣan*"—Lanman (N. I. V., pp. 526-527).

जाते जाते विद्यत इति वा । जातवित्तो वा जातधनः । जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः* . The first of these interpretations seems the best, and is the one generally followed by Sāyaṇa. [Pronounce yaviṣṭhi-am.]

2. दधाता (दधात in Pada text). "The older language has irregularities [in inflection of धा and दा] † as follows : 1. the usual strong forms in 2nd plural, *dādhāta* and *ādadhāta*, *dādāta* and *ādadāta* ; 2. the usual *tana* endings in the same person, *dhattana*, *dādātana*, &c.; 3. the 3rd singular indicative active *dadhé* (like 1st sing.); 4. the 2nd singular imperative active *daddhī* (for both *dehi* and *dhehi*). And R. has *dadmi*." Whitney, para 669.

Verse 8

Padapāṭha :

प्र यज्ञः एतु आनुषक् अद्य देवव्यचःस्तमः । स्तुणीत बर्हिः
आऽसदे ॥ ८

Sāyaṇa :

अद्य अस्मिन्नहनि देवव्यचस्तमः देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिर्व्यासतमः यज्ञः यज्ञसाधनं हविः आनुषगनुषकं यथा भवति तथा प्र एतु देवान् गच्छतु । हे ऋत्विज आसदे अग्रेरास-दानार्थं बर्हिः स्तुणीत ॥

Note :

देवव्यचस्तमः. On i, 142, 5, स्तृणानासो यतस्त्रचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे । वृञ्जे देवव्यच-स्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः, Sāyaṇa explains this word by अतिशयेन देवगामिनम् ; on iii, 4, 4, (देवव्यचाः sc. बर्हिः) by देवैर्व्याप्तम् ; on v, 22, 2, where our phrase recurs, by देवानामाप्ततमः. Roth takes the word to mean 'affording space for the gods.' Our verse is almost a repetition of v, 22, 2.

Verse 9

Padapāṭha :

आ इदम् मरुतः अश्विना मित्रः सीदन्तु वरुणः । देवासः
सर्वया विशा ॥ ९

Sāyaṇa :

मरुतः मरुद्वृणा अश्विना अश्विनौ देवामां मिषजौ मित्रः सूर्यः वरुणश्च देवासः एते सर्वे देवा सर्वया विशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धमिदं बर्हिः आ सीदन्तु ॥

No. 12

Māṇḍala V

Sūktā 83

Sāyaṇa :

अच्छा वदेति दशर्चमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रैरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका । अच्छा दशात्रिः पार्जन्यसुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुप्ति । यत्पर्जन्येत्येषा नवम्यष्टुष्टुप् विद्वक्षानित्याद्यास्तिस्रो जगत्यः । शिष्टाः षड् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्युर्चं वा दिश उपस्थेयाः । सूत्रितं च । संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रत्युर्चं सूक्तेन वेति (Āśval. ii, 13) ॥

Note :

Consult for this hymn* Bühler's paper and translation in Benfey's Orient and Occident, i, 216, and Muir, Sanskrit Texts, v, 140.†

Verse 1

Padapāṭha :

अच्छं वद तवसं गीःऽभिः आभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा
आ विवास । कनिक्रिदत् वृषभः जीरऽदानुः रेतः दधाति
ओषधीषु गर्भम् ॥ १

Sāyaṇa :

हे स्तोतस्तवसं बलवन्तं पर्जन्यम्‡ च्छाभिप्राप्य वद§ प्रार्थय । पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः । पर्जन्यस्तुपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयितो वा पार्जयिता वा रसानामिति ¶ (Nir. x, 10) । आभिर्गीर्भिः स्तुतिर्वाग्भिः स्तुहि नमसा अस्केन हविलक्षणेन आ विवास सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यो वृषभः अपां वर्षिता जीरदानुः

* Classed by Arnold as one of the "doubtful hymns."—Arnold's Vedic Metre, p. 43.

† where the whole hymn is translated.

‡ Parjanya. Muir's S. T., Vol., V, sec. vii ; Max Müller's 'India : What can it teach us ?', pp 183-194 ; for the derivation of the name, M's Ved. Myth., p. 84 ; Bloomfield's Rel. Ved., p. 111. Skt. Parjanya=Lith. Perkunos (Max Müller, Bloomfield etc.).

§ vadā—Arnold's Vedic Metre, p. 304.

¶ To these add Bloomfield's pari—(about) and jana—(folk), guarding the folk, though 'the original etymology is doubtful.' (B's Rel. Vedic, p. 111).

क्षिप्रदानः कनिकृद् गर्जनशब्दं कुर्वन्नोषधीषु गर्भं गर्भस्थानीयं रेतः उदकं दधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

Notes :

1. विवास.* विवासति is one of ten verbs given in the Nighaṇṭu, iii, 5, with the meaning of परिचरण 'worship.' The word generally occurs, as here, along with आ. Sāyaṇa follows the Nighaṇṭu, except in vi, 51, 8, कृतं चिदेनो नमसा विवासे, where he has विवासो वर्जनं वर्जयामि विनाशयामि (The clause नम आ विवासे occurring in the same verse is explained by नमस्कारं परिचरामि). In the form विवास is a desiderative of वञ् or वा (see Whitney, para. 1028 g). Roth makes it mean 'seek to win, seek to bring, do homage to, entice.' In vi, 51, 8, the passage referred to above, he would translate 'seek to propitiate.'

2. कनिकृद्.† Participle of a Vedic intensive of कन्दति. Roth refers to Pāṇini, vii, 4, 65. Another form is कनिकृत् which occurs in ix, 63, 20, but nowhere else. कनिकृद् is more frequent: e.g. iv, 50, 5d.

3. जीरदातुः. 'Quick-dropping.' Compare ix, 97, 17, where it is an epithet of वृष्टि. Sāyaṇa, क्षिप्रदानेपेताम्.

Verse 2

Padapāṭha :

वि वृक्षान् हन्ति उत हन्ति रक्षसः विश्वम् बिभाय भुवनम्
महाऽवधात् । उत अनागाः ईषते वृष्ण्यऽवतः यत् पर्जन्यः
स्तनयन् हन्ति दुःकृतः ॥ २

Sāyaṇa :

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते । विहन्तिः वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद् भूतानि बिभ्यति महावधात् । महान् ह्यस्य वधः ।

‡ M. M. पर्जन्यो विहन्ति ; Ul. पर्जन्यतृप्सैर्यन्तविपरीतस्य विहति ; Bomb. has a different note to the verse altogether, अनागाः निष्पापः पर्जन्यः वृक्षान् [वि] हन्ति रक्षसः रक्षांसि सर्वाणि हन्ति उत अपि च विश्वं सर्वं भुवनं महावधात् अपराधात् बिभाय बिभ्यति (sic) उत अपि च वृष्ण्यावतः वर्षकर्मवतः ईषते इच्छति दुःकृतः पापकृतः यत् यः पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति.

* M's V. G. S., p. 200.

† M's V. G. S., para, 173.3, p. 202.

अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हस्ति दुष्कृतः पापकृत इति (Nir. x, 11) ॥

Notes :

1. महावधात्. Occurs only here and in v, 34, 2, where Sāyaṇa explains महावधः by महावज्रः. It is a बहुव्रीहि as the accent shows.

2. वृष्ण्यावतः. Occurs only here and in vi, 22, 1, where, as here, the vowel of the second (or third, pronounce vr-ṣṇi-ā-va-to) syllable is long in the Samhitā text and short in the Pada text. Sāyaṇa's note there is वृष्ण्यावान् बलवान् (इंद्रः).

3. दुष्कृतः. "There does not seem to be any sufficient reason to understand evil-doers here, and in verse 9, of the cloud-demons, who withhold rain, or simply of the malignant clouds, as Sāyaṇa in his explanation of verse 9 (पापकृतो मेवान्) does. The poet may naturally have supposed that it was exclusively or principally the wicked who were struck down by thunderbolts.* Dr. Bühler thinks the cloud-demons are meant." Muir, S. T., V, p. 141, note.

Verse 3

Padapāṭha :

रथीव[†] इव कशया अश्वान् अभिक्षिपन् आविः दूतान्
कृणुते वर्ष्यान् अहं । दूरात् सिंहस्य स्तनथाः उत् ईरते यत्
पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यम् नभः ॥ ३

Sāyaṇa :

रथीव[†] रथस्वामीव । स यथा कशया अश्वानभिक्षिपन् दूतान् भटानाविष्करोति तद्वत्सो पर्जन्योपि कशयाश्वानभिक्षिपन्भिरेयन्[‡] वर्ष्यान् वर्षकान् दूतान् दूतववृष्टि-

[* Cf. *Ottima*. Buried in woods we lay, &c. (Browning's *Pippa Passes*, Sc. i.)]

‡ M. M. कशयाश्वान्मेवान् ; I omit मेवान् with Ul. MS ; the Bomb. MS. has a simpler note to the verse: रथीव रथस्वामीव । स यथा कशया अश्वानभिक्षिपन् दूतान्मेवाना-विष्कृणुते प्रकटयति । अहं पूरणे । एवं सिंहस्य मेघस्य स्तनथाः गर्जनशब्दाः दूरात् उदीरते उद्गच्छन्ति । कदा &c.

† M's V. G. S., pp. 86-87. "Probably rathir iva, (Lanman)"—Arnold's *Vedic Metre*, p. 304.

प्रेरकान्मेघान् मरुतो वा आधिः कृणुते प्रकटयति । अहेति पूरणः । एवं सति सिंहस्य । सहतेहिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवर्षणेनाभिभविषुः शब्दयितुर्वा मेघस्य स्तनया गर्जनशब्दा दूरात् उत् ईरते उद्गच्छन्ति । कदा । यत् यदा पर्जन्यो नभोऽन्तरिक्षं वर्यं वर्षापितं कृणुते करोति तदा ॥

Verse 4

Padapāṭha :

प्र वाताः वान्ति पतयन्ति विऽद्युतः उत् ओषधीः जिह्वे
पिन्वते स्व॑रिति स्वः । इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्
पर्जन्यः पृथिवीम् रेतसा अवति ॥ ४

Sāyaṇa :

प्र वाता इति चतुर्थी पर्जन्यस्य चरोर्याज्या । सूत्रितं च । प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृतीति (Āśval. ii, 15)

प्र वान्ति वाता वृष्ट्यर्थं पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात्संचरन्ति विद्युतः ओषधीः ओषधयः उत् जिह्वे उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते स्वरन्तरिक्षं पिन्वते क्षरति । इरा भूमिर्विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते समर्था भवति । कदैवमिति । यत् यदा पर्जन्यो देवः पृथिवीं रेतसा उदकेन अवति रक्षति* अभिगच्छति वा तदैवं भवति ॥

Notes :

[1. ओषधीः. See Whitney, paras, 338 a, 340 k, and 365 b.] †

2. इरा. Occurs nowhere else. In v, 63, 6 we have इरावती standing in a similar context (वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीम्), where Sāyaṇa explains it by अन्नवतीं अन्नसाधिकां. On v, 69, 2 his note on इरावतीः (sc. धेनवः) is इरा क्षीरलक्षणा तद्वत्यः. On vii, 40, 5, he explains इरावत् (sc. वतीः) by हविर्लक्षणात्तयुक्तं, and on vii, 67, 10, where the same phrase occurs, हविर्युक्तं. The word is another form of इडा (इडा).

3. Note that the preceding triplet (Tṛeta) of vsa. 2, 3 and 4 contains a burden beginning with यत्पर्जन्यः].

Verse 5

Padapāṭha :

यस्य व्रते पृथिवी ननमीति यस्य व्रते शुफऽवत् जर्भुरीति ।
यस्य व्रते ओषधीः विश्वऽरूपाः सः नः पर्जन्य महि शर्म
यच्छ ॥ ५

* Bomb. MS. omits अभिगच्छति वा.

† See *supra* foot-note on इच्छन्तीः (p. 77.)

Sāyaṇa :

यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी ननमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामथो भवति । यस्य व्रते शफवत् पादोपेतं [शफवत् शफवत्पा ?] गवादिकं *जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा यस्य व्रते कर्मणि ओषधीरोषधयो† विश्वरूपा नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य स महोस्त्वं नोऽस्मभ्यं महि शर्म महत्सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥

Notes :

1. ननमीति‡ and जर्भुरीति§ are intensives inserting ई between the stem and ending. See Whitney, para. 1004. The root भुरति, ¶ भुरते is not in the Dhātupāṭha. Sāyaṇa explains it in more than one way. On i, 119, 4 युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतम्, he paraphrases भुरमाणम्, by भ्रियमाणम् and further on in the note, identifies the root with भ्र taking the change of vowel to be a Vedic peculiarity (डुभ्रञ् धारणपोषणयोः । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन शः । बहुलं छन्दसीत्युत्वम्). On v, 6, 7 ये (Sc. अर्चयः) पत्वाभिः शफानां वज्रा भुरन्त he renders भुरन्त by डच्छन्ति, adding आयता ज्वाला होमाय काङ्क्षन्त इत्यर्थः. The only other form of the simple verb which occurs is भुरन्तु in x, 76, 6, भुरन्तु नो यशसः सोत्वन्धसो प्रावाणः, where Sāyaṇa's note is यशसो यशस्विनो प्रावाणो नोस्मभ्यं सोतु सुतमन्धसः सोमस्य रसं भुरन्तु भरन्तु संपादयन्तु । उकारश्छान्दसः. On ii, 2, 5, हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरत् । Sāyaṇa has a note which shows to what straits this obscure word could drive him: हिरिशिप्रो हरणशील-हनुर्दिप्रोष्णीषो वा डिप्राः श्विषासु वितता हिरण्ययीरित्यादिमन्त्रान्तरात् (RV. v, 54, 11). वृधसानासु प्रवर्धमानास्त्वोषधीषु ज्वालासु वा जर्भुरत् पूर्यमाणो यज्ञं गन्ता । शत्रन्तं पदम् । यद्वा द्वितीयार्थे सप्तमी । वर्धमाना ओषधीर्जर्भुरित्युनः पुनर्दहन्तित्यर्थः. On x, 92, 1 शोचञ्चुष्कासु हरिणीषु जर्भुरत् we have the note जर्भुरद्भक्षयन् कुटिलं गच्छन्वा.

जर्भुराण occurs thrice. On i, 163, 11, तव शृङ्गाणि विष्ठिता पुरुवारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति, it is explained by मनोहराणि पूर्यमाणानि वा. On ii, 10, 5, तन्वा जर्भुराणः (sc. अग्निः) by पूर्यमाणः. And on ii, 39, 3, शफाविव जर्भुराणा तरोभिः (sc. अश्विनौ) the note is शफाविव अश्वदेः खुराविव । तरोभिः वगैः । जर्भुराणा भुशं गच्छन्ती.

The epithet भुरणौ (भुरणा) is thrice applied to the two Aśvins. On i, 117, 11 Sāyaṇa renders it by भर्तारो पोषको (भुरण धारणपोषणयोः). On vii, 67, 8 he has सर्वस्य भर्तारो. On x, 29, 1, where the Aśvins are not mentioned by name, the note is हे भुरणो भर्तारावश्विनो । शीघ्रो वा । भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति.

* Bomb. MS. जर्भुरीति गच्छति.

† Bomb. MS. यस्य व्रते ओषधीः

‡ M's V. G. S., p. 395.

§ M's V. G. S., p. 402.

¶ M's V. G. S., p. 203.

This brings us to the words भुरण्यति (i, 50, 6; 155, 5; iv, 27, 3; v, 73, 6; viii, 9, 6; 59, 1; x, 35, 9) and भुरण्यु (i, 68, 1; 121, 5; vi, 62, 7; x, 46, 7; 123, 6), which are consistently explained by Sāyaṇa in accordance with the Nighaṇṭu, where (ii, 15) भुरण्यु is given among the क्षिप्रनामानि, and भुरण्यति (ii, 14) among the गतिकर्माणः.

Careful examination of the passages in which the words occur will show that the meaning of motion, recognized by Sāyaṇa himself in some of his notes, is the only one which will suit the contexts. Curtius has identified the root भुरति with the Greek πορφύρω.

2. महि. This form of the adjective occurs only in the nominative and accusative singular. The word is frequently used also as an adverb.

Verse 6

Padapāṭha :

दिवः नः वृष्टिम् मरुतः ररीध्वम् प्र पिन्वत वृष्णः अश्वस्य
धाराः । अर्वाङ् एतेन स्तनयित्नुना आ इहि अपः निऽसिञ्चन्
असुरः पिता नः ॥ ६

Sāyaṇa :

हे मरुतः यूय दिवोऽन्तरिक्षसकाशात् नोऽस्मदर्थं वृष्टिं ररीध्वं* दत्त । वृष्णः वर्षकस्य अश्वस्य व्याघ्रकस्य मेघस्य संबन्धिन्यो धाराः उदकधाराः प्र पिन्वत† प्रक्षरत । हे पर्जन्य त्वमेतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह अर्वाङ् अस्मादभिमुखमा इहि आगच्छ । किं कुर्वन् । अपः अम्भांसि निषिञ्चन् स देवः असुर‡ उदकानां निरसितापि सन् नोऽस्माकं पिता पालकश्च ॥

Verse 7

Padapāṭha :

आभि क्रन्द स्तनय गर्भम् आ धाः उदन्ऽवता परि दीय
स्थेन । इतिम् सु कर्ष विऽसितम् न्यश्त्रम् समाः भवन्तु उत-
ऽवतः निऽपादाः ॥ ७

* M's V. G. S., App., I, √ rā, p. 412; Av. rā-rāh-grant, bestow (Jackson). † pinvatā—Arnold's Vedic Metre, p. 304.

‡ Ved. Asura = Av. Ahura. For the later change of meaning and the theory of a feud between the two branches of the Aryan race (Haug) see Moulton's Early Zoroastrianism (p. 61).

Sāyana :

*अभि भूयभिसुखं क्रन्द शब्दय । तदेव पुनरुच्यते दाढ्याय । स्तनय गर्ज । गर्भं गर्भस्थानीयमुदकमोषधीषु आ धाः आधेहि । तदर्थमुदन्वता उदकवता रथेन परि दीय परितो गच्छ । इति इतिषुदुक्धारकं मेघं विषितं विशेषेण सितं बद्धं न्यञ्चं न्यक्ते अधोमुखं सु सुष्ठु कर्ष आकर्ष वृष्ट्यर्थम् । यद्वो । विषितं विसृक्तबन्धनमेव कर्ष । एवं कृते उद्धतः † ऊर्ध्ववन्त उन्नतप्रदेशा निपादाः न्यग्भूतपादाः निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः सन्ताः एकैस्था भवन्तु । उदकपूर्णा भवन्वित्यर्थः ॥

[Note :

निपादाः. पद् is the Ved. stem for 'foot.' Undoubtedly its strong Acc. Sing. पाद्-अम् was the point of departure for the transition to the *a*-declension. As if the Acc. Sing. were पाद्-म्, the N. Sing. पाद्-स् was formed and the N. pl. पाद्-सु. These are the only transition forms which the Rik shows, and—what is more important—they occur in the latest part of the whole संहिता.—Lanman, Noun-Inflection in the Veda.]

Verse 8

Padapāṭha :

महान्तम् कोशम् उत् अच नि सिञ्च स्यन्दन्ताम् कुल्याः
विसृताः पुरस्तात् । घृतेन द्यावापृथिवीद्विति वि उन्धि
सुप्रपानम् भवतु अघ्न्याभ्यः ॥ ८

Sāyana :

§हे पर्जन्य त्वं महान्तं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघमुत् अच[†] । उद्धृष्ट उद्धमय वा । तथा कृत्वा नि सिञ्च नीचैः क्षारय । कुल्यो नद्यो विषिता विष्पृताः सत्यः स्यन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिसुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते । घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च वि उन्धि ॥ क्लेद्यात्यधिकम् । अघ्न्याभ्यः गोभ्यः सुप्रपाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातय्यमुदकं भवतु ॥

[Note :

Pronounce vi-undhi (1. 3) and bhavatu-aghni-ābhyah (1. 4)].

Verse 9

Padapāṭha :

यत् पर्जन्य कनिक्रदत् स्तनयन् हंसि दुःस्कृतः । प्रति
इदम् विश्वम् मोदते यत् किम् च पृथिव्याम् अधि ॥ ९

† Bomb. MS. हे पर्जन्य अभि भूयभिमि. ‡ Ul. MS. अयोमुखं कुरु उद्धत &c.

* "Verse 7a repeated AV. iv, 15, 6a : § (V 83) stanza 8 (? 8 a). AV. iv, 15, 16 (? 16 a)." Arnold's Ved. Metre p. 43.

¶ M's V. G. S., App. I, ✓ ac p. 369. || M's V. G. S., App. I, ✓ud, p. 373.

Sāyaṇa :

हे पर्जन्य यत् यदा त्वं कनिकृद्वत् अत्यर्थं शब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान्
हांसि विदारयसि तदानीमिदं विश्वं जगत् प्रति मोदते । विश्वं विज्ञेयते । यत्किञ्च
पृथिव्या* मधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते इत्येति । वृष्टेः सर्व-
जगतत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

Verse 10

Padapāṭha :

अवर्षीः वर्षम् उत् ऊंइति सु गृभाय अकः धन्वानि अति-
ऽएतवै ऊंइति । अजीजनः ओषधीः भोजनाय कम् उत प्रऽ-
जाभ्यः अविदः मनीषाम् ॥ १०

Sāyaṇa :

इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य त्वमवर्षीः वृष्टवानसि वर्षसुत् उ† पूं गृभाय
उत्कृष्टं सु सुष्ठु गृभाय§ गृहाण परिहरेत्यर्थः । धन्वानि निरुदकप्रदेशान् अकः जलवतः
कृतवानसि । किमर्थम् । अत्येतवा¶ उ अतिक्रम्य गन्तुम् । ओषधीरजीजनः उदपादयः ।
किमर्थम् । भोजनाय धनाय भोगाय वा । कमित्ययं शिशिरं जीवनाय कमिति वत्पाद-
पूरणः (Nir. i, 10) । उत अपि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषां स्तुतिमविदः प्राप्तवानसि ॥

Notes :

1. अकर्धन्वान्यत्येतेवा उ. 'Thou hast made the swamps fit to be traversed.' The reference seems to be to such places as, for example, the beds of rivers, which in India in the dry season present great obstacles to the wayfarer. When full of water he is ferried across easily. The translation in the Siebenzig Lieder is not clear to me. "Du setzest unsre Fluren unter Wasser—Thou layest our fields under water."||

* "probably prthivīām § 151 iii."—Arnold's Ved. Met., pp. 304 and 101

† M's V. G. S., para, 180 u., pp. 220-21.

‡ M's V. G. S., para, 180 sub voce (pp. 249-50); ibid, para, 670 (p. 46.).

§ M's V. G. S., para, 569d (p. 402); Kāt. Vārt. cited in the S. K. under Pāṇ. iii, 1, 84. M. distinguishes between √ grabh and √ grah.

¶ M's V. G. S., para, 167, 1, b4 (p. 192).

|| "10 c extended Triṣṭubh verse."—Arnold's Ved. Met., p. 403.

2. कमुत प्रजाभ्योविदो मनीषाम्. Muir translates 'And thou hast fulfilled the desires of living creatures.' He adds the following note--'This last clause is translated according to Professor Roth's explanation s.v. मनीषा. Wilson, following Sāyana, renders "verily thou hast obtained laudation from the people," and Dr. Bühler gives the same sense: "thou hast received praise from the creatures." प्रजाभ्यः may of course be either a dative or ablative.' (Sk. T., V, p. 141, note.)

Roth refers to vi, 47, 3, अयं मनीषामुशन्तीमजीगः as another passage in which मनीषा has the meaning he attributes to it here. (Sāyana, अयमेव सोम उशन्ती कान्तां मनीषां बुद्धिमुदजीगः उद्गारयति प्रकाशयति). Grassmann and Delbrück follow Roth.

No. 13

Maṇḍala VI

Sūkta 53

Sāyana :

वयमुत्वेति दशर्चं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे पोष्णम् । यां पूषन्नित्यनुष्टुप् । शिष्टा गायत्र्यः तथा चानुक्रान्तम् । वयं दश पौष्णं तद्वायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुपिति । अर्थार्थिभिः प्रवसद्भिरेतज्जप्यम् । सूत्रितं च वयमु त्वा पथस्पत इत्यर्थचर्या चरिष्यन्ति (Āśv. Gṛih. Sū. iii, 7, 8) जपोदिति शेषः ॥

Note :

For this and the following hymns to Pūṣan compare Muir's chapter on that god, Sanskrit Texts v, 171—180.*

Verse 1

Padapāṭha :

वयम् ऊङ्गति त्वा पथः पते रथम् न वाजसातये । धिये
पूषन् अयुज्महि ॥ १

Sāyana :

हे पथस्पते मार्गस्य पालयितः पूषन् धिये कर्मार्थं वाजसातये अन्नस्य लाभाय च वयं रथं न युद्धे रथमिव त्वा त्वामयुज्महि युज्महि अस्मदाभिमुखं कुर्मः । उ इति पूरकः ॥

* Pūṣan. Muir's S.T., Vol., V, sec xii; M's Ved. Myth., § 16 (pp. 36—37.); Bergaigne quoted in Ragozin's Vedic India, pp. 235—236.

Notes :

पयस्पते. "A word qualifying a vocative—usually an adjective, but not seldom also a noun in the genitive (very rarely in any other case)—constitutes, so far as accent is concerned, a unity withit: thus *sākhe vaso* or *vāso sakhe*, 'excellent friend'; *sūno sahasaḥ* or *sāhasaḥ sūno*, 'oh son of might'; and *suditi' sūno sahaso didiḥi* (RV.), 'with excellent brightness, son of might, shine forth'." Whitney (1st ed.), para, 314. In the first two examples the vocative stands at the beginning of a pāda and is therefore accented, the accent being laid on the first syllable of whichever of the two words comes first. In the third example the vocative stands in the middle of a pāda, and both it and the word dependent on it lose their accents, as in our verse, the two words पयस्पते do.*

Verse 2

Padapāṭha :

अभि नः नर्यम् वसु वीरम् प्रयतऽदक्षिणम् । वामम् गृह-
स्पतिम् नय ॥ २

Sāyaṇa :

हे पूषन् नर्यं नृभ्यो हितं वसु धनमभि प्राप्तुं वीरं दारिद्र्यस्य विशेषेण ईरयितारं गमयितारं प्रयतदक्षिणं पूर्वमन्येभ्योपि दत्तधनम् । यद्वा प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशम् । वमं वननीयम् । एवंविधं गृहपतिं गृहस्थं नोस्माक्य प्रापय ॥

Note :

नर्यं वसु. 'Wealth such as becomes a man.' Compare नृवत् in verse 9. Grassmann apparently construes "Bring riches and a liberal patron to us". So also Muir: "Bring to us wealth," &c. But the singers ask Pūṣan's guidance for themselves. Compare i, 42, 8 (Roth) अभि मयवसं नय, where Sāyaṇa's note is हे पूषन् मयवसं शोभननृणोपलक्षितं सर्वैः शिषियुक्तं देशमभि नय अस्मानभितः प्रापय.

Verse 3

Padapāṭha :

अदित्सन्तं चित् आघृणे पूषन् दानाय चोदय । पणेः चित्
वि भ्रद मनः ॥ ३

* M's V. G. S., App. III, para 18. † AV. Nairya-manly, human.

Sāyaṇa :

हे 'आवृणे आगतदीप्ते पूषन्' अदित्सन्तं चित् दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषं दानाय अस्मिन्नानर्थं चोदय मेरय । पृणे*श्चित् वणि जापि वार्धुविकस्य लुब्धस्योपि मनः हृदयं वि व्रदा दानार्थं मृदुकुरु ॥

Notes :

1. आवृणे. 'Glowing.' The word only occurs as an epithet of Pūṣan.

2. व्रदा (व्रद in the Pada text). The root व्रद = मृद् is given in the Dhātupāṭha, but has been found only here and in a passage cited by Roth from the Śatapathabrāhmaṇa.

Verse 4

Padapāṭha :

वि पथः वाजऽसातये चिनुहि वि मृधः जहि । साधन्ताम्
उग्र नः धियः ॥*४

Sāyaṇa :

हे उग्र उद्गूर्णयल पूषन् पथः मार्गान् वाजसातये अञ्जलाभाय वि चिनुहि शोधिता-
ङ्कुरु । येः पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान्पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । मृधः बाधकांस्तस्करादींश्च
वि जहि बाधस्व । तथा नोऽस्माकं धियः कर्माणि अञ्जलाभार्थं क्रियमाणानि साधन्तां
सिध्यन्तु सफलानि भवन्तु ॥

Note :

वि पथः चिनुहि.† Roth compares वि नः पथः सुविताय चियन्तु i, 90, 4 (Sāyaṇa नोऽस्माकं पथो मार्गान् वि चियन्तु वि चिन्वन्तु । अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वन्तु ।) and वि नः...पथश्चितन यष्टवे iv, 37, 7 (Sāyaṇa, वि चितन विचेतयत प्रज्ञापयतेत्यर्थः). He makes the word mean " clear away, make roads for us by putting aside everything lying in our way. "

[For चिनुहि see Whitney, para. 704.] §

* M's Ved. Myth. (p. 157); M. and K's Ved. Ind. Vol.. I *sub voce* (pp. 471-73).

† M's V. G. S., App. I *sub voce* (p. 408.)

‡ ' 4b, chinuhī '—Arnold's Ved. Met., p. 307.

§ M's V. G. S., p. 125 note 9; App. I, p. 381.

Verse 5

Padapāṭha :

परि' तुन्धि पणीनाम् आरया हृदया कवे । अथ ईम् अस्म-
भ्यम् रन्धय ॥ ५

Sāyaṇa :

हे कवे प्राज्ञ पूषन् पणीनां वणिजां लुब्धानां हृदया हृदयानि कठिनानि आरया सूक्ष्मलोहाग्रो वृण्डः प्रतोद इत्यारेति चाख्यायते । तया परि तुन्धि परिविध्य* हृद्वत् काठिन्यमपनयेत्यर्थः । अथ अनन्तरम् ईमेनान् पणीनस्मभ्य† रन्धय वशीकुरु ॥

Notes :

1. आरया. The word occurs only in this hymn. Elsewhere Pūṣan's weapon is called अस्त्र. † So in verse 9 of this hymn.

[2. Note this following Tr̥ca (vss. 5, 6, 7) has the burthen अथेमस्मभ्य रन्धय].

Verse 6

Padapāṭha :

वि पूषन् आरया तुद पणेः इच्छ हृदि प्रियम् । अथ ईम्
अस्मभ्यम् रन्धय ॥ ६

Sāyaṇa :

हे पूषन् आरया प्रतोदेन पणर्वणिजो हृदयं वि तुद विविध्य । तस्य पणर्विदि हृदये प्रियमस्मभ्यमनुकूलं धनमिच्छ§ दातव्यमितीच्छां जनय । अथ अनन्तरमस्मभ्यमीमेनान् रन्धय वशीकुरु ॥

Verse 7

Padapāṭha :

आ रिख किकिरा कृणु पणीनाम् हृदया कवे । अथ ईम्
अस्मभ्यम् रन्धय ॥ ७

Sāyaṇa :

हे कवे प्राज्ञ पूषन् पणीनां वणिजां हृदया हृदयानि आ रिख आलिख । आलिख्यं च किकिरा कीर्णानि प्रक्षिपितानि कृणु कुरु मृद्वनि कुर्वित्यर्थः । अन्यद्वतम् ॥

* Bom. MS. omits परिविध्य.

† "5c, 6c, 7c, asmābhya" — Arnold's Ved. Met., p. 307.

‡ Av. aśtrā (from √ az-to drive) goad, whip. (Jackson).

§ '6b icchā — Arnold's V. M. p. 307.

Notes :

1. रिख. This word, which occurs only here, is merely another form of the common root लिख्. Compare अकूलिः and अकूलिः, रुक् and Latin luc-eo, &c.

2. किकिरा. This word occurs only here and in verse 8. Roth holds that it is onomatopoeitic, and compares ककजाकृत A.V. xi, 10, 25.

Verse 8*Padapāṭha :*

याम् पूषन् ब्रह्मऽचोदनीम् आराम् बिभर्षि आघृणे । तया
समस्य हृदयम् आ रिख किकिरा कृणु ॥ ८

Sūyaṇa :

हे आघृणे आगतदीप्ते पूषन् ब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणः अस्य प्रेरयित्रीं यामारां बिभर्षि हस्ते धारयसि तया समस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य हृदयमा रिख* आलिख किकिरा किकिराणी क्रीर्णानि प्रशिथिलानि च कृणु कुरु ॥ †

Notes :

1. ब्रह्मचोदनीम्. This word does not occur again in the R̥igveda. Roth notes that ब्रह्मचोदन्, VS. iv, 33, is by Mahidhara explained as meaning urging on the Brahman. Our word he takes to mean urging on Brahman (masc. or neut.).

2. The pronoun सम is an enclitic (Whitney, para. 513 c). ‡

Verse 9*Padapāṭha :*

या ते अष्टा गोऽओपशा आघृणे पशुऽसाधनी । तस्याः
ते सुम्नम् ईमहे ॥ ९

Sūyaṇa :

हे आघृणे आगतदीप्ते पूषन् ते त्वदीया या अष्टा आरा गोओपशा । उपक्षेपत इत्योपशाः । गावः ओपशा यस्यास्तादृशी । अत एव पशुसाधनी पशूनां साधयित्री भवति ते त्वदीयायाः तस्याः संबन्धि सुम्नं सुखमीमहे याचामहे ॥

* '7a rikhā'—Arnold's Vedic Metre, p. 307.

† "8d extra verse"—Arnold's. Vedic Metre, p. 307.

‡ M's V. G. S., App. III, para 8 Aa.

Notes :

गोओपशा. This word occurs only here. ओपशा itself occurs four times. On i, 173, 6, मर्ति स्वचावां ओपशमिव याम्, Sāyana's note is ओपशमिवः ईषदुपशेत इत्योपशं शृङ्गम् । तद्वेषम इव । यद्वा परस्परं समीपे वर्तमानं क्षित्यन्तरिक्षख्यं लोकद्वयमोपशम् । तद्विव यां विभर्ति । लोकत्रयमपि विभर्तीत्यर्थः. Note that the parallel to ओपशमिव in this verse is वृजनं न. On viii, 14, 5, यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्मि व्यवर्तयत् । चक्राण ओपशं दिवि, Sāyana has किं कुर्वन् । विवि अन्तरिक्षे मेघमोपशमुपेत्य शयानं चक्राणः कुर्वन् । यद्वा आत्मनि समवेतो वीर्यविशेष ओपशः । तमन्तरिक्षे कुर्वन्. On ix, 71, 1, हरिरोपशं कृणुते नमः, the note is हरिर्हरितवर्णः सोमः ओपशम् । ओ समन्तादुपशेत इत्योपशः । सर्वस्य धारकं नभो नमस आदित्यस्य स्वधृतमुदकं कृणुते सर्वत्र करोति. On x, 85, 8, कुरीरं छन्द ओपशः, the note is कुरीरं छन्दः कुरीरनामकं छन्दः अनसः ओपशोभवत् । येनोपशरेते स ओपशः.

It is clear that the word was obscure to Sāyana. Roth, who takes it to mean an ornament of some kind for the head, suggests that it is perhaps a contraction for अवपश, formed from पश 'to bind' with अव. गोओपशा as an epithet of the goad would appear to mean 'furnished with a leather tuft or ornament,' or, as Muir translates, 'furnished with leathern thongs.' For the meaning of गो in the compound compare Max Müller's note, Vedic Hymns, part i, p. 232 : " Yet the suggestion of Professor Roth that एताः, deer stands here (i, 166, 10) for the skins of fallow deer is certainly more poetical, and quite in accordance with the Vedic idiom, which uses, for instance, गो, cow, not only in the sense of milk [गोपश्याय our No. 1, verse 1],—that is done even in more homely English,—but also for leather and thong."

Verse 10

Padapāṭha :

उत नः गोऽसनिमि धियम् अश्वऽसाम् वाजऽसाम् उत ।
नृवत् कृणुहि वीतये ॥ १०

Sāyana :

उत अपि च हे पृषन् गोषणि* गवां सनित्रीमश्वसामश्वानां सनित्रीं वाजसां वाजानां भक्षानां सनित्रीमुत अपि च नृवत् नृवतीं रुणां वनित्रीं दात्रीमेवंभूतां धियं बुद्धिं कर्म वा नोस्माकं वीतये स्वादनायोपभोगार्थं कृणुहि कुरु ॥

[Note :

नृवत्. 'Richly, abundantly' (Gr. and Muir); 'after the manner of men' (Lud.).]

No. 14

Maṇḍala VI

Sāyaṇa :

सं पूषञ्जिति दशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे पौष्णं गायत्रम् । सं पूषञ्जित्यनुक्रान्तम् । नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम् । सूत्रितं च । सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूळहो वेति (Āśv. Grihya Sūtra iii, 7, 9) ॥

Verse 1

Padapāṭha :

सं पूषन् विदुषा नय यः अञ्जसा अनुऽशासति । यः एव इदम् इति ब्रवत् ॥ १

Sāyaṇa :

हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन सं नय अस्मान्संगमय । यो विद्वान् अञ्जसा ऋजुमार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । यश्चैव एवमिदं नष्टं भवदीयं धनमिति ब्रवत् ब्रवीति नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

Verse 2

Padapāṭha :

सम् ऊँइति पूष्णा गमेमहि यः गृहान् अभिऽशासति । इमे एव इति च ब्रवत् ॥ २

Sāyaṇa :

पूष्णा अनुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि यो जनो गृहान् पेषु गृहे-
वस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहानाभि शासति अभिशास्ति आभेमुख्येन
बोधयति । यश्चैव त्वदीया नष्टाः पशव एव एवं तिष्ठन्तीति च ब्रवत् भूयात् ॥

[Note :

पूष्णा. Construe with सं गमेमहि.]

Verse 3

Padapāṭha :

पूष्णः चक्रम् न रण्यति न कोशः अव पद्यते नोइति
अस्य व्यथते पविः ॥ ३

Sāyana :

पूष्णः पोषकस्य देवस्य चक्रमायुधं न रिष्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशश्च न अब पद्यते न हीयते । अस्य पविः धारा च नो* नैव स्थ्यते कुण्ठीभवति । तेन चक्रेण चोरान्दत्वास्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

Notes :

1. चक्रम्. The three things referred to in the verse are evidently parts of the chariot of the god, and चक्रम् must therefore be taken in the sense of wheel.

2. कोशः. Roth cites four passages besides this in which this word is to be taken as meaning the box of a carriage. i, 87, 2 श्रोतन्ति कोशा उप वो रथेष्वा — *Sāyana*, कोशाः मेघनामैतत् । वो युष्माकं रथेष्वासक्ता मेघाः श्रोतन्ति जलं मुञ्चन्ति. viii, 20, 8, रथे कोशे हिरण्यये — *Sāyana*, रथे कोशे कोशवद्वेष्टिते मध्यदेशे. viii, 22, 9, रथे कोशे हिरण्यये — *Sāyana*, कोश आयुधादीनां कोशस्थाने रमणशीले रथे†. x, 85, 7, द्यौर्धुमिः कोश आसीत् — *Sāyana*, कोशस्थानीये अधुताम्.

Verse 4

Padapāṭha :

यः अस्मै हविषा अविधत् न तम् पूषा अपि मृष्यते ।
प्रथमः विन्दते वसु ॥ ४

Sāyana :

यो यजमानः अस्मै पूष्णे हविषा चरुपुरोडाशादिना अविधत् परिचरति तं यजमानं पूषा न अपि मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च प्रथमो मुख्यः सन् वसु धनं विन्दते लभते ॥

Notes :

न मृष्यते. 'Does not forget.' Compare (Roth) vii, 18, 21, न ते भोजस्य सख्यं मृषन्त, where *Sāyana* renders the verb by विस्मरन्ति.

Verse 5

Padapāṭha :

पूषा गाः अनु एतु नः पूषा रक्षतु अर्वतः । पूषा वाजम्
सनोतु नः ॥ ५

† It is noticeable that these varying interpretations, though near each other, are in two different *adhyāyas*.

Sāyana :

पूषा पोषको देवः नोऽस्मदीया गाः अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च पूषा अर्वतः
अश्वानक्षतु खोरेभ्यः । तथा वाजमर्षं च नोस्मभ्यं पूषा सनोतु* प्रयच्छतु ॥

Verse 6

Padapāṭha :

पूषन् अनु प्र गाः इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकम्
स्तुवताम् उत ॥ ६

Sāyana :

हे पूषन् सुन्वतः सोमाभिर्बवं कुर्वतो यजमानस्य गाः पशून् भुज्यते इहि रक्षणा-
र्थमनुगच्छ । उत अपि च स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वतामस्माकं गाश्वानुगच्छ ॥

Verse 7

Padapāṭha :

माकिः नेशत् माकीम् रिषत् माकीम् सम् शारि केवटे ।
अथ अरिष्टाभिः आ गृहि ॥ ७

Sāyana :

हे पूषन् अस्मदीयं गोधनं माकिः नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीमित्येतौ प्रतिषेधमात्रे
वर्तते । माकीं रिषत् मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् माकीं मा च केवटे कूपे सं शारि संशीर्णं
भूतं कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । अथ एवं सति अरिष्टाभिरहिंसिताभिर्गोभिः सह आ
गृहि सायंकाले आगच्छ ॥

Notes :

1. माकिः and माकीम्† are only used in prohibitive sentences, and
with the subjunctive. For the form, compare नकिः &c.

[2. नेशत्. Perf. Subj.]‡

Verse 8

Padapāṭha :

शृण्वन्तम् पुषणम् वयम् इर्यम् अनष्टवेदसम् । ईशानम्
रायः ईमहे ॥ ८

* M's V. G. S., App. I, √ san (p. 426).

† M's V. G. S., p. 240.

‡ M's V. G. S., p.

Sāyaṇa :

अस्मत्स्तोत्राणि कृण्वन्तम् इयं दारिद्र्यस्य प्रेरकमनष्टवेदसमन्विनष्टधनमीशानं सर्व-
स्येश्वरमेवंविधं पूषणं देवं वयं रायः धनानि ईमहे याचामहे ॥

Notes :

1. इयम्. The word occurs in four other passages. v, 58, 4, राजानमियम् — Sāyaṇa, शत्रूणां प्रेरकम्. vii, 13, 3, an epithet of Agni. Sāyaṇa, स्वामी प्रेरयन्वा. vii. 41, 4, an epithet of Varuṇa. Sāyaṇa, ईश्वरः (in this and in the last example part of a comparison to a cowherd). x, 100, 4 इयैव पुष्ट्यै (of the Aśvina) — Sāyaṇa, इयैव इर्याविष । इरा अन्नम् । तत्र भवौ । अन्नवन्तावाढ्यौ । स्वजनपरितोषणाय भवतः.

2. अनष्टवेदसम्. 'Who keeps what he has.' The word may have given rise to the idea that the hymn had reference to a search for lost property.

3. रायः. Is better taken as the genitive singular dependent on ईशानम्. [Of. ईशानं राधसः in No. 15, v. 2.]

Verse 9

Padapāṭha :

पूषन् तव व्रते वयम् न रिष्येम कदा चन । स्तोतारः ते
इह स्मसि ॥ ९

Sāyaṇa :

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः पूषन् तव व्रत इत्येषानुवाक्या । वृत्रितं च । वाममद्य सवितर्बामसु श्वः पूषन् तव व्रते वयमिति (Āśval. ii, 16) । सैषा सूक्ते नवमी ॥

हे पूषन् पोषक तव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदाचन कदाचिदपि न रिष्येम हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयमिह अस्मिन्कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि स्मः भवामः ॥

[*Note :*

व्रते तव. 'Under thy protection.' (M. M.)]

Verse 10

Padapāṭha :

परि पूषा परस्तात् हस्तम् दधातु दक्षिणम् । पुनः नः
नष्टम् आ अजतु ॥ १०

Sāyaṇa :

पूषा पोषको देवः परस्तात् परस्मिन्देशे सुसंचाराद्वन्यस्मिन् चोरग्याघ्रादिभिरुचिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परि दधातु परिधानं निवारकं करोतु । नोस्मदीयं नष्टं च गोधनं पुनराजतु आगच्छतु § ॥

Notes :

1. परस्तात्. Pronounce pa-ra-sta-at.*
2. अजतु.† 'Drive hither.' But Sāyaṇa takes it as equivalent to आगच्छतु. Compare his obviously wrong explanation of अज 'drive' in i, 23, 14. The meaning 'go' is assigned to the root in the Dhātupāṭha. M. M. reads in commentary आगच्छतु आगमयतु, but the latter word is perhaps a gloss. It is not in the Ulwar MS. [Cf. Sāyaṇa on उदाजत्, No. 6, v. 3.]

No. 15

Maṇḍala VI.

Sūkta 55

Sāyaṇa :

एहि वामिति षड् च षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं गायत्रं पौष्णम् । अनुकम्यते च । एहि वां षडिति । गतो विनियोगः ॥

Verse 1

Padapāṭha :

आ ईहि वाम् विऽमुचः नपात् आवृणे सम् सचावहै ।
रथीः क्रतस्य नः भव ॥ ?

Sāyaṇa :

हे विमुचो नपात् । विमुचति सृष्टिकाले स्वसकाशात्सर्वाः प्रजा विमुजतीति विमुक्प्रजापतिः । तस्य पुत्र आवृणे आगतवीति पूषन् । वां । वाति गच्छति स्तुतिं शान्तीति वा स्तोता । वा गतिगन्धनयोरित्यस्मादातो मनिमिति विष् (Pāp. iii, 2, 74) । वां गन्तारं स्तोतारं मामेहि आगच्छ । आवां च सं सचावहै समयाव संगच्छावहै । यद्वाऽ आवा मित्यस्याद्याक्षरलोपे वामिति भवति । आवां सचावहै इति संबन्धः । यावत्संगच्छावहै । तादृशस्त्वं नोऽस्माकमुत्तस्य यज्ञस्य रथी रहिता नेता भव । तथा सति तत्रत्यं हविस्त्वयापि छिन्यत इत्यर्थः ॥

[§ M₂ adds आगमयतु.]

* See Arnold's Ved. Met., p. 307; also § 151 i. (p. 99.), and § 14 (p. 5.)

† Av. az-to drive.

‡ M₂ omits यद्वा.....संगच्छावहै ।

Notes :

1. वाम्. An accented form वाम् occurs only here. The ordinary pronominal form is an enclitic.* Sāyaṇa's explanation of the word [as गन्तारम् or स्तोतारम्] is a counsel of despair. Roth† suggests that वाम् here stands, as an isolated case, for आवाम् 'we two.' Delbrück thinks वाम् may be a corruption for माम्, and points out that we have मम in verse 5 here.

2. विमुचो नपात्. For the accent see note on No. 13, verse 1 (p. 171). The phrase occurs also in i, 42, 1, where too it is an epithet of Pūsan. Sāyaṇa there, विमुचो नपात् । जलविमोचकहेतोर्मधस्य पुत्र । नपादिति पुत्रनाम । नपात्पुत्रा इति तन्नामसु पाठात् (Nighaṇṭu, ii, 2). Further on in the same note Sāyaṇa gives विमुचो नपात् । उदकं विमुञ्चतीति विमुञ्चमेवः क्तिप् चेति क्तिप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः.

Muir, who translates 'son of the deliverer,' has the following note :—*Vimucho napāt*. Professor Benfey follows Sāyaṇa *in loco* in taking this to mean "offspring of the cloud" (*jula-vimochakahetor moghasya putra*). The Indian commentator, however, assigns another sense to the phrase in vi. 55, 1, where it recurs, and where he explains it as "the son of Prajāpati, who at the creation sends forth from himself all creatures" (*vimuñchati sṛiṣṭi-kāle wasakāśāt sarvāḥ prajāḥ visṛijati-iti vimuk Prajāpatiḥ tasya putra*). In RV. viii, 4, 15f. Pūsan is called *vimochana*, the "deliverer," which Sāyaṇa interprets "deliverer from sin," (*pāpād vimochayitaḥ*). Perhaps *vimucho napāt* means the same thing. Compare the words *vi te muñchantām vimucho hi santi* AV. viii, 112, 3 ; and *śavaso napāt*, and the other similar phrases quoted above in p. 52.' (Sk. T., V, p. 175 note).

Roth explains विमुच् in the phrase as the 'unyoking' at the end of a journey. Pūsan gives a safe home-coming, and is 'son of return.' He compares the use of विमोचन in viii, 4, 15. Grassmann adopts Muir's suggestion, and takes the phrase to mean 'son of deliverance, i. e., deliverer.'†

For the word नपात् see note 1 on No. 4, verse 1 (p. 90).

[† Also Sāyaṇa in his last explanation.]

* M's V. G. S., App. III., 8 Aa (p. 452).

† See M's Ved. Myth., p. 35, last line, and p. 36, ll. 1-3.

Verse 2

Padapāṭha :

रथिऽतमम् कपर्दिनम् ईशानम् राधसः महः । रायः
सखायम् ईमहे ॥ २

Sāyaṇa :

रथीतमम् अतिशयेन रथिनम् । यद्वातिशयेन रंहितारं नेतारम् कपर्दिनम् । कपर्वशूढा
तद्वन्तम् । राधोत्यनेनेति राधो धनम् । महो महतो राधसो धनस्येशानं स्वामिनं सखायम-
स्माकं मित्रमेवविधं पूषणं रायो धनानीमहे याचामहे ॥

Note :

रायः. Gen. sing. dependent upon ईमहे.

Verse 3

Padapāṭha :

रायः धारां असि आघृणे वसोः राशिः अजऽअश्व ।
धीवतऽधीवतः सखा ॥ ३

Sāyaṇa :

हे आघृणे आगतदीप्ते पूषन् रायो धनस्य धारासि प्रवाहो भवसि । स्तोत्रभ्यो बहु धनं
नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । अजाश्व* आजाश्वगा एवाश्वा अश्वकार्यापका यस्य तादृश
पूषन् वसोर्वसुनो धनस्य राशिः संघश्च भवसि । धनसंघश्च त्वय्येव निवसतीत्यर्थः । धीवतो-
धीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य सखा मित्रभूतश्च भवसि ॥

Note :

धीवतोधीवतः. See Whitney, para, 1260.†

Verse 4

Padapāṭha :

पूषणम् नु अजऽअश्वम् उप स्तोषाम वाजिनम् । स्वसुः
यः जारः उच्यते ॥ ४

Sāyaṇa :

अजाश्वं छागवाहनं वाजिनमक्षयन्तं बलवन्तं वा पूषणं पोषकं देवं नु अघोष
स्तोषाम उपस्तवाम । यः पूषा स्वप्नरुषसो जार उपपतितिरुच्यते तं पूषणमि-
यः ॥

* “3b, 4a ajāśva” —Arnold's Ved. Met., p. 307.

† M's V. G. S., para 189 C.

Notes :

स्तोषाम्. Aor. Subj.]*

Verse 5

Padapāṭha :

मातुः दिधिषुम् अब्रवम् स्वसुः जारः शृणोतु नः । भ्राता
इन्द्रस्य सखा मम ॥ ५

Sāyana :

मातुर्निर्माड्या रात्रेदिधिषुं पतिं पूषणमब्रवम् स्तौमि । स्वसुः स्वसो जारश्च पूषा
नोऽस्माकं स्तोत्राणि शृणोतु । इन्द्रस्य भ्राता सहजातः पूषा मम स्तोतुः सखा मित्र-
यूतोऽस्तु ॥

[Notes :

1. मातुर्दिधिषुम्. † Sūryā chose Aṣvins for her husbands and Pūṣan, the son, chose the Aṣvins for his fathers—Pischel, Ved. St. i., pp. 20-1.]

† [The gods had given Pūṣan to Sūryā as a son and he had sought Sūryā's hand on the occasion of her svayamvara.]

2. स्वसुर्जारः. § The only goddess, who in the RV. is spoken of as having a jāra, is Uṣas and Pūṣan is a form of Sūrya. See note 2 on vii, 75, 5 (p. 223).]

Verse 6

Padapāṭha :

आ अजासः पूषणम् रथे निऽशृम्भाः ते जनऽभिर्यम् ।
देवम् वहन्तु बिभ्रतः ॥ ६

* M's V. G. S., para 143, 2. (p. 162).

† For the meaning of the word see *sub voce* M and K's Vedic Index, Vol. I, p. 359.

‡ Inserted here from the Supplementary Notes.

§ See Nir. iii, 16 and comp. the Babylonian Istar, 'both mother and sister of the Sun-god (Tammuz).'; the Egyptian Osiris, 'brother and husband of Isis.'—(Sayce's Gifford Lectures on the Religions of Ancient Egypt and Babylonia, Lecture vii, Menzies' History of Religions, pp. 138, 97).

Sāyaṇa :

अजातोऽजाश्छागा निशृम्भा निश्रथ्य संवध्य हर्त्तारस्ते पूषणो बाहनतया प्रसिद्धा-
श्छागा जनश्रियम् । जनं स्तोतृसंघं श्रयति गच्छतीति जनश्रीः । तं पूषणं देवं रथे बिभ्रतो
धारयन्त आ वहन्तु आ नयन्तु ॥

Notes :

1. निशृम्भा: The word occurs only here. Yāska, vi, 3, explains it by निश्रथ्य हरिणः, an explanation which Sāyaṇa follows. Roth suggests 'stepping firmly,' deriving the word from श्रम् with नि. Compare विश्रथ्य.

2. जनश्रियम्. This word also occurs nowhere else. Yāska explains it by जातश्रियम्. Roth suggested (Nirukta, Illustrations, p. 73) that the meaning was 'gladdener of men,' but in the P. W. B. he follows Sāyaṇa. Grassmann in his dictionary, 'gladdening men'; in his translation, 'shepherd of men.' Delbrück follows Sāyaṇa.

No. 16

Maṇḍala VI

Sūkta 56

Sāyaṇa :

य एनमिति षडृच्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । अन्त्यानुष्टुप् । आदौ पञ्च
मायज्यः । तथा चानुक्रान्तम् । य एनमन्त्यानुष्टुबिति । गतो विमियोगः ॥

Verse 1

Padapāṭha :

यः ए॒नम् आ॒दि॒देश॑ति क॒र॒म्भ॒ऽअत् इति॑ पू॒षण॑म् । न
तेन॑ दे॒वः आ॒दि॒शे॑ ॥ १

Sāyaṇa :

यः स्तोता एनं पूषणं पोषकं करम्भात् करम्भानां* घृतमिश्राणां यवसक्तानाम-
सेति आदिदेशति अभिष्टौति पुनः† तेन पुरुषेण अन्यो देवः न आदिशे आदे-
ष्टव्यः स्तोतव्यो भवति‡ । पूषण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभाद्देवताम्तरं न
स्तौतीत्यर्थः ॥

† M. M. omits पुनः

‡ M. M. न भवति.

* M₂ °णा.

Notes :

1. आद्वशान्.* A present form. The meaning is uncertain. Regard must be had to the hymn i, 42, where so many of the expressions in our hymn recur (compare Aufrecht's remarks in the preface to his second edition). Verse 2.

यो नः पृषन्नघो वृको दुःशेष आदिदेशति ।
अप स्म तं पथो जाहि ॥

Sāyaṇa, आदिदेशति अनेन मार्गेण गन्तव्यमित्येवमाज्ञापयति.

2. करम्भात्. This word occurs only here. But compare iii, 52, 7, पृषण्वते ते चक्रमा करम्भम् — Sāyaṇa, हे इन्द्र पृषण्वते । पृषा नाम कश्चिद्देवोऽदन्तकः तद्धते ते तुभ्यं करम्भं दधिमिश्रं सक्तु चक्रम भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च श्रुतिः । पृषा प्रपिष्टमागोऽदन्तको हीति. Compare the third verse of the hymn here:

3. न तेन देव आदिशे. The construction is that noted on No. 4, verse 5 (p. 96†).

4. Sāyaṇa's interpretation seems forced. Translate perhaps 'He who calls on Pūṣan by his name Karambhāt—not by him is the god called on (not to him will the god listen).' The meaning seems to be that Karambhāt is a very inadequate name for the god, not necessarily, as Roth (Nir. vi, 31) and Grassmann take it, that it is applied to him in scorn. In verse 2 the poet goes on to tell how Pūṣan should be worshipped. Muir: "By him who designates Pūṣan by saying 'this is the eater of meal and butter,' the god cannot be described." Ludwig follows Sāyaṇa in his translation. In his commentary he explains 'He who thinks on Pūṣan as the Karambha-eater need not think of the god (or, on a god),' that is in putting before Pūṣan the food he loves the worshipper has done all that is necessary to secure the god's help.

Verse 2

Padapāṭha :

उत घ सः रथिऽतमः सख्या सत्ऽपतिः युजा । इन्द्रः
वृत्राणि जिघ्रते ॥ २

Sāyaṇa :

उत ष अपि च सः* शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशः रथीतमः अतिशयेन रथी महारथः सत्यतिः सतां पालयिता एवंयुगं इन्द्रः सख्या मित्रभूतेन पूषण युजा सहायभूतेन युक्तः सन्वृत्राणि शत्रून् जिघ्रते† हन्ति । इन्द्रस्याप्ययमेव साहाय्य कारीत्यर्थः ॥

Note :

In his translation Ludwig follows Sāyaṇa here. In his commentary he claims to be the first to have found out the real meaning of the verse. "By Indra", he says, "is certainly not meant the common Indra, but स is the man described in the preceding verse: 'he need no more think on a god; for as a good charioteer, as a true king, as an Indra, he, with Pūṣan for his friend and ally, smites down his foes.'" रथीतमः seems to me to refer to Pūṣan as in No. 15, verse 2. Compare also the next verse here. It conveys the desired supplement to कर्मणात्. If we refer it to Indra the hymn loses to a great extent the character of a hymn in praise of Pūṣan. 'Nay, is he not the best of charioteers? With him for a friend and ally, &c.' But compare Delbrück's note given under the next verse.

Verse 3

Padapāṭha :

उत अदः परुषे गवि सूरः चक्रम् हिरण्ययम् । नि ऐरयत्
रथिस्तमः ॥ ३

Sāyaṇa :

उत अपि च सूरः प्रेरकः रथीतमः अतिशयेन रथी नेतृत्वो वा पूषा परुषे परुषमति परुषवति भास्वति वा गवि । गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन्धिरण्ययं हिरण्ययं सुवर्णनिमित्तं अदस्तद्व्यस्य चक्रं न्यैरयत् नितरां प्रेरयति स्म ॥

Notes :

1. परुषे गवि. 'In the brindled bull.' What is meant is quite uncertain. Muir translates 'through the speckled cloud,' following Roth, 'Prof. Roth translates this verse as follows in his illustrations of the Nirukta. p. 19.: Er hat dort durch den krausen Wolkenzug der Sonne goldenes Rad hindurchgelenkt, der treffliche

* M. M. स यः

† Av. Verethraghna (Moulton's E. Z., p. 103; etc.)

Fuhrmann (Pūṣan) = He has guided there the golden wheel of the sun through the curled train of clouds, the excellent driver (Pūṣan). In his Lexicon he renders the word *paruṣa* by 'variegated,' &c.

Sāyaṇa's interpretation is from Yāska, Nirukta, ii, 6, आदित्योपि गौरुच्यते । उतादः परुषे गवि । पर्ववति भास्वतीत्योपमन्यवः. Delbrück has a note which I translate :—

"The god referred to in verse 3 is again Indra, who here too is called रथीतमः. [That is, according to Delbrück, as in the preceding verse.] That Pūṣan was his companion in the exploit mentioned is left to be inferred. The exploit is this: Indra depressed the wheel of the sun. The sun was at the time *paruṣa gavi* 'beside the brindled bull,' that is, it may be conjectured, the speckled clouds. Kuhn takes this myth, which is often referred to, to mean that Indra presses the sun's wheel down from the mountain of clouds, slays the demon, and brings the light of heaven back to mortals. (Herabkunft des Feuers, 65.) Some of the parallel passages would admit of the explanation that the sun is lost in the clouds of evening."

2. मूरश्चक्रं. 'The sun's wheel.' Compare (Roth) iv, 16, 12, मूरश्चक्रं बृहतादभीके — Sayana. मूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रमायुधम् अभीके समीपे संप्राप्ते वा प्र बृहतात् प्रकर्षेण छिन्नवानासि.

Verse 4

Padapāṭha :

यत् अद्य त्वा पुरुऽस्तुत ब्रवाम दस्र मन्तुऽमः । तत् सु नः
मन्म साधय ॥ ४

Sāyaṇa :

हे पुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैः स्तुत दस्र दर्शनीय मन्तुमः ज्ञानवन्पूषन् अद्य इदानीं यदुद्दिश्य त्वा त्वां ब्रवाम स्तवाम नोस्माकं मन्म मननीयं तद्भनं साधय उत्पादय ॥

Notes :

* [दस्र. 'Wonder-worker,' 'helping by wondrous deeds.' From the same root as सुदस्र. See note 5 on iii, 61, 4. (p. 144).]

मन्तुमः† A Vedic vocative. See Whitney, para. 454 b.

* Inserted here from the Supplementary Notes.

† Lanman's N-I. V., p. 520.

Verse 5

Padapāṭha :

इमम् च नः गोऽएषणम् सातये सीसधः गणम् । आरात्
पूषन् असि श्रुतः ॥ ५

Sāyaṇa :

हे पूषन् नः अस्माकं सातये लाभाय इमं च गणं मनुष्यसंघं गवेषणं गवामेषयितारं
सीसधः साधय । हे पूषन् आरात् दूरदेशेऽपि त्वं श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातो भवसि ॥

Verse 6

Padapāṭha :

आ ते स्वास्तेः ईमहे अरेऽअघाम् उपऽवसुम् । अद्य च
सर्वऽतातये श्वः च सर्वऽतातये ॥ ६

Sāyaṇa :

हे पूषन् ते त्वदीयां त्वया देयां स्वस्ति कल्याणीं रक्षां आरेअघाम् आरे दूरे अर्थं
पापं यस्यास्तादृशीम् उपावसुम् उपगतधनाम् ईदृशीं स्वस्तिम् अद्य च अस्मिंश्च
काले सर्वतातये । सर्वैकं त्विग्भिस्तायत इति सर्वतातिर्यज्ञः । तदर्थम् । यद्वा सर्वेषां
भोगानां विस्ताराय । श्वश्च परस्मिन्नपि दिने सर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थम् आ ईमहे
अभियाचामहे ॥

Notes :

1. उपावसुम्.* Occurs again, ix, 84, 3 and 86, 33. Sāyaṇa, शत्रुभ्यः
सकाशात्प्राप्तधनः and उपागच्छद्भनः. In both cases the Pada text has the
short vowel, as here.

2. सर्वतातये. The word सर्वताति is explained by Yāska, xi, 24, on
Rigveda, i, 94, 15, यस्मै त्वं सुद्रविणो दशाशोऽज्ञागास्त्वमदिने सर्वताता, where he
renders सर्वताता (loc. sing. See Whitney 336f.) by सर्वासु कर्मततिषु.
(But read perhaps सर्वकर्मततिषु. Compare Sāyaṇa's reference to
Yāska's interpretation to be given immediately.) Pāṇini, iv, 4,
142 सर्वदेवात्तातिन्त्र explains ताति in the words सर्वताति and देवताति as a
mere suffix, which does not alter the meaning. Sāyaṇa's account
of the word on i, 94, 15, the first place in which it occurs, cannot

* "ūpāvasu is probable § 166, vi a"; "6d, extra verse"—Arnold's
Ved. Met., p. 307"; "—vasu. The preceding vowel is regularly long,
often with other contributory causes."—Arnold's Ved. Met., p. 125.

be correctly given in Ed. Sāyana gives two interpretations. First that of Yāska सर्वास्तु कर्मततिषु (? सर्वकर्मततिषु). Then that which, if we may judge from the grammatical note which is given further on, he himself prefers, यद्वा सर्वेषु, that is, he adds, यज्ञेषु. In examining the word grammatically he inverts the order of the two translations, and also shows that, if Yāska be followed, the word must be taken as a bahuvrihi. सर्वताता सर्वदेवान्तातिलिति स्वार्थे तातिलप्रत्ययः । यास्कपक्षे तु सर्वास्ततयः येषु यागेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्णव्यापस्यात्वम् । उभयत्रापि सुपां सुलुगिति सप्तम्या ङदेशः. For सर्वास्ततयः as I have given above, Max Müller सर्वाः स्तुतयः. In accordance with this Sāyana generally takes सर्वताता as = सर्वत्र.

Our form सर्वतातये occurs in two other passages. On i, 106, 2, त आदित्या आ गता सर्वतातये, Sāyana's note is सर्वतातये सर्ववीरपुरुषैस्तनाय विस्तारिताय युद्धाय. On ix, 96, 4, अजीतयेऽहृतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते, he explains सर्वतातये by सर्वैरिन्द्रादिभिर्देवैः स्तुयमानाय यज्ञाय.

सर्वतातिम् occurs thrice. On iii, 54, 11, आदस्मभ्यमा सुव सर्वतातिम्, the note is सर्वतातिं सर्वमपेक्षितं फलम् &c. (सर्वदेवान्तातिङ् स्वार्थिकः । लिट्स्वरः). On x, 36, 14, सविता नः सुवतु सर्वतातिम्, the note is सर्वमभिलषितं धनादिकम्. On x, 100, 1, आ सर्वतातिमिदं विं वृणीमहे, the note is किंच सर्वतातिम् । स्वार्थिकस्तातिङ् । सर्वा सर्वात्मिकाम् । यद्वा सर्वं तायन्नेऽस्यामिति सर्वतातिः । छान्दसो दीर्घः । तादृशीमदितिम्.

Roth takes सर्वतातये here to mean 'for all that belongs to us.' It seems more in accordance with the ancient authorities cited and with the passages given above to translate 'for ever.'

No. 17

Maṇḍala VI

Śūkta 57

Sāyana :

इन्द्रा नु पूषणेति षड्वचमष्टमं धृतं भरद्वाजस्यार्थं गायत्रमैन्द्रापोषणम् । अनुक्रान्तं च । इन्द्रा स्वैन्द्रं चेति । गतो विनियोगः ॥

Verse 1

Padapāṭha :

इन्द्रा नु पूषणा वयम् सखायं स्वस्तये । हुवेम वाजऽ-
सातये ॥ १

Sāyana :

इतरेतरयोगादिन्द्रपूषण्डुबोधभयत्र द्विवचनम्* । इन्द्रापूषणौ देवौ तु अद्य च
यर्ष स्वस्तये सखाय शोभनाय सखित्वाय वाजसातये वाजस्याक्षस्य बलस्य वा सातये
संभजनाय च हुवेम आह्वयाम स्तवाम वा† ॥

Verse 2

Padapāṭha :

सोमम् अन्यः उप असदत् पातवे चम्बोः सुतम् । कर्मभम्
अन्यः इच्छति ॥ २

Sāyana :

चम्बोः अधिषवणफलकयोः सुतमभिषुतं सोममन्यः‡ अनयोरेकतर इन्द्रः पातवे§
पातुमुप असदत् उपसीदति उपगच्छति । अन्य एकतरः पूषा कर्मभं घृतसिक्तं सकरवात्मकं
हविर्भक्षयितुमिच्छति ॥

Verse 3

Padapāṭha :

अजाः अन्यस्य वह्नयः हरीदति अन्यस्य संभृता । ताभ्याम्
वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३

Sāyana :

अनयोरिन्द्रापूषणोः अन्यस्य एकस्य¶ अजाः छागाः वह्नयो वाहका || अश्वाः ।
अन्यस्यापरस्य§ संभृता संभृतौ सम्यक्पुष्टौ हरी एतत्संज्ञावश्वौ वाहकौ । स चेन्द्रस्ताभ्यां
वृत्राणि शत्रून् जिघ्रते हन्ति ॥

[Notes :

1. वह्नयः. In later Sk. वह्नि means fire. It may be like अग्नि from
अग्ने, from वह् probably expressing originally the idea of moving
about. Or it may be, according to scholastic interpreters, from Agni
being constantly represented as the carrier of the sacrificial obla-
tion. The word "in the Veda is distinctly applied to the bright
fire or light." ..... Besides this meaning there are two others,
"first that of a carrier, vehicle, and, it may be, horse; secondly
that of minister or priest." (See No. 22, v. 5). With regard

† M. M. omits वा. ¶ M. M. adds पूषणो. § M. M. adds इन्द्रस्य.

* M's V. G. S., para. 168 A 1.

‡ Av. anya-another, else, (Jackson).

§ M's V. G. S., para. 167. 1 b 4. (p. 192.)

|| Av. √vaz-to carry; Lat. veho.

to the latter it may be mentioned that “वह् was used in Sk. in the sense of carrying out (उद्गृह्), or performing a rite, particularly as applied to the reciting of hymns.” Hence such compounds as उक्थवाहः, स्तोमवाहः and यज्ञवाहः. “The fact that वह् is followed in several passages by उक्थैः would seem to show that the office of the वह्नि was chiefly that of recitation, or of addressing prayers to the gods.”—Max Müller’s Vedic Hymns, Part i, pp. 37-43.]*

2. संयुता. May be taken predicatively to correspond to वह्नयः of the first clause and to mean ‘are ready, yoked or harnessed.’]

Verse 4

Padapāṭha :

यत् इन्द्रः अनयत् रितः महीः अपः वृषन्ऽतमः । तत्र
पूषा अभवत् सचा ॥ ४

Sāyaṇa :

यद्यदा वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता इन्द्रः रितो गन्त्रीः मही महतीः अपः वृष्टु-
वकानि अनयत् इमं लोकं प्रापयति तत्र तदानीं पूषा पोषको देवः सचा अभवत् अस्मिन्ऽस्य
सहायो भवति ॥

Notes :

1. रितः. The word occurs nowhere else in the R̥igveda, and has not been found elsewhere.

2. सचा†. An adverb meaning ‘at hand.’ In the Nirukta, v, 5, it is explained as equal to सह. सचा सहेत्यर्थः । वसुभिः सचाधुवा (RV. ii, 31, 1) वसुभिः सहभवौ. Sāyaṇa on the same, सह भवन्तो सह वर्तमानौ. In form the word is an instrumental singular from सत्.

Verse 5

Padapāṭha :

ताम् पूष्णः सुऽमृतिम् वयम् वृक्षस्य प्र वयाम्ऽद्व । इन्द्रस्य
च आ रभामहे ॥ ५

* Inserted here from the Supplementary Notes.

† M’s V. G. S., para. 177, 5. (p. 210).

Sāyaṇa :

पूषणः पोषकस्य देवस्येन्द्रस्य च तां प्रसिद्धां सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं वृक्षस्य महीरुहस्य प्र वयां प्रकृष्टां दृढां शास्वामिबे वयम् आ रभामहे अवलम्बामहे आश्रयामहे इत्यर्थः ॥

Note :

Take प्र with the following आ रभामहे.

Verse 6

Padapāṭha :

उत् पूषणम् युवामहे अभीशून्ऽइव सारथिः । मह्यै इन्द्रम् स्वस्तये ॥ ६

Sāyaṇa :

पूषणं पोषकं देवमिन्द्रं च मह्यै महत्यै स्वस्तये रक्षार्थम् उद्युवामहे उद्योजयामः । उद्योजनमाकर्षणम् । तत्र दृष्टान्तः सारथिः सूतोऽभीशूनिव अभीशून्ऽमीनश्ववन्धनार्थान्यथा-कर्षति तद्वत् ॥

Note :

अभीशूँरिव. For this samdhi compare note 4 on No. 2 verse 11 (p. 71*). Whitney, para. 209 b. †

No. 18

Maṇḍala VII

Sūkta 28

Sāyaṇa :

ब्रह्मा ण इन्द्रेति पञ्चर्चमिकादृशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रेण्डुभमेन्द्रम् । ब्रह्मा ण इत्यनु-क्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । अष्टमेऽहनि प्रउगशास्त्रे आद्यस्तुच ऐन्द्रः (Āśval. viii, 10) ॥

Verse 1

Padapāṭha :

ब्रह्म नः इन्द्र उप याहि विद्वान् अर्वाञ्चः ते हरयः सन्तु युक्ताः । विश्वे चित् हि त्वा विऽहवन्त मतीः अस्माकम् इत् शृणुहि विश्वम्ऽइन्द्र ॥ १

* p. 72 in this edition.

† M's V. G. S., para. 39.

Sāyana :

हे इन्द्र त्वं विद्वान् जानन् नोऽस्माकम् ब्रह्म स्तोत्रम् उप याहि । ते तव हरयः अश्वाश्च अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखः युक्ताः सन्तु । हे विश्वमिन्व विश्वमीणयितरिन्द्र त्वा त्वां विश्वे सर्वे मर्ता मनुष्याः चिद्धि यद्यपि विहवन्ते पृथक् हवन्ते तथाप्यस्माकमिह अस्माकमेव हर्षं कृणुहि कृणु ॥

Notes :

1. ब्रह्म णः.* For the long vowel see note 1 on No. 2, verse 7 (p. 68). For णः see Whitney, para. 194. "Finally in the Veda a n (usually initial) is occasionally lingualized even by an altering sound in another word."

2. उप याहि विद्वान्. 'Listen and come.' Compare the use of कृण्वन्ते in vi, 54, 8, above.

3. अर्वाञ्चस्ते हरयो सन्तु युक्ताः. [Read °यः सन्तु.] 'Let thy horses be harnessed to usward.' This is Sāyana's way of construing the passage. Grassmann takes अर्वाञ्चः as the predicate at the clause, and युक्ताः as an adjective. So also in the Siebenzig Lieder. Indra is asked to yoke his horses and come.

[°यः सन्तु was printed as °यो सन्तु in the previous editions of this Selection and in Max Müller's first edition of the text with commentary and edition of the text only. For such a sandhi see the last portion of Whitney, para 176c. In the second edition, however, of Max Müller's RV. with Bhāṣya, the text reads °यः सन्तु, and the Bhaṭṭa Daji MS. and several others agree.] †

4. विश्वे . . . अस्माकम् &c. Compare No. 21, verse 2.

[5. विश्वमिन्व. इन्वन्=प्रेरयन् (Sāyana on v, 30, 7). इन्वसि=व्याप्नोषि (Sāyana on i, 141, 10).]

Verse 2

Padapāṭha :

हवम् ते इन्द्र महिमा वि आनद् ब्रह्म यत् पासिं शवसिन्
कृषीणाः । आ यत् वज्रम् दधिषे हस्ते उग्र घोः सन् क्रत्वा
जनिष्ठाः अषाळहः ॥ २

* M's V. G. S., para. 65c (p. 43)

† The text has been accordingly corrected in this edition.

Sāyaṇa :

हे शवसिन् बलवाक्निन्द्र यद्यदा ऋषीणां ब्रह्म स्तोत्रं पासि रक्षसि । स्तोत्रस्य रक्षणं नाम पलप्रदानम् । तदा ते तव महिमा हवम् । हवः स्तोता । तं वि आनद् ग्यामोतु । हे उग्र ओजस्विनिन्द्र यद्यदा हस्ते पाणौ वज्रमा दधिषे धारयसि तदा ऋषा इन्द्रवधादिना कर्मणा घोरः सन् अषाळहः शत्रुभिरनभिभूतो जनिष्ठाः अजनिष्ठाः अभवः ॥

Note :

हवं ते &c. The meaning is not clear. आनद् is the aorist of अद्.* 'Thy greatness, Indra, reached our call.' Ludwig takes the thought to be 'It is not from want of power on thy part if thou dost not come to our call.' Grassmann adopts a suggestion made in the St. Petersburg Dictionary that पासि in the next line is a mistake for यासि. He translates: 'Indra, thy greatness reached our call, since thou dost hasten, &c.' Roth in the Siebenzig Lieder abandons the proposed correction, पासि to यासि, and takes ते with हवम् instead of with महिमा —: 'The cry to thee, O Indra, finds emphasis, because, O strong one, thou dost inspirit the words of the singer.'

Verse 3

Padapāṭha :

तव प्रदनीती इन्द्र जोहुवानान् सम् यत् नृन् न रोदसी-
इति निनेथ । महे क्षत्राय शवसे हि जज्ञे अतूतुजिम् चित्
तूतुजिः अग्निश्चत् ॥ ३

Sāyaṇa :

हे इन्द्र यद्यस्त्वं तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन जोहुवानान् भृशं स्तुवतो नृणां रोदसी द्यावापृथिव्यौ सं निनेथ संगमयसि । दिवि पृथिव्यां च स्तोतृन्प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः† । स त्वं महे महते क्षत्राय धनाय । रयिः क्षत्रमिति धननामसु पाठात् । शवसे बलाय च । यजमानेभ्यो महद्धनं बलं च दातुमित्यर्थः । जज्ञे जज्ञिषे । इति हेत्वर्थः । यत् एवमतः कारणात् अतूतुजिम् अदातारम् अयजमानं तूतुजिः दाता

† From UI. Ms. ; Bomb. MS. and M. M. omit न.

‡ Bomb. MS. प्रतिष्ठापयति. Compare M. M.'s Varietas Lectionis.

यजमानः अशिश्नत् । अथतिर्हिंसाकर्मा । तस्माल्लुब्धे लुङ् । हिनस्ति । चिदित्ये-
वकारार्थे ॥*

Notes :

1. It seems clear from Sāyana's paraphrase, दिवि पृथिव्यां च स्तोस्तृन्म-
निष्ठापयसीत्यर्थः, that he either thought the न of the text might be
treated as an expletive, or overlooked it. Compare a similar case
at x, 160, 4 (though the manuscripts, or a failure to apprehend
his real meaning, may be at fault).

Roth, followed by Grassmann and Ludwig, holds that it is the
battle of the elements that is referred to, and that नून जोहुवानान्
furnishes a simile, 'like men who shout defiance to each other'
(Roth) or 'like men who invoke thy aid' (Grassmann).

2. जज्ञे. † Roth adopts Sāyana's view that this is equal to जज्ञिषे.
Grassmann takes it to be a third person. Ludwig asks if वज्रम्,
verse 2, may not be the subject of the clause.

3. अतुवुजिं चित्तुवुजिः. ‡ It seems better to take this of Indra and his
foe than as Sāyana here does. The word (तुवुजिः) occurs as an epithet
of Indra at iv, 32, 2, where Sāyana takes it to mean अस्मदभीष्टप्रदाता. In
x, 22, 3 Indra is called महो नृणस्य तुवुजिः (with a different accent):
according to Sāyana—महतो धनस्य स्तोतृभ्यः प्रेरकः. In x, 35, 6, the word
is an epithet of the chariot (रथ) of the Aśvins, and Sāyana renders
it by क्षिप्रगामिनम्. On vi, 20, 8, स वेतसुं दशमर्यं दशोर्णि तुवुजिं &c.—Sāyana
is fain to take the word as a proper name, though it probably is
there an adjective qualifying दशोर्णि, as दशमर्यं qualifies वेतसुं. These
are all the passages in which the word occurs. In the Nighaṇṭu,
ii, 15, it is given as one of the synonyms of क्षिप्र.

4. अशिश्नत्. "Forms of the reduplicated aorist without union-
vowel are occasionally met with: namely, from roots ending in
consonants, सिष्वाप् (2nd sing. augmentless) from स्वप् and अशिश्नत्
from श्रृज्; from roots in ऋ वीधर् (2nd sing.), and अजीगर् (2nd
and 3rd sing.)" Whitney, para. 867. §

---

* "3b Virāṭsthānā verse, probably requiring correction."—
Arnold's Ved. Met., p. 309.

† M's V. G. S., pp. 383, 385.

‡ Pāṇ. vi, 1, 7.

§ M's V. G. S., para 149, 1 (p 174)

Verse 4

Padapāṭha :

एभिः नः इन्द्र अहंभिः दशस्य दुःसमित्रासः हि क्षितयः
पवन्ते । प्रति यत् चष्टे अनृतम् अनेनाः अव द्विता वरुणः
मायी नः सात् ॥ ४

Sāyaṇa :

हे इन्द्र दुर्मित्रासो दुष्टमित्रभूता बाधकाः क्षितयः जनाः पवन्ते अभिगच्छन्ति । पवति-
र्गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाच्छिद्य नोऽस्मभ्यम् एभिः सार्विकैः अहभिरहोभिर्विशस्य* देहि । किं
च अनेनाः एनसां निहन्ता मायी† प्रज्ञावान् वरुणो यद्वृत्तं नोऽस्मासु प्रति चष्टे अभिपश्यति
तद्वृत्तं हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् द्विता द्विधा अव सात् अवस्यतु विमोचयतु । तथा च यास्कः
स्पर्तिरुपसृष्टो विमोचन इति (Nir. i, 17) ॥

Notes :

1. अहभिः. See Whitney, para. 430 b, "In the oldest language the middle cases *ahabhis*, *ahabhyas*, *ahasu* [of अहन्] also occur."†

[2. दुर्मित्रासः. "The N. p. f. [of stems in आ] has two forms, the ending-*-āsas* being also found as N. p. f. some twenty times, more or less."—Lanman. Of. याः पार्थिवासः...ता देवीः (*Sāyaṇa*, पृथिवीसंवाधिन्यः) v, 46, 7 ; पावकासो देवीः (*Sāyaṇa*, शोधयिन्यः) i, 142, 6, &c. See Whitney, paras. 363g and 365a.]§

3. पवन्ते. The difficulty of the verse lies in this word. Roth (Supplement of Dictionary and in the Siebenzig Lieder) takes it to mean 'are being purified,' that is, are suffering expiatory punishment. If that is right, दुर्मित्रासः must mean the wicked. He translates 'The wicked have now to suffer for their sins; on such days (at such a time) be gracious to us, O Indra.' This, of course, agrees well with what follows. But it seems to do violence to two expressions in the clause itself (एभिर्हभिः and दुर्मित्रासः), while to a third (पवन्ते) it attaches a meaning which cannot be shown to belong to it.

Grassmann follows *Sāyaṇa* for पवन्ते and translates 'help us in these days, Indra: for the hosts of the foe stream clear toward us.'

* M's V. G. para. p. 569 d (p. 402.)

† "4d, the metre requires māyinaḥ."—Arnold, Ved. Met., p. 309-

‡ Lanman's N-I. V. p. 486.

§ Ibid, p. 361.

He points out that the word is often used of the flame blazing up "as also of the soma streaming brightly out of the vessel in which it is prepared." पवते, as Sāyaṇa says, is given in the Nighaṇṭu ii, 14, as one of the verbs meaning to go.

[4. द्वि०. All Indian authorities hold fast by Yāska's derivation from द्वि. Mostly द्वि० is considered equivalent to द्वि०, and this general sense is variously interpreted by Sāyaṇa to refer to the heaven and earth, gods and men, day and night &c., or to mean नानाविध or पुनः पुनः. In some places such a sense will do, but not in most. The phrase अथ द्वि० suggests the phrases अथ त्मना and उत त्मना. And the द्वि० in iii, 43, 6 (आ त्वा बृहन्तो हरयो युजाना अर्वाग्निन्द्र सधमादो बहन्तु । प्र ये द्वि० दिव ऋजन्ति...) corresponds to त्मना in the parallel passage in i, 69, 10 (or 5) (त्मना बहन्तो दुरो व्युषवन्.); and that in viii, 70, 2 (इन्द्रं तं शुभं पुरुहन्मन्त्रसे यस्य द्वि० विधर्तरि) with स्वयम् in the strophe, ix, 47, 4 which reads similarly (स्वयं कविर्विधर्तरि विप्राय रत्नमिच्छति). त्मना (by oneself) is variously taken by Sāyaṇa to mean अप्रयत्नेन, अन्यनैरेक्ष्येन, स्वबुद्ध्या, असहायेन, &c. The explanation असहायेन is most important. And that is also the principal meaning of द्वि०. Starting from it the senses might be arranged as follows :—1. By oneself, all alone; 2. (a) in one's own person oneself, not to be sharply distinguished from the next one (b); (b) of one's own impulse, by one's own free artifice. 3. Really, actually, plainly, accurately, rightly. In the present passage it means 2 b.—Geldner in Ved. St., iii, 1-10.]

5. अवसात्. See Whitney, para. 830.* "In the Veda these same roots [a few roots in आ, and the root धृ] are decidedly the most frequent and conspicuous representatives of the Root-aorist: especially the roots गा, दा, धा, पा 'drink,' स्था, धृ; while sporadic forms are made from ज्ञा, प्रा, सा, हा.

Verse 5

Padapāṭha :

वोचेम इत् इन्द्रम् मघ०वानम् ए०नम् महः रा०यः रा०ध०सः
यत् द०व०त् नः । यः अ०र्च०तः ब्र०ह्म०ऽकृ०तिम् अ०वि०ठः यू०यम् पा०त
स्व०स्ति०भिः सदा नः ॥ ५

Sāyaṇa :

यत् य इन्द्रो महो महतो राधसः संराधकस्य रायो धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । संराधकं महद्भूतं नोऽस्मभ्यं वृद्धत् प्रायच्छत् । यश्चेन्द्रोर्चतः स्तुवतो ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रम् अभिष्टोऽतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति तमेनं मधवानं धनवन्तमिन्द्रं बोचेम* इत् स्तुवेमैव । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

Note :

महदत् । 'That he may give.'

No. 19

Maṇḍala VII

Sūkta 49

Sāyaṇa :

समुद्रज्येष्ठा इति चतुर्कचं षोडशं सुक्तं वसिष्ठस्यार्षं वैष्णुभगवदेवताकम्† । तथा चाबुक्रान्तं समुद्रज्येष्ठा आपमिति । गतो विनियोगः ॥

Verse 1

Padapāṭha :

समुद्रऽज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात् पुनानाः यन्ति अनिविश-
शमानाः । इन्द्रः याः वज्री वृषभः रराद ताः आपः देवीः
इह माम् अवन्तु ॥ १

Sāyaṇa :

समुद्रज्येष्ठाः समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः । सलिलस्य । अन्तरिक्ष-
नामैतत् । अन्तरिक्षस्य मध्यात् माध्यमिकात्स्थानात् यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः । पुनाना
विश्वं शोधयन्त्यः अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । वज्री वज्रभृत् वृषभो कामानां
वर्षितेन्द्रो याः निरुद्धा अपः रराद लिखति देवीर्देव्यस्ता आप इहास्मिन्प्रदेशे स्थितं माम-
वन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा ॥

Notes :

1. सलिलस्य. "The store of water in Heaven, the ocean of heaven which is the source of all moisture." Roth in Siebenzig Lieder.

2. पुनानाः. 'Pure' rather than 'purifying' as *Sāyaṇa* takes it. Or the two, which are not easily separable, may both be glanced at in

* M's V. G. S., para. 149, 4 (p. 174).

† M's V. G. S., App. I, √ dā (p. 388.)

‡ *Apah*: M's Ved. Myth. (p. 85). Av. ap-āp-water; Old P. ap-; Phl āp; New P. āb (Jackson).

the word. Compare a similar difficulty as to पावक, note 2 on No. 11, verse 1 (p. 158 ¶); and compare use of that word in next verse.

3. अनिविशमानाः. 'Not turning back.' The word occurs only here.

4. रराद्.* Roth compares x, 89, 7 अरदन्न सिन्धुन् (said of Indra: Sāyana, सिन्धुन् नदीः अरदत् वृष्ट्युदकेनालिखत् नेति संप्रत्यर्थे) and iii, 33, 6 इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्राहुरवाहनवृत्रं परिधिं नदीनाम् (Sāyana, नदीरस्मानरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकरिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा । परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघमपाहन् जघान । तस्मिन्हन आपः पतिनाः । ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् ।).

Verse 2

Padupāt̥ha :

याः आपः दिव्याः उत वा स्रवन्ति खनित्रिमाः उत वा
याः स्वयंऽजाः । समुद्रऽअर्था याः शुचयः पावकाः ताः
आपः देवीः इहे माम् अवन्तु ॥ २

Sāyana :

याः आपः दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति । उत वा अपि च या आः नद्यादिगताः सत्यः स्रवन्ति गच्छन्ति याश्च खनित्रिमाः खननेन निवृत्ताः । उत वा अपि च याः स्वयंजाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः † समुद्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः समुद्रार्थाः शुचयो दीप्तिश्रुक्ताः पावकाः शोधयिष्यश्च भवन्ति ता आपो मामवन्तिवति ॥

Notes :

स्रवन्ति खनित्रिमाः. "Water-courses (कुल्या), which may or may not have been artificial, are alluded to in iii, 45, 3, and—x, 43, 7, समक्षरन्तोमास इन्द्र कुल्या इव हृदं—as leading to ponds or lakes; and waters which are expressly referred to as flowing in channels which had been dug for them are mentioned in vii, 49, 2 [our passage]; and from this it is not unreasonable to infer that the irrigation of lands under cultivation may have been practised." Muir, *Sanskrit Texts*, V, p. 465.

2. समुद्रार्थाः. 'Whose goal is the sea.' ‡ Compare समानमर्थं चरणीयमाना, No. 8, verse 3.

† M. M. adds समुद्रार्थाः from one MS.

[¶ p. 160 in this ed.]

* M's V. G. S., App. I, √ rad (p. 411).

‡ Max Müller's note on Samudra in *R̥igveda Hymns Pt. I.* (S. B. E. XXXII), i, 19, 7 (pp. 57 ff.)

3. शुचयः पावकाः. 'Pure and clear.' But Sāyaṇa's way of taking it may be right. See note 2 on last verse. Notice again that the metre seems to require the pronunciation पावकाः. So also in next verse. Compare note 2 on No. 11, verse 1 (p. 158*).

Verse 3

Padapāṭha :

यासां राजा वरुणः याति मध्ये सत्यानृतेइति अवऽ-
पश्यन् जनानाम् । मधुश्चुतः शुचयः याः पावकाः ताः आपः
देवीः इह माम् अवन्तु ॥ ३

Sāyaṇa :

वरुणो यासामपां राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति । किं कुर्वन् । जनानां प्रजानां सत्यादृते सत्यं चादृतं च अपश्यन् जानन्नित्यर्थः । या आपः मधुश्चुतः रसं क्षरन्त्यः शुचयो दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयिष्यः ता आपो देव्यो मां रक्षन्त्विति ॥

[Notes :

1. यासां राजा. It would be better to construe यासां with मध्ये than with राजा as Sāyaṇa does. Cf. यासु राजा in the next verse.

2. "Though Varuṇa is not generally regarded in the RV. as the god of the ocean, he is yet in the following passages connected with the element of water,† both in the atmosphere and on the earth, in such a way as may have led to the conception of his character and functions which is fully established in the later mythology :—i, 161, 4 ; vii, 49, 3, 4 ; vii, 64, 2." (Muir. V, p. 72). To these may be added i, 25, 10.]

Verse 4

Padapāṭha :

यासु राजा वरुणः यासु सोमः विश्वे देवाः यासु ऊर्जम्
मदन्ति । वैश्वानरः यासु अग्निः प्रऽविष्टः ताः आपः देवीः
इह माम् अवन्तु ॥ ४

* p. 160 in this edition.

† Hopkin's Rel. Ind., pp. 66-68.

Sāyaṇa :

अपं राजा वरुणो यास्वप्सु वर्तते । स कः* । सोमः यास्वप्सु वर्तते । यास्वप्सु स्थिताः विश्वे सर्वे देवा ऊर्जमजं मदन्ति । वैश्वानरः अग्निर्यासु मविष्टः ता आपो देव्य इह स्थितं मामवन्तु ॥

[*Note :*

ऊर्जं मदन्ति. It would be better to connect this with वरुणः and सोमः also, than to supply वर्तते.]

No. 20

Maṇḍala VII.

Sūkta 54

Sāyaṇa :

वास्तोष्पत इति तुच्चात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रैष्टुभं वास्तोष्पत्यम् । तथा चानुक्रम्यते । वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यामिति । स्मार्ते गृहनिर्माणे वास्तोष्पत इति चतसृभिः प्रत्युच्चं जुहुयात् । सूत्रितं च । वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्युच्चं हुत्वेति (*Āśval. Gṛihya-sūtra*, ii, 9) ॥

[*Note :*

“The name of Vāstospati occurs only seven times in the RV. and one hymn of three stanzas (vii, 54) is devoted to his praise... Though identified with various deities in several passages (*s. g.*, with Soma in vii, 54, 2) there seems no sufficient reason to suppose the name was originally attached to any one particular greater deity as an epithet (like *Gṛhapati* to Agni). The *Gṛhyasūtras* prescribe that Vāstospati is to be propitiated when a new house is to be entered. This, together with the contents of the hymn devoted to his praise (vii, 54), points to his having been simply a tutelary deity of the house, as the name itself ‘ Lord of the dwelling ’ implies. He thus seems to be one of the lower order of deities which in primitive beliefs animate, inhabit, or preside over natural objects, such as trees and mountains.” *Mac Donell’s Vedic Mythology*, p. 138.]

* M. M. omits स कः. Compare the *Varietas Lectionis*, p. 12. *Sāyaṇa* wishes to identify Soma and Varuṇa.

Verse 1

Padapāṭha :

वास्तोः पते प्रति जानीहि अस्मान् सुऽआवेशः . अनमीवः
भव नः । यत् त्वा ईमहे प्रति तत् नः जुषस्व शम् नः भव
द्विऽपदे शम् चतुऽपदे ॥ १

Sāyaṇa :

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितुं देव त्वमस्मान् त्वदीयान् स्तोस्तृनिति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदनुन्तरं नोऽस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशः अनमीवः अरोगकुञ्ज भव । किं च यत् त्वा त्वां यद्धनमीमहे याचामहे* तद्धनं नोऽस्मभ्यं प्रति जुषस्व प्रयच्छ । अपि च नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय शं सुखकरो भव† । चतुष्पदे‡ गवाश्वादिपशवे§ च हां सुखकरो भव ॥

Notes :

1. प्रति जानीहि. For the meaning here Roth compares iii, 45, 4 आ नस्तुर्जं रयिं भरांशं न प्रतिजानते ('as his share of the heritage to all that claim it.' But Sāyaṇa, यथा पितः प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत्), and Atharvav. xviii, 4, 51, and 52, प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम्.

2. स्वावेशः (भव नः). 'Bless our going in.' In the Siebenzig Lieder the line is translated 'Bless the entrance: make it free from sickness.' Grassmann, 'Give us good entrance.' In the P. W. B. Roth takes the word to mean (easy of access) in all the three places in which the word occurs in the R̥igveda. The passages should be carefully compared. vii, 97, 7 बृहस्पतिः स स्वावेश ऋष्यः पुरु सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः—Sāyaṇa, स एव बृहस्पतिः स्वावेशः सुनिवासः ऋष्यः दर्शनीयः ईदृशो देवः सखिभ्यः स्तोतृभ्यः पुरु बहुलम् आसुतिमन्नं करिष्ठः कर्तुमतः दानुमतः भवति. x, 63, 16.

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यमि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥

'May she (sc. Svasti) protect us at home and abroad: may she, whom the gods guard, bless our going in.' Sāyaṇa, who supplies पृथिवी as the subject, taking स्वस्तिः as an adjective, renders the last line सा पृथिवी नोऽस्माकं अमा । गृहनामैतत् । गृहं रक्षतु तथा सो सा उ (Pada सो इति) सैव अरणे गन्तव्ये देशे अरणे अरमणे अरण्यादिके देशे वा नोऽस्मान् नि पातु नितरां रक्षतु । तथा देवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः सन्ति सा पृथिवी अस्माकं स्वावेशा शोभननिवासा भवतु.

* M. M. adds त्वमपि † M. M. adds अस्मदीयाय. § M. M. गवाश्वादिपशवः.

† "1d. bhavāḥ; extended Triṣṭubh verse"—Arnold's Ved. Met., p. 309.

Yāska (Nirukta xi, 46) explains this verse, but leaves our word unnoticed :

स्वस्तिरेव हि प्रपथे भ्रेष्टा रेक्णस्वती धनवती अम्योति या वसुनि वननीयानि सा नः अमा
ग्रहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोप्त्री देवान्गोपायत्विति देवा एनां
गोपायन्त्विति वा.

The word is everywhere pronounced su-ā-ve-śa.

3. अनमीवो भवा नः. 'Keep sickness far from us.' The नः seems to show that both this and the previous epithet refer to the beneficent activity of the god, not to mere attributes.

4. शम्. The student will find an exhaustive note on this word in Max Müller's *Vedic Hymns*, pt. i, pp. 190-4. I make the following extract :—

Sām, which I have here [i, 165, 4] translated by sweet, is a difficult word to render. It is used as a substantive, as an adjective and as an adverb; and in several instances it must remain doubtful whether it was meant for one or the other. The adverbial character is almost always, if not always, applicable, though in English there is no adverb of such general import as sām, and we must therefore render it differently, although we are able to perceive that in the mind of the poet it might still have been conceived as an adverb, in the sense of 'well.' I shall arrange the principal passages in which sām occurs according to the verbs with which it is construed.

1. With bhū :

viii, 79, 7. bhāva naḥ soma sām hridé,

Be thou, Soma, well (pleasant) to our heart. Cf. viii, 82, 3.

viii. 48, 4. sām naḥ bhava hridó ā pītáḥ ind'o (iti).

Be thou well (sweet) to our heart, when drunk, O Soma! Cf. x, 9, 4.

i, 90, 9. sām naḥ bhavatu aryamā'.

May Aryaman be well (kind) to us!

vi, 74, 1. sām naḥ bhūtam dvi-pāde sām kātuḥ-pade.

May and Soma Rudra be well (kind) to our men and cattle.

Here sām might be rendered as an adverb, or as an adjective, or even as a substantive, in the sense of health or blessing.

Cf. vii, 54, 1 ; ix, 69, 7. The expression *dvipād* and *Kātuḥ-pād* is curiously like what occurs in the prayers of the Eugubian tables, *Fisovie Sansie, ditu ocre Fisi, tote Jovine, ocer Fisie, totar Jovinar dupursus peturpursus fato fito* (Umbrische Sprachdenkmäler, ed. Aufrecht, p. 198).

Verse 2

Padapūṭha :

वास्तोः पते प्रतरणः नः एधि गयस्फानः गोभिः
अश्वेभिः इन्दोइति । अजरासः ते सख्ये स्याम पिताइव
पुत्रान् प्रति नः जुषस्व ॥ २

Sāyaṇa :

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितुर्देवं त्वं नोऽस्माकं प्रतरणः प्रवर्धकः गयस्फानः*
अस्मदीयस्य धनस्य† प्रवर्धकः एधि‡ भव । हे इन्दो सोमवदाह्लादक ते त्वया सह
सख्ये सति वयं गोभिः पशुभिः अश्वेभिरश्वैश्च सहिता अजरासः जराहताः स्याम
भवेम§ । पितेव पुत्रान् यथा पिता पुत्रान्नरक्षकत्वे सेवते तथा त्वमपि नोऽस्मान्प्रति जुषस्व
सेवस्व ॥

Notes :

1. गयस्फानः. Occurs only in two other passages, i, 91, 12, and
19. In both verses as an epithet of Soma, and in conjunction
with epithets corresponding to those applied here to Vāstospati.
v, 12 गयस्फानो अमीवहा वसुवितुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव. Sāyaṇa, गयस्फानः ।
गय इति धननाम । धनस्य वर्धयिता अमीवहा अमीवानां रोगाणां हन्ता &c. v, 19.
गयस्फानः प्रतरणः. Sāyaṇa, गयस्फानः गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता प्रतरणः
प्रकर्षेण दुरितान्नाशयिता.

The word गय stands in the Nighaṇṭu among the synonyms of गृह
iii, 4, धन ii, 10 and अपत्य ii, 2 (Roth). Grassmann attempts to
derive it from a root गि corresponding to the later form जि, in the
sense of the possessions a man has won for himself. शंगयः (Sāyaṇa
सुखस्य गृहरूप आवासभूतः) is an epithet of Agni in ii, 1, 6.

2. इन्दो. 'This word is elsewhere a name of the moon. Perhaps
the duty of watching the house was at the same time transferred
to the moon as the guardian of the night.' Roth in the
Siebenzig Lieder.

[Soma is very often called a drop, 'indu.']

* M. M. adds गयस्य. † M. M. adds स्काययिता. § M. M. adds विनाश-
रहिता इत्यर्थः.

‡ M's V. G. S., App. I, v a², (p. 371).

Verse 3

Padapāṭha :

वास्तोः पते शग्मया संऽसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातु-
ऽमत्या । पाहि क्षेमे उत योगे वरम् नः यूयम् पात स्वस्ति-
ऽभिः सदा नः ॥ ३

Sāyaṇa :

हे वास्तोष्पते देव शग्मया सुखकर्ता रण्वया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या ते एवया
देवया संसदा स्थानेन सक्षीमहि वर्यं संगच्छेमहि । त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उत अपि च
योगे अप्राप्तस्य प्रापणे वरं वरणीयं नोऽस्मदीयं धनं* पाहि रक्ष । हे वास्तोष्पते यूयं रवं
नोऽस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः† कल्याणैः पात पाहि ॥

Notes :

1. शग्मया. Roth derives शग्म in the sense of 'helpful' from a root शक् (शग्धि &c.) which he distinguishes from the common शक् (शक्तेति). He quotes vii, 67, 5 ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः—Sāyaṇa, शक्तं प्रयच्छतं धनमिति शेषः; vii, 68, 8, वृकाय चिज्जसमानाय शक्तं (Sāyaṇa वृकाय धनादाके अभिलषत इत्यर्थः । चिदिति पूरणः । अथवा परेभ्यः धनानि प्रयच्छते । यद्वा वृकाय वृकवर्द्धिसकाय एतन्नामकाय जसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणाय ऋषये शक्तम् अभिमनं धनमदत्तम् । शक्तेर्दानार्थस्य लुङ्येतद्गुणम् । अडभावइच्छान्दसः); viii, 3, 11 and 12 (Sāyaṇa, v. 11 शग्धि देहि, v. 12 शग्धि प्रदेहि or शक्तं कुरु); viii, 24, 11 मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतिभिः (Sāyaṇa हे मघवन् धनवान्निन्द्र तव त्वदीयं तच्छुबुपुरविदारणलब्धं धनम् ऊतिभिः त्वद्रक्षणेः नोऽस्मभ्यं शग्धि देहि । शग्धीति दानकर्मा । शक्तेर्लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक्); viii, 50, 5, 13; 69, 3; 80, 4; x, 40, 5, &c. Roth suggests that the one root may be looked on as the transitive of the other (compare Sāyaṇa's शक्तं कुरु above). Grassmann identifies the two roots, getting the meaning of 'to help,' out of that of 'being strong for another's good (with the dative).' The word शग्म itself occurs ten times in the R̥igveda. i, 130, 10 पायुभिः पाहि शग्मिः—Sāyaṇa, पायुभिः पालनप्रकारः शग्मिः सुखैश्चैहिकामुष्मिकरूपैः पाहि पालय. Compare above i, 143, 8, where the same phrase occurs, and is taken by Sāyaṇa somewhat differently: v, 43, 11 शग्मां नो वाचमुशनी शृणोतु—Sāyaṇa, शग्मां सुखकरीम्. vi, 44, 2 वः शग्मस्तुविशग्म ते—Sāyaṇa, हे तुविशग्म बहुसुखेन्द्र यः शग्मः सुखकरः &c. vi, 75, 8 तत्रा रथमुप शग्मं सवेम—Sāyaṇa, शग्मं सुखकरम्. vii, 60, 5 शग्मास्तः पुत्रा अङ्गितेऽद्व्याः—Sāyaṇa,

* Bomb. MS. प्रापणे नः अस्माकं वरणीयं धनं. † M. M. omits सदा and स्वस्तिभिः.

शम्मासः सुखकराः. vii, 97, 6 तं शम्मासो अरुवासो अथा बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति—
Sāyana, शम्मासः शम्माः सुखकराः शक्ता वा. viii, 2, 27 एह हरी ब्रह्मयुजा शम्मा
वक्षतः सखायम्—Sāyana, शम्मा सुखप्रदौ. (From Ulwar MS. which has
the note given by M. M. in the Varietas Lectionis, p. 21, from
his MS. B4. The commentary in Edition is from Sāyana's com-
mentary on the same verse in the Sāmaveda, where he wrote
शम्मो सुखकरो शक्तो वा.) x, 31, 5 आ नः शम्मास उप यन्तु वाजाः—Sāyana,
शम्मासि सुखनाम । सुखाः सुखकराः. The word शम्मा occurs in iii, 31,
1 शम्मेन मनसा where Sāyana renders it by सुखनिमित्तेन and derives
it from शम् and गच्छतिः (शम्मेन शं सुखं गच्छन्ति गमिरीणादिकः कप्रत्ययः ।
किच्चाद्गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शम्मे साधुरिति तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः).

[2. संसदा. संसद् = संभजन (Sāy. on i. 94, 1, अग्नेः संसदि).]

3. सक्षीमाहि. An optative form from सच्.*

4. गातुमत्या. Occurs nowhere else. Roth takes it to mean
'roomy, † convenient.' Grassmann, 'having a good issue.'

5. क्षेम उत योगे. Sāyana's explanation of this phrase agrees
with the traditional meaning attached to the word योगक्षेम which
occurs in x, 166, 5. Roth holds that the use of योगक्षेम in the masc.
sing. and plur. precludes this meaning, and he takes the word
to be a tatpuruṣa compound. 'Possession of acquired property,
preservation of one's means, wealth, safety, prosperity.' Our
phrase he translates 'in work and enjoyment.' Grassmann and
Ludwig 'at rest and at work.'

No. 21

Maṇḍala VII

Sūkta 68

Sāyana :

आ शुभ्रा यातमिति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमाधिनम् । अंशितः सप्त
विराजः । अष्टमीनवम्यौ त्रिण्दुभौ । अनुकम्यते च । आ शुभ्रा नव सताया विराज इति ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

* M's V. G. S., p. 426. † Av. gātu-(1) place, (2) divan (Jackson.)

Verse 1

Padapāṭha :

आ शुभ्रा यातम् अश्विना सुऽअश्वौ गिरः दस्रा जुजुषाणा
युवाकोः । हव्यानि च प्रतिऽभृता वीतम् नः ॥ १

Sāyaṇa :

हे शुभ्रा वीतौ स्वश्वा शोभनाश्वौ हे अश्विना अश्विनौ* आ यातमस्मद्यज्ञमागच्छतम् ।
दस्रा जुजुषाणा क्षपयितारो युवा युवाकोः युवा कामयमानस्य मम गिरः स्तुतीः जुजुषाणा
सेवमानौ भवतमिति शेषः । न केवलं स्तुतिं किं तु नोऽस्मदीयानि प्रतिभृता संभृतानि हव्यानि
हवींषि च वीतं† भक्षयतम् ॥

Verse 2

Padapāṭha :

प्र वाम् अन्धांसि मद्यानि अस्थुः अरम् गन्तम् हविषः
वीतये मे । तिरः अर्यः हवनानि श्रुतम् नः ॥ २

Sāyaṇa :

प्र वामन्धांसीत्येषाश्विनशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च । प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभ्रा
पिबतमश्विनेति (Āśvalāyana, vi, 5) ।

हे अश्विनौ वा युवाभ्यां मद्यानि‡ मद्यजनकानि अन्धांसि सोमलक्षणान्यक्तानि प्रास्थुः
प्रतिषिषत गृहीतान्यासञ्चित्यर्थः । अतो युवा मे मम हविषो वीतये पानाय अरमत्यर्थे शीघ्रं
गन्तुमागच्छतम् । अर्यः अरः अस्मद्विरोधिनः हवनानि आह्वानानि तिरः तिरस्कृत्य नोऽस्म-
दाह्वानं श्रुतं¶ शृणुतम् ॥ श्रुतमित्यस्य वाक्यादित्वाद्निषातः‡ ॥

Notes :

तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः. Compare विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ना अस्माकमिच्छदृणुहि
विश्वमिन्व vii, 28 (No. 18), 1.

॥ M. M. हवनानि तिरस्तिरस्कृत्य नः अस्मदाह्वानमित्यर्थः । तच्छ्रुतं शृणुतं.

* *Āśvins* : Muir's S. T., Vol., V, sec. xv; M's Ved. Myth., pp. 49-54;
Bloomfield's Rel. Ved., pp. 110-14; Hopkin's Rel. Ind., pp. 80-86;
Nir. xii, 1 & vi, 36; called *Nāsatyas*=na-śa-at-ti-ia in the Boghaz-köi
inscription (M. and K's Ved. Ind., Vol., I, preface, p. ix).

† M's V. G. S., App. I., vi, p. 419. ‡ "2a mādia"—Arnold's Ved.
Met. (p. 310.) § M's V. G. S., p. 379. ¶ M's V. G. S., para 148, 5. (p.
172.). § M's V. G. S., App. III, 8B, p. 452.

Verse 3

Padapāṭha :

प्र वाम् रथः मरुःऽजवाः इयति[†] तिरः रजांसि अश्विना
शतऽऊतिः । अस्मभ्यम् सूर्यावसूइति[‡] इयानः ॥ ३

Sāyaṇa :

हे सूर्यावसू सूर्यायाः सह रथे वसन्तौ अश्विनौ वां* युवयोः रथः अस्मभ्यमस्मदर्थ-
मियानः याच्यमानः सन् प्रा[†]इयति आगच्छति अस्मद्यज्ञम्[‡] । कीदृशो रथः । मनोजवाः
मनोवेगः शतोतिः अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः । किं कुर्वन् । रजांसि लोकान् तिरस्तिरकृत्य
अतिक्रम्य इयतीति ॥

Note : §

सूर्यावसू. 'Having Sūryā ¶ as their possession.' So Roth. The
word occurs only here. [See note on vi, 55, 5, p. 186.]

Verse 4

Padapāṭha :

अयम् ह यत् वाम् देवऽयाः ऊंइति[†] अद्रिः ऊर्ध्वः विवक्ति
सोमऽसुत् युवऽभ्याम् । आ वल्गूइति[‡] विप्रः ववृतीत हव्यैः ॥ ४

Sāyaṇa :

यद्यदा वां ह॥ युवां प्रति देवयाः देवौ युवां कामयमानः । उ इति पूरणः । अपम-
द्विरभिषवद्यावा सोमसुत् सोममभिषुण्वन् युवभ्याम् । युवाभ्यामर्थाय अभिषुण्वन्ति
संबन्धः । एवं कुर्वन् ऊर्ध्वः उन्नतः सन् विवक्तिः उच्चैः शब्दति** तदानीं बल्गू सुन्दरौ
युवां विप्रः मेधावी यजमानो हव्यैर्हविर्भिः आ ववृतीत आवर्तयति ॥

Notes :

1. देवयाः. 'Holy.' From देव and या, lit. 'turning to the gods.'
The word occurs five times in all. i. 168, 1 धियं धियं वो देवयां उ वधिञ्चे
(said of the Maruts). Grassmann would take it in the accusative
pl. fem. construing with धियं धियं. Sāyaṇa, देवयाः देवान्मापयितार एव. i.
177, 4, अयं यज्ञो देवयाः—Sāyaṇa, अयं यज्ञो देवयाः देवान्माच्छन्मवति. iii, 8, 5

* M. M. सूर्यायाः सह रथे वसन्तौ वा. † M. M. omits प्र. ‡ M. M. adds
अथवा वा प्रेरयति गमनाय. ॥ M. M. omits ह. ** M. M. शब्दयति.

§ For the cæsure see § 205 iv a-Arnold's Ved. Met., pp. 310, 181.

¶ Sūryā=Saulō=Helena (Bloomfield's. Rel. Ved., p. 116.)

§ M's V. G. S., para 212, 4. (p. 339.)

देवया विप्र उदियति वाचम्—Sāyana, देवया देवानां यथा देवानां हवीषि प्रापयिता वा. v, 76, 1 उद्विषाणां देवया वाचो अस्थुः—Sāyana, देवयाः देवकामाः वाचः स्तोत्राणि. v. 77, 2 प्रानर्यजध्वमग्निना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम्—Sāyana, सायं सार्यकाले हविर्देवया देवगामि नास्ति न विधत्ते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । अजुष्टम् असेव्यं तद्भवति.

2. युवभ्याम्. A Vedic form. See Whitney, para. 492 *.

3. ववृणीत. Causal Aor. of वर्तते. [Altind. Verb, p. 136, ll. 2-5. But see the same further on and also Gr. Dict. and Whitney, para. 812 b.]

Verse 5

Padapāṭha :

चित्रम् ह यत् वाम् भोजनम् नु अस्ति नि अत्रये महि-
ष्वन्तम् युयोतम् । यः वाम् ओमानम् दधते प्रियः सन् ॥ ५

Sāyana :

हे अश्विनौ वां युवयोः चित्रं चायनीयं यद्भोजनं धनमस्ति ह अस्ति खलु । न्विति पूरणः । तद्वत्समर्थं दत्तमित्यर्थः । अथ तयोः स्तुतिः । अत्रये एतन्नामकाद्वयेः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । तस्मान्महिष्वन्तमुष्यावासं† नि युयोतं पृथक्कुर्वतम् । योऽग्निः प्रियः सन् स्तोतृत्वाद्युवाभ्यां प्रियभूतः सन् वां‡ युवाभ्यामेव §कृतमोमानं रक्षणं सुखं दधते धारयति॥ ॥

Notes :

1. [चित्रम्. It would be better to construe this as predicate of the principal clause. There would then be no need to supply अल्पभ्यं दत्तम्. as Sāy. does.]

2. अत्रये. 'To Atri.' It cannot mean from Atri, as Sāyana would take it.

3. महिष्वन्तम्. Occurs only here. According to Sāyana, it is the name of the cleft in the rock § which the Aśvins made tolerable for Atri (x, 39, 9), and from which they delivered him (i, 116, 12). Roth takes the stem to be महिष्वन्त, and would make our word an adjective in the neuter qualifying भोजनं. Grassmann makes it an acc. masc. from महिष्वत् and "would supply रयिम् or वाजम् or some such word, corresponding to भोजनं in the first line." [Of. Oldenberg's note here (Noten, II, p. 51).]

† From Bomb. MS. (महिष्वन्तं ऋषिआवासं); M. M. ऋषीसं. But compare his Varietas Lectionis. ‡ M. M. omits वां. § Bomb. MS. कृते.

¶ Bomb. MS. धारयेत्.

* M's V. G. S. p. 105.

§ [In the A. v. Mazishant is the name of a mountain.]

4. नि युयोतम्. 'You gave.' युयोतम् is one of the forms cited by Delbrück, *Altindische Verbum*, p. 136, with regard to which it is not easy to say whether the reduplicated stem is a present or a perfect. For the meaning here Roth, who takes it from यु, यौति Dhātup., xxiv, 3 (मिश्रणे and अमिश्रणे; cf. यु, युयोति) युनाति युनीते, Dhātup., xxxi, 9 (बन्धने), compares vii, 5, 9 रयिं नि वाजं श्रुन्यं युवस्व (Sāyaṇa, नि युवस्व नितरां मिश्रयस्व), vii, 40, 2 बायुश्च यान्नियुधेते भगश्च (Sāyaṇa नियुधेते अस्मान्नितरां योजयेताम् । तद्धनमिति पूर्वेण संबन्धः), vii, 92, 3 नि नो रयिं सुभोजसं युवस्व (Sūyaṇa, नि युवस्व नितरां मिश्रय प्रयच्छ), x, 42, 5 तस्मै शत्रुस्तुतुकान्प्रातरहो नि स्वशत्रून्युवानि हान्ति वृत्रम् ('gives his enemies into his hand'; Sāyaṇa, नि युवति स इन्द्रः पृथक्करोति), viii, 19, 33, विषो न शुभ्रा नि युवे जनानाम् (Sāyaṇa, नि युवे नितरां प्राप्नोमि त्वत्प्रसादाल्लभेत्यर्थः).

5. ओमानम्. Compare i, 118, 7 युवमव्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तम्—Sāyaṇa, ओमानं सुखकरं रसवदन्नमधत्तं प्रयच्छतम्. The other passages in which the word occurs are i, 34, 6 ओमानं शंयोर्ममकाय मृतवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभरपती ('To the Aśvins)—Sūyaṇa, ओमानं सुखविशेषम्. vi, 50, 7 ओमानमापो मानुषी(मृकं) धात—Sāyaṇa, हे आपः मानुषीः मनुष्यहिता गृयं अमृकम् अर्हिसितम् ओमानम् । अवति रक्षतीत्योमा । रक्षकमन्नम् &c. vii, 69, 4 यदेवयन्तमवथः शचीभिः परि घंसमोमना वां वयो गातु—Sāyaṇa, ओमना अवनेन रक्षणेन.

यो वामोमानं दधते प्रियः सन्. This clause presents a difficulty. If it stood alone we should have little scruple in following Sāyaṇa, and translating 'who enjoys your protection, being dear to you.' But in i, 118, 7, a verse relating to the same exploit of the Aśvins, we have a similar phrase used, not of Atri, but of his helpers, the Aśvins—युवमव्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तम्. [Cf. तदेवो दधते स्म परां शोभाम् and दधाति and धेहि, No. 22, vv. 6 and 8.] Compare also the use of धत्यः with अधि in the next verse of the present hymn. Grassmann takes our clause to refer to the service (of worship) done by Atri to the Aśvins, and he may be right. The relation between the gods and their worshippers is that of mutual help. Compare, for example, No. 2, v. 6 (p. 66*), & note 2 on No. 29, v. 3 (p. 258).

Verse 6

Padapāṭha :

उत त्यत् वाम् जुर्ते अश्विना भूत् च्यवानाय प्रतोत्यः
हविःऽदे । अर्धि यत् वर्षः इतःऽऊति धृत्यः ॥ ६

Sāyaṇa :

उत अपि च हे अश्विना अश्विनौ वा युवयोः कर्म कुर्वते जुरते जूर्गाय हविर्दे हविर्वाग्ने
च्यवानाय एतस्मात्काय महर्षये त्यक्तप्रतीत्यं प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै भूत् अभूत्*।
किं तदिति यद्वर्णं रूपम् इतःकृति इतोऽगमनाख्यं मृत्योः सकाशादितः प्राप्तिरूपमपि धृत्यः
अध्यधत्तम् । युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रधुः शचीभिरित्यादिषु (RV. i,
117, 13) च्यवानस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् ॥

Notes :

1. Compare i, 117, 13, quoted by Sāyaṇa.

2. प्रतीत्यम्. The word occurs only here and iv, 5, 14 अनिरेण
वचसा फल्वेन प्रतीत्येन कृधुनातृपासः—Sāyaṇa, प्रतीत्येन प्रतिगन्तव्येन आरोहणेत्यर्थः...
एवंविधेन वचसा अतृपासः अतृप्ता जनाः. Roth (Supplement) renders the
word in our passage by Bestätigung [confirmation], Erfahrung
[experience, knowledge] and in iv, 5, 14, by Verheissung, Ver-
tröstung [the giving hope]. Grassmann takes it as an adjective
in the sense of 'notable' in both places. The text of Sāyaṇa
is unfortunately not certain. I have followed Max Müller's con-
jectural emendation. Sāyaṇa renders प्रतीत्यं by प्रतिगमनं, the 'return'
sc. of the two Aśvins. He adds तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै the cause which
moved the Aśvins to return. Construe तस्य रूपस्य with the following
यद्वर्णः. For the legend of Ohyaṇā see Muir, Sanskrit Texts,
V, p. 250.

[3. इतःकृति. = प्राप्तक्षणं, (Sāyaṇa on i, 146, 2), इतोऽगमनात् (on i,
151, 9), एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं ययोः (on x, 31, 7 इतःकृती). It means
'protected henceforward, enduring, lasting.]

Verse 7

Padapāṭha :

उत त्यम् भुज्युम् अश्विना सखायः मध्ये जद्भुः दुःस्र्वासः
समुद्रे । निः ईम् पर्षत् अरावा यः युवाकुः ॥ ७

Sāyaṇa :

उत अपि च त्वं तं भुज्युमेतज्जामानं समुद्रे मध्ये समुद्रोद्वक्त्रस्य मध्ये सखायः भुज्यु-
सखिभूताः दुःस्र्वासः दुष्टगमनाः जद्भुः त्यक्तवन्तः । ईमेनं समुद्रमध्ये क्षितं हे अश्विना

* Ulwar MS. न तस्य रूपस्य &c.; Bomb. MS. तस्य रूपस्य प्रत्ययभूतं अभूत्.
See M. M.'s V. L.

अश्विनौ युवां* निः पर्षत् निरपारयतम् । यः भुर्युः युवाकुः युवां कामयिता अरावा अरण-
वानभिगन्ता च तमेन निरपारयतम्† । अत्राश्विनेषु युक्तेषु कथाः सूच्यन्ते । अश्विद्वय्या-
दीनामग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभिर्नासत्याभ्या बहिरिवेत्यत्र
(RV. i, 119, 1) प्रपञ्चिताः । तास्तत्र ब्रूष्याः ॥

Notes :

1. Compare i, 116, 1 (the passage referred to by Sāyaṇa), &c.
See also Muir, V, p. 244.

1. निरीं पर्षद्वावा यो युवाकुः. This is a very difficult clause. We must begin by setting Sāyaṇa's device aside absolutely. The 3rd per. sing. पर्षत् (fr. पृ, पिपि) † cannot possibly be equivalent to the 2nd pers. dual, निरपारयतम्. The nominative to पर्षत् is अरावा. This word is, however, of doubtful meaning. It occurs in other four passages. vii, 56, 15, मधू रायः सूवीर्यस्य दात नू चिद्यमन्यः आदभद्रावा-
Sāyaṇa, हे मरुतः यूयं सूवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य रायः रायं धनम् । द्वितीयार्थे वष्टी । मधु शीघ्रं दात दत्त । अरावा अरातिः शत्रुभूतोऽन्यो जनो यं रायं नू चिदादभत् नैवाभि-
हन्त्यात् । तद्धनमस्मभ्यं दत्तेति संबन्धः. viii, 28, 4, यथा वशन्ति देवास्तथेदस्तत्तद्वेषां
मकिरा मिनत् । अरावा चन मर्त्यः—Sāyaṇa, कथं देवानामभिलषितं तथा भवतीति
चेत् तदाह । अरावा । यदि देवाः कस्यचिदप्यदातारं मनुष्यं कामयेरन् तदावावा अदाता ।
चनेत्यप्यर्थे अदातापि मर्त्यः मनुष्यः वशद्भ्यो देवेभ्यो हवीषि प्रयच्छति । तस्मात्तेषां
यत्कामनं तत्तथा भवत्येवेत्यर्थः. ix, 21, 5 आस्मिन्निशङ्कामिन्द्वो दधाता वेनमादिशे । यो
अस्मभ्यमरावा. The available MSS. of Sāyaṇa are defective or corrupt here. M. M. prints यो यजमानोऽस्मभ्यमरावा.....प्रयच्छति प्राप्तकाम
एव खल्वृत्तिभ्यः प्रयच्छति. Compare his Varietas Lectionis, p. xxix, where he conjectures that Sāyaṇa probably explained अरावा by अदाता
न किञ्चित्प्रयच्छति प्राप्तकामः स एव &c. x, 37, 12 यद्वो देवाश्चक्रुः जिह्वया गुरु मनसो वा
प्रयुती देवेहेळनं । अरावा यो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन्तेनो वसवो नि धेतन—Sāyaṇa,
अस्मच्छतुः नोऽस्मान् अभि प्रति अरावा गमनवान्भूत्वा &c. Of. also ix, 14, 9.

It is clear that the meaning of अरावा is uncertain. It seems to mean 'hostile,' 'unfriendly,' and so Roth would take it every-
where but here. Grassmann in his Dictionary follows Sāyaṇa on
viii, 28, 4, and explains it as a compound of अ and रावन् (for
which last word, however, he can only quote अरावन् itself) in the
sense of 'not giving,' out of which the meaning 'hostile' was, he
thinks, developed. In his translation Grassmann takes the word
differently: 'A mean wight can save himself if he only trust in
you, O Aśvains.' Roth (Supplement) takes अरावन् here as—अवन्.

* M. M. omits हे अश्विना अश्विनो युवां. † Bomb. MS. omits what follows.

'Your horse drew him out,' Compare i, 117, 14 युवं भुज्युमर्णसो नि समुद्राद्भिर्बहुधुर्नज्रेभिरथैः and vii, 69, 7, युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उद्बहथुर्णसो अस्त्रिधानैः । पतन्निभिरभ्रैरव्यथिभिर्दसनाभिरधिना पारयन्ता.

I have followed Roth's brilliant suggestion in my translation. But if अरावा must be taken as meaning 'enemy,' I would (with Delbrück ?) construe यो युवाकुः with the foregoing ईम् (sc. भुज्युम्). 'An enemy saved him because he trusted in you.'

[In some cases अरावा is only a metrically suitable way of writing अर्वा (cf. हरिश्मशाः, x, 96, 8, with श्मश्रु); so in vii, 68, 7; and perhaps in x, 40, 7, युवोररावा, text, युवो ररावा.—Lanman.]

Verse 8

Padapāṭha :

वृकाय चित् जसमानाय शक्तम् उत श्रुतम् शयवे हूय-
माना । यौ अघ्न्याम् अपिन्वतम् अपः न स्तर्यम् चित् शक्ती
अश्विना शचीभिः ॥ ८

Sāyaṇa :

वृकाय धनादात्रे* । अभिलषत इत्यर्थः । चिदिति पूरणः । अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते यद्वा वृकाय वृकवृद्धिसकाय एतन्नामकाय जसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणाय ऋषये† शक्तमभिमतं धनमदत्तम् । शकेर्दानार्थस्य लुङ्च्चेतद्रूपम् । अदभावश्छान्दसः‡ । उत अपि च शयवे एतन्नामकाय ऋषये हूयमाना आहूयमानौ युवां श्रुतम् अकृणुतम् । यौ युवामघ्न्यां गामपिन्वतमपूरयतं क्षीरेण अपो न अद्भिरिव । नदीनां§ यथोदकेन पूरयतस्तद्भत् । कीदृशीमघ्न्याम् । स्तर्यं चित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि शक्ती शक्त्या साम-
भ्यर्चयेन् दोहनलक्षणेन युक्तां कृत्वा शचीभिर्युष्मदीयैः कर्मभिर्हे अश्विनाविति¶ । शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जस्तुरये स्तर्यं पिप्ययुर्गमित्यादि ह्युक्तम् (i, 116, 22) ॥

Notes :

1. जसमानाय. Compare i, 112, 6, याभिरन्तर्कं जसमानमारणे—Sāyaṇa. जसमानं तेहिष्यमानं... । जसमानम् जस हिंसायां । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ।

* Bomb. MS. धनदात्रे. Compare M. M.'s Varietas Lectionis. † Bomb. MS. gives the first explanation only of वृक. ‡ Bomb. MS. omits the grammatical note. § M. M. नहीं ताम् against his MSS. ¶ Bomb. MS. omits what follows.

[2. शक्तम्. See note 1 on vii, 54, 3.

3. स्तर्धम्.* See Whitney, para. 356].

Verse 9

Padapāṭha :

एषः स्यः कारुः जरते सुऽउक्तैः अग्रैः बुधानः उषसाम्
सुऽमन्मा । इषा तम् वर्धत् अघ्न्या पर्यऽभिः यूयम् पात
स्वस्तिऽभिः सदा नः ॥ ९

Sāyaṇa :

एषः स्तोता स्यः सः प्रसिद्धो वसिष्ठः कारुः स्तोता उषसामग्रे प्रातः सवने बुधानः
बुध्यमानः सुमन्मा शोभनमतिः सुष्टुतिर्वा सूक्तैर्जरते । स्तोति । तमिषा अघ्नेन वर्धत् वर्धयते ‡ ।
अघ्न्या अहन्तव्या गौश्च वर्धत् वर्धयतु । अथचैकमेव वाक्यम् । अघ्न्या गौर्वसिष्ठस्य प्रति-
नियताग्निहोत्रार्था गौः इषा अघ्नेन घृतादिनेत्यर्थः । पयोभिश्च तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु ।
एवमात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश । शिष्टं स्पष्टम् ॥

No. 22

Maṇḍala VII

Sūkta 75

Sāyaṇa :

युषा आव इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रालुक्रमणिका । युषा अष्टायुषस्यं
तु वा इति । तु वा इत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेद्दमादीनि सप्त सूक्तान्युषोदेवत्यानि ।
प्रातरनुवाके उषस्ये कर्तौ त्रेष्टुभे छन्दसि आश्विनशब्दे चेद्दमादीनि षड् सूक्तानि । तथा च
सूच्यते । युषा आवो दिविजा इति षडिति त्रेष्टुभमिति (Āśval. iv, 14) ऋग्विधान
आख्यातो विनियोगोऽत्र लिख्यते ॥

राज्या अपरकाले य उत्थाय प्रयतः ह्युचिः ।

युषा इत्युपतिष्ठेत षड्भिः सूक्तैः कृताञ्जलिः ॥

प्रामयात्स हिराण्यादिऽ नानारूपं धनं बहु ।

गा अश्वान्पुरुषान्धन्या ॥ निम्नयो वासांस्यजाविकमिति (R̥gvidhāna, ii, 28) ॥

‡ M. M. वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः । § M. M. हिरण्यानि from his MSS. A, Ca. B. I. He notes that the reading in the R̥gvidhāna is हिरण्यादि. ¶ M. M. धान्यं. He notes that his MSS. A, Ca, have our reading (Ulwar MS.), and that his MS. B. I. and the R̥gvidhāna have धान्यान् and धान्या respectively.

* M's V. G. S., para 100 C ; Lanman's N. I. V., pp. 379, 394.

† M's V. G. S., App., 4j: p. 384.

Notes :

The Paribhāṣā quoted is xii, 3 (Macdonell's Ed. of the Sarvā-nukramaṇikā, p. 5) तुहिह्वैतच्छब्दविशिष्टान्युषिदेवतच्छब्दांसि द्वित्रिचतुःषष्टदसृ-क्तभाजि यथासंख्यम्. गावोश्चान् (Ulwar MS.) is the reading of all the MSS. of Sāyaṇa. R̥igvidhāna, गा अश्चान्, which M. M. prints. R̥igvidhāna अजाविकान्.

Verse 1

Padapāṭha :

वि उषा आवः दिविऽजाः ऋतेन आविऽकृण्वाना महि-
मानम् आ अगात् । अपं द्रुहः तमः आवः अजुष्टम् अङ्गिरः-
ऽतमा पथ्याः अजीगरिति ॥ १

Sāyaṇa :

इयमुषा दिविजाः अन्तरिक्षे* प्रादुर्भूता† वि आवः द्यौच्छत्‡ । विभातं§ कृत-
वतीत्यर्थः । वसिनिवासवाच्यत्र विपूर्वां व्युच्छने भवेत् । छन्दस्यपि दृश्यत इत्याद् ।
इतिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादनजादेरप्याद्यागमः । हृल्लङ्-वाच्य इति लोपः ।
सैवोषाः ऋतेन तेजसा महिमानं स्वमहत्त्वमाविष्कृण्वाना आ अगात् आगतवती । आगत्य
च द्रुहः अस्मद्भोगधूनजुष्टं सर्वेषामपियं तमश्च अप आवः अपवृणोति । किं च अङ्गिरस्तमा ।
अङ्गैर्यथार्थाङ्गिराः । गन्तुतमा पथ्याः पदवीः अजीगः¶ उङ्गिरति । प्राणिनां व्यवहाराय
प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ॥

Notes :

1. आवः (वि) 3rd per. sing. aor. ind. of वृ. § It is the same form as आवः (अप) in the second line of the verse. For the lengthening of the augment (Whitney, 585) and the alternative saṁdhi (आवो दिविजा and आवरजुष्टम्, Pada text in the both cases आवः) Roth refers to the R̥igveda Prātiśākhya, i, 23, and the Atharva-veda Prātiśākhya, ii, 44.

Sāyaṇa was familiar with the proper explanation of the form, which occurs frequently. Compare this note on i, 92, 4 गावो न वज्रं

* M. M. दिव्यन्तरिक्षे. † M. M. adds सती. ‡ Bomb. MS. औच्छत्. § M. M. विभातं. ¶ Bomb. MS. प्रकाशनायेत्यर्थः.

¶ M's V. G. S., App. I, √gr. (p. 380).

§ M's V. G. S., para 148. 1. d (p. 170): Appendix I., √ vr-to-
cover (p. 420).

व्युषा आवर्तमः. Pada text आवर्तियावः. Sāyaṇa, तमः अन्धकारं व्यावः विवृतमप-
-मिष्टमकरोत्... । आवः । वृज् वरणे । लुङि मन्त्रे वसेति च्लेर्लुङ् । गुणे हल्ङ्याभ्य इति
लोपः । छन्दस्यपि दृश्यत इत्याङागमः. The difficulty in the first case of
the word here is that there is no accusative.

2. अङ्गिरस्तमा. Compare Sāyaṇa on i, 31, 2, where the same
epithet is applied to Agni, हे अग्ने त्वं प्रथमः आद्यः अङ्गिरस्तमः अतिशयेनाङ्गिरा
भूत्वा. On i, 75, his note is, हे अङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त यद्वा अङ्गिरसां
वरिष्ठ.

Verse 2

Padapāṭha :

महे नः अद्य सुविताय बोधि उषः महे सौमगाय प्र
यन्धि । चित्रम् रयिम् यशसम् धेहि अस्मेइति देवि मर्तेषु
मानुषि श्रवस्युम् ॥ २

Sāyaṇa :

अद्य नोऽस्माकं महे महते सुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा* बोधि भव । किं च हे
उषः महे महते सौमगाय सौभाग्याय प्र यन्धि प्रयच्छ अस्मात् । किं च चित्रं चायनीयं
यशसं यशोयुक्तं रयिं धनं धेहि धारय अस्मे अस्मात् । हे मानुषि मनुष्यहिते देवि मर्त्येषु
अस्मात् श्रवस्युं अक्षवन्तं पुत्रं धेहीत्यनुषङ्गः ॥

Notes :

1. बोधि.† Sāyaṇa refers this form sometimes to बुध्, sometimes
as here, to धृ. Roth, following Westergaard, is disposed to look
on it in all the passages in which it occurs as a form of धृ. Even
in x, 83, 6, उत बोध्यपिः, where alone the connection with बुध् seems
to him to be called for he would like to read a vocative अपि and
construe बोधि (from धृ) as in i, 76, 4. Delbrück, *Altindische
Verbum*, p. 37 derives it from बुध् in nine places in all (i, 131, 6;
iii, 14, 7; iv, 3, 4; v, 24, 4; vi, 21, 5; viii, 43, 27; viii, 44, 22; x,
83, 6—Delbrück suggests a reading आपि:—x, 167, 2). Grassmann
translates 'Awake' here and (Dictionary) compares v, 79, 1 महे नो
अद्य बोधयोषो राये विविमती.

2. यन्धि. Pāṇ. vi, 4, 103 schol. (Roth.) The usual construc-
tion of the root with प्र is the accusative of the thing and the dat.,
gen. or loc. of the person.

* Bomb. MS. omits सुखगमनाय वा.

† M's V. G. S., para. 148, 5 and note 1 (p. 172); A's Ved. Met. p. 31.

3. अवस्युम्. Compare this word as it occurs in other passages of the R̥igveda. i, 55, 6, स हि अवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्षमया वृधान ओजसा विनाशयन् (Said of Indra)—Sāyaṇa, अवस्युः अन्नं यशो वात्मन इच्छन् &c. v, 56, 8, रथं नु मरुतं वयं अवस्युमा हुनामहे—Sāyaṇa, अवस्युं अन्नेच्छुं. viii, 94, 1, गीर्धयानि मरुतां अवस्युमाता मघोनाम् । युक्ता वह्नी रथा—Sāyaṇa, अवस्युः अन्नं कामयमाना. The only other form is अवस्यवः which, however, occurs sixteen times. Compare, for example, i, 48, 3, उवासेषाउच्छाञ्च नु देवी जीरा रथानाम् । ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न अवस्यवः—Sāyaṇa, रथप्रेरणे दृष्टान्तः अवस्यवो धनकामा समुद्रे न यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् अवस्यवः । श्रयते इति श्रवः धनम्. Roth gives two words अवस्यु, one in the sense of 'praising,' and the other in that of 'quick moving.' [Cf. also वाजासः अवस्यवः (v, 9, 2)—Sāyaṇa, अवस्यवो यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तो वाजासो हवींषि. Gr. in Dict. explains the word in the present passage and in v, 9, 2, and 56, 8 by 'preisliches Gut enthaltend' (holding something good, that is worthy of praise).]

Verse 3

Padapāṭha :

एते त्वे भानवः दर्शतायाः चित्राः उपसः अमृतासः आ
अगुः । जनयन्तः दैव्यानि व्रतानि आपृणन्तः अन्तरिक्षा
वि अस्थुः ॥ ३

Sāyaṇa :

दर्शतायाः दर्शनीयायाः प्रकाशयुक्तायाः उपसः* एते पुरो दृश्यमानाः त्वे ते पसिद्धाः
चित्राः आश्चर्यभूताः† अमृतासः अमरणाः‡ भानवः रश्मयः आ अगुः आगच्छन्ति । किं
कुर्वन्तः दैव्यानि देवानां संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि जनयन्तः उत्पादयन्तः§ । अन्तरिक्षा
अन्तरिक्षाणि आपृणन्तः आपूरयन्तः । एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेषपक्षिणामालम्बनोपाधिना
त्रिविधत्वम् । अतो बहुवचनमुपपन्नम् । एवं कुर्वन्तो भानवः वि अस्थुः विविधं तिष्ठन्ति
प्रसरन्ति॥

Notes :

1. त्वे. Pronounce ti-e.

† M. M. चित्राः पूज्या आश्चर्यभूता वा. ‡ M. M. adds अनमराः. § M. M. adds
तदुत्कूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेषाम्. ¶ प्रसरन्ति is from Ul. MS.; M. M. and Bomb.
M's सरन्ति. See M. M.'s V. L.

* "3b upāsah"—Arnold's Ved. Met., p. 310; see also § 170 ii a.
—Arnold's Ved. Met., p. 130.

2. जनयन्तो दैव्यानि व्रतानि. (Pronounce, daivi-āni vratāni). 'Bringing to life (again) the works of the gods.' Compare स्वर्जनन्ती, No. 8, verse 4. (Note, p. 142 *).

Verse 4

Padapāṭha :

एषा स्या युजाना पराकात् पञ्च क्षितीः परि सद्यः
जिगाति । अभिपश्यन्ती वयुना जनानाम् दिवः दुहिता
भुवनस्य पत्नी ॥ ४

Sāyaṇa :

एषा स्या सा उषाः पराकात् दूरदेशात् दूरे स्थितापि युजानां उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशाय पञ्च क्षितीः निषादपञ्चमाश्रित्वरो वर्णाः तान् सद्यः परि जिगाति परिगच्छति § । किं कुर्वती । जनानां प्राणिनां वयुना प्रज्ञानानि अभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती । कीदृशी सा । दिवो दुहिता दुहितृस्थानिया भुवनस्य भूतजातस्य पत्नी पालयित्री । परि जिगातीत्यन्वयः ॥

Notes :

1. युजाना. 'Yoking her horses.' Compare verse 6.

2. पञ्च क्षिती. It is clear from the context that the quick approach of Uṣas to five communities lying apart from each other is intended. Compare परि व्यावापृथिवी यन्ति (sc. अश्वाः सूर्यस्य) सद्यः, No. 3 verse 3. This of itself would negative Sāyaṇa's explanation. For the real meaning of the expression see note on No. 7 verse 8 (p. 134 ¶).

3. वयुना. Perhaps 'customs' or 'deeds.' Compare i, 145, 5 व्यव्रवीद्वयुना मर्त्येभ्यः. Sāyaṇa, वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठेयज्ञानानि व्यवव्रीत् विशेषण ब्रवीति उपदिशति. [Gr. derives वयुन from वे 'to weave' and gives

‡ M. M. निषादपञ्चमाश्रितुः वर्णान्. His MSS. A. Ca, B1 चतुरो वर्णाः His MS. B 4 the reading we have given from the Ulwar MS. § M. M. omits परिगच्छति.

* p. 144 in this edition.

† Arnold's Ved. Met., p. 32; "siā; cataleptic Bhārgavī verse, requiring correction."—Arnold's Ved. Met., p. 310.—For Bhārgavī verse see Arnold's Vedic Metre p. 213. ¶ p. 135-36 in this edition.

'web' as the root-meaning. Piechel approves of the etymology and gives the following as the senses of the word :—(adj.) moving; (s. n.) that which moves or lives; way, line or row; ways and means (corresp. to Sāyana's प्रज्ञानानि); custom, usage or practice (like the classical Sk. mār̥ga in mallamār̥ga, yuddhamār̥ga, &c.), law, ordering; (s. f. limit, boundary). He cites i. 189, 1. अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्, urging that it will be seen that वयुनानि here corresponds to सुपथा. He further compares i. 145, 5; i. 72, 7 and the present passage, and says that वयुना मर्त्येभ्यः वयुनानि क्षितीनाम् and वयुना जनानाम् in these passages are identical and what they mean is shown by vii, 79, 1 and v, 80, 2, व्युषा आवः पथा जनाना पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती and एषा जनं दर्शता बोधयन्ती सुगान्धः कृष्णी यात्यग्ने. अभिपश्यन्ती वयुना जनानाम् he translates by "looking down upon the goings on of men"—Ved. St., i. pp. 295—308.]

Verse 5

Padapāṭha :

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रमघा रायः ईशे वसू-
नाम् । ऋषिस्तुता जरयन्ती मघोनी उषाः उच्छति
वह्निभिः गृणाना ॥ ५

Sāyana :

वाजिनीवती वह्निः । यद्यप्युषोनामैतत्तथापि चित्रामघेत्यस्याप्युषोनामकस्य दृष्टिब-
लमानत्वाद्वात्रैको योगरूढोवगन्तव्यः* । सूर्यस्य योषा योषित् चित्रामघा विचित्रधना रस्या-
ख्यधना । वा रायः धनस्य ‡ वसूनां देवमनुष्यादिसर्वाभयाणां धनानां च ईशे ईष्टे । अथर्वो
वसवः वासकाः रश्मयः तेषामपीष्टे § । ऋषिष्टुता ऋषिभिः स्तुता जरयन्ती प्राणिजातानि ।
उषाः खलु पुनः पुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः क्षपयति । मघोनी धनवती उषाः वह्निभिः
कर्मबोद्धुर्भिर्यजमानैर्युगानां । स्तुयमाना उच्छति विभर्त ¶ करोति ॥

* Bomb. MS. omits this sentence. M. M. विचित्ररस्याख्यधना from his
MSS. A. Ca. B. D. (writing °रद्माख्य°). His MS. B. 4 with us (writing
रस्याख्य°) : In this alternative explanation of चित्रामघा चित्रे is explained by
रश्मिः. ‡ M. M. adds अविशिष्टस्य तस्य. § Bom. MS. omits this second
explanation. ¶ M. M. विभर्त

Notes :

1. वाजिनीवती and चित्रामघा are both given in the list of synonyms for उषस्, Nigh. i, 8. One or the other must be taken here, Sāyaṇa says, in the secondary sense, the other being taken as an adjective.

[2. सूर्यस्य योषा.* A comparison of प्रमिनाति मनुष्या युगानि योषा जारस्यः चक्षसा विभाति, i, 92, 11 with आमिनाति देव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिरुशाना of the next Rik shows that the lover (जार) of Uṣas is Sūrya. So it would not be right to translate our expression here as "the wife of Sūrya", but as "the loved one of Sūrya". That योषन् and its allied words mean that is shown by ix, 101, 14; ix, 38, 4; ix, 32, 5—Pischel. Ved. St, i, pp. 31-2 and 27.

3. ईशे. Whitney, para. 545 b.]†

4. जरयन्ती. Roth compares i, 92, 10, गर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः (said of Uṣas); i, 124, 10; i, 179, 1 उषसो जरयन्तीः.

[5. वह्निभिः. See Supplementary Note. ‡]

Verse 6

Padapāṭha:

प्रति द्युतानाः अरुषासः अश्वाः चित्राः अहश्नन् उषसम्
बहन्तः । याति शुभ्रा विश्वऽपिशा रथेन दधाति रत्नम्
विधते जनाय ॥ ६

Sāyaṇa:

द्युतानां द्योतमानाऽउषसं बहन्तः धारयन्तः अरुषासः आरोहमानाः चित्राः चायनीयाः अश्वाः प्रति अहश्नन् प्रतिदृश्यन्ते । सा च उषाः शुभ्रा दीप्यमाना विश्वपिशा बह्वरूपेण रथेन याति सर्वत्र गच्छति । विधते परिचरते जनाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति च ॥

Notes :

- [1. अरुषासः. अरुष (adj.) = red (Ved. Hymns, Pt. i. pp. 17-8]
2. अहश्नन्. Whitney, 834 b ¶.
3. विश्वपिशा. The word occurs only here and in vii, 57, 3, where it is an epithet of the Maruts, Sāyaṇa, विश्वपिशाः व्याप्तदीप्यः.

§ Ulwar MS. omits धनम्.

* M's V. G. S., para. 90. 2 (p. 67.)

† M's V. G. S., para 134, 4, ca (p. 143.)

‡ Inserted on p. 193-94 of this edition.

¶ M's V. G. S., App. I, p. 391.

Verse 7

Padapāṭha:

सत्या सत्येभिः महती महत्सभिः देवी देवेभिः यजता
यजत्रैः । रुजत् दृळ्हानि ददत् उस्त्रियाणाम् प्रति गावः
उषसम् वावशन्त ॥ ७

Sāyaṇa:

सत्या अन्यैरबाध्या महती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः* देवी द्योतमाना यजता यजनीया
उषाः सत्येभिः† सत्यैः महद्भिर्देवेभिः‡ देवैः यजत्रैः§ यजनीयैः॥ सहिता सती दृळ्हानि
अत्यन्तास्थिराणि तमांसि रुजत् भिनन्ति । उस्त्रियाणाम् । गोनामैतत् । उत्स्राविण आसां भेषा
इति श्रुत्पत्तिः । तासां संचाराय प्रति ददत् प्रति ददाति । सामर्थ्यात्प्रकाशमित्यर्थः ।
अथवा उस्त्रिया गा ददत् ददाति स्तोत्रभ्यः ॥ किं च गावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽपि तमोऽ-
वरुद्धाः प्राणिन उषसं वावशन्त उशन्ति कामयन्ते । विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थमुषसोऽ-
पेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः॥

Notes:

1. सत्या सत्येभिः. &c. Compare the note on the double use of
धृतवत्, No. 2 verse 6 (p. 68 **).

[2. ददुस्त्रियाणाम्. Sāyaṇa's second explanation appears prefer-
able.

3. प्रति. Had rather be construed with उषसम्.]

Verse 8

Padapāṭha:

नू नः गोऽमैत् वीरऽवत् धेहि रत्नम् उषः अश्वऽवत् पुरु-
ऽभोजः अस्मेइति । मा नः बर्हिः पुरुषतां निदे कः यूयम्
पात स्वस्तिऽभिः सदा नः ॥ ८

* Bom. MS. omits प्रवृद्धा वा गुणैः. † M. M. omits देवेभिः. ¶ M. M. यज-
त्रैरुक्तक्षणेः किरणैर्निपातभाविमः अन्यैर्देवैर्वा. || Bomb. MS. omits the second ex-
planation. § Bomb. MS. omits this sentence.

† M's V. G. S., para. 97 A. 1. pp. 77, 78 (note 9).

§ Ibid; Av. √ yaz-to worship, Av. yazata-divinity, angel, Phl.
Izod-(Dr. Dhalla's Zoroastrian Theology, Chs. xiv, xxvii pp. 96-140,
236-242.) ** p. 67 in this edition.

Sāyaṇa :

हे उषः दु नोऽस्मभ्यं गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं वीरवत् वीरैः * पुत्रैरुपेतमश्वावत्† अश्व-
रुपेतं‡ रत्नं रमणीयं धनं पुरुभोजः बह्वर्जं च अस्मे अस्मास्तु धेहि देहि । पादभेदादस्मे इति
पुनरभिधानम् § । नोऽस्माकं बर्हि यज्ञं पुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेषु । अस्मत्सदृशे विवृत्यर्थः ।
निदे निन्दायै मा कः मा कार्षीः । यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः ॥

[*Note :*

पुरुषता. Scherer and Bollensen speak of locative forms in *ā* from *ū*-stems. I do not think that any such can be proved. Some of the supposed ones are instrumentals.—Lanman, Noun-inflection.] ||

No. 23

Maṇḍala VII

Sūkta 83

Sāyaṇa :

युवां नरेति दशर्चं त्रयोदश सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे जागतमैन्द्रावरुणम् । युवां नरेत्यनुका-
न्तम् । आभिर्हविकेष्टकथ्येषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्तमावापार्यम् । स्रज्जितं च । युवां नरा
पुनीषे वामिति (*Āśval. vii, 9*)

Note :

Roth subjoins a note to the translation of this hymn in the Siebenzig Lieder which I translate.

“The hymn is historical and speaks of a victorious contest—often referred to—which was waged by Sudās §, King of the Tr̥tsus, against ten confederate princes. The Vasisthas are the family priests of Sudās. In this song of thanksgiving they ascribe the victory of Sudās to their own effectual intercession for him with Indra and Varuṇa, and to the mighty help vouchsafed by these gods. Verse 8 appears to be the original close of the poem. Verse 10 is common to this hymn with vii, 82 (the preceding one).”

* Bomb. MS. omits वीरैः † M. M. omits अश्ववत् अश्वरुपेत्. § Bomb. MS. omits this clause. ¶ Bomb. MS. omits this clause.

† “aśvavat, § 168 ii.”—Arnold’s Ved. Met., p. 310; see § 168 on long and short vowels before -van, -mant, -vant: Arnold’s Vedic Metre p. 127.

|| Lanman’s N. I. V., p. 360a.

§ M and K’s Ved. Ind., Vol. II, p. 454.

Grassmann would take the hymn somewhat differently. "As you helped Sudās before" (verses 4 and 6 to 8) so help us now in the fight that is imminent (verses 1 to 3 and 5).

[Vv. 1—8 are translated in Muir's "Sanskrit Texts," Vol. I, pp. 323—4.]

Verse 1

Padapāṭha :

युवाम् नरा पश्यमानासः आप्यम् प्राचा गव्यन्तः पृथुः-
पर्विवः ययुः । दासा च वृत्रा हतम् आर्याणि च सुदासम्
इन्द्रावरुणा अवसा अवतम् ॥ १

Sāyaṇa :

हे नरा* नेताराविन्द्रावरुणौ युवा । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । युवयोः आप्यं चन्धुभावं पश्य-
मानासः पश्यन्तः युष्मद्बान्धवलाभार्थिनः गव्यन्तः गाः† आत्मन इच्छन्तः यजमानाः पृथु-
पर्विवः पृथुर्विस्तीर्णः पर्वुः पार्श्वस्थि येषां ते तथोक्ताः । विस्तीर्णाश्चपर्वुहस्ताः सन्तः ‡ प्राचा
प्राचीने ययुः । बर्हिषाहरणार्थं गच्छन्ति । पार्श्वदिना§ बर्हिषाच्छिद्यते । तथा च तैत्तिरीय-
कम् । अश्वपार्श्वं बर्हिरच्छेत् ॥ (T. B. iii, 2, 2.) । हे इन्द्रावरुणौ युवा दासा
दासानि उपक्षयित्री(तृ)णि च वृत्रा वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि आर्याणि च कर्मा-
स्तृष्टानपराणि च शत्रुजातानि हतं हिंस्तम् । अपि च सुदासम् अस्मद्याज्यमेतत्संज्ञं राजानम-
वसा रक्षणेन सार्द्धमवतमागच्छतम् ॥

Notes :

1. युवाम् and आप्यम् are in the same construction after पश्यमानासः,
'To you looking—to your kindness.' Ludwig refers the clause
to the enemies of Sudās. 'Though they saw that Sudās had you
for his friends, yet they pressed forwards.'

2. प्राचा. 'Forwards.' The inst. sing. of प्राच् used as an adverb.
Roth compares ii, 26, 4, यो अस्मै हव्येर्धृतवद्विराविषत्प तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः—
Sāyaṇa, प्राचा प्राचीनेन ऋजुना मार्गेण.

3. गव्यन्तः. Only the participle occurs. I translate Roth's article
on the word. गव्य (denom. from गो), गव्यति 'to be desirous of getting

‡ Bomb. MS. omits विस्तीर्णाश्चपर्वुहस्ताः सन्तः § Ul. Ms. पार्श्वदि (sic); M. M.
पार्श्व हि. ॥ Bomb. MS. omits clause. Ul. Ms. बर्हिषाच्छिद्यतीति.

* Av. nar-, nara-'man.' § Av. gao, gava, gāo. ¶ M. राच्छन्.

cattle,' Vopadeva, 21, 2. From this root the participle गव्यन्त. (1) 'desirous of getting cattle': गौरसि वीर गव्यन्ते [cf. the clause which follows, अथो अश्वायते भव] vi, 45, 26; vii, 32, 23; ते गव्यता मनसा वृधमुध्वं गा येमानं परि वन्तमद्रिम् ।... वि वदुः iv, i, 15; गव्यन्तः, अश्वायन्तः, वाजयन्तः, जनीयन्तः iv, 17, 16. (2) 'ardently desiring,' एतायामोप गव्यन्त इन्द्रम् [Sāyana, देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवा गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणापहृता अस्मदीया गाः प्राप्तुमिच्छन्तो यूयम् एत आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिन्द्रं गवानयनक्षमं उपायाम प्राप्नुवाम] i, 33, 1; नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् iii, 31, 9. (3) 'eager for battle': गव्यन्ता द्वा जना [Sāyana गव्यन्ता गामात्मन इच्छन्तौ । गोशब्दास्तुप आत्मनः कथञ्च । वान्तो यि प्रत्यय इत्यवदेशः । स्वयन्ता स्वर्गे यन्तौ गन्तुमुद्युक्तौ द्वा जना द्वौ जायापतिरूपौ जनौ] i, 131, 3; ये गव्यता मनसा शत्रुमादधुः [Sāyana, गव्यता शत्रूणां गा इच्छता] vi, 46 10; प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः vii, 84, 1 [our passage]; रथं गव्यन्तं [Sāyana, रथं रंहणं गव्यन्तं गा इच्छन्तं यं स्तोतारम्] viii, 2, 35; प्र सेनानीः शूरो अग्ने रथानां गव्यन्तेति [Sāyana, गव्यन् शत्रूणां गा इच्छन् । यद्वा यजमानानां पश्वादिकमिच्छन्] ix, 96, 1.

4. पृथुपर्शवः. 'With broad axes.' The word occurs only here. The अश्वपर्शु referred to by Sāyana is an implement in the form of a horse's head which was used for cutting the sacrificial grass. (Taitt. Brāhm. III, 2, 2, the passage quoted by Sāyana). Ludwig pronounces the meaning 'with broad axes' to be quite impossible on the ground that the axe does not play in the R̥gveda the part it does in the Mahābhārata. He takes the word to be a proper name 'the Pṛthus and the Parsus.*

Verse 2

Padapāṭha :

यत्र नरः समऽअयन्ते कृतऽध्वजः यस्मिन् आज्ञा भवति
किम् च न प्रियम् । यत्र भयन्ते भुवना स्वऽइशः तत्र नः
इन्द्रावरुणा अधि वोचतम् ॥ २

Sāyana :

यत्र यस्मिन् संग्रामे नरः मनुष्याः कृतध्वजः उच्छ्रितध्वजाः समयन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते । यस्मिन् आज्ञा आज्ञा युद्धे । चनेति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । किं च किमपि मियमनुकूलं न भवति । अपि तु सर्वे दुष्करं भवति । यत्र च युद्धे भुवनानि भूतजातानि स्वर्हसः

* See under "4 Parśu", M and K's Ved. Ind., Vol. I, p. 504-5.

शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्वारो वीराश्च* भयन्ते विभ्यति। तत्र तादृशे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ
नोऽस्मानधि वोचतम् अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥

Notes :

[1. कृतध्वजः. ध्वज् from धू like धृषज्, सनज् &c.]

2. यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम्. Ludwig accepts Sāyana's explanation, 'in the fight where nothing is pleasant.' Grassmann 'where all that is dear is at stake.'

[Nothing is more difficult in the interpretation of the Veda than to gain an accurate knowledge of the power of particles and conjunctions. The part. चन, we are told, is used both affirmatively and negatively, a statement which shows better than anything else the uncertainty to which every translation of Vedic hymns is as yet exposed. It is perfectly true that in the text of the R. V. as we now read it, चन means both indeed and no. But this very fact shows that we ought to distinguish where the first collectors of the Vedic hymns have not distinguished, and that while in the former case we read चन we ought in the latter to read च न. (Max Müller. Vedic Hymns, Pt. I., p. 264.)†

M. M. agrees with Sāy. here and translates "in which struggle there is nothing good whatsoever."

3. स्वर्दृशः. 'Those that see the light.' स्वर is used of the brightness, the light of the fire, the sun, the sky.]

Verse 3

Padapāṭha :

सम् भूम्याः अन्ताः ध्वसिराः अदृक्षत इन्द्रावरुणा दिवि
घोषः आ अरुहत् । अस्थुः जनानाम् उप माम् अरातयः
अर्वाक् अवसा हवन्ऽश्रुता आ गतम् ॥ ३

* From Bomb. MS.; Ul. MS. and M. M. वीराश्च. Compare M. M.'s Varietas Lectionis. In second edition M. M. वीराश्च.

† M's. V. G. S., para 180, sub voce, pp. 229-30.

Sāyaṇa :

हे इन्द्रावरुणौ भूम्या अन्ताः पर्यन्ताः ध्वंसिराः सैनिकैर्ध्वस्ता समदक्षत संदृश्यन्ते । तथा विवि धुलोकै घोषः सैनिकानां शब्दश्चारुहत् आरूढोऽभूत् । जनानामस्मदीयानां भटानाम् अरातयः शत्रवः मासुपास्थुः उपस्थिताः । एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन्पुद्धे हे हवनश्रुता आह्वानशिलाविन्द्रावरुणौ अर्वागस्मदभिमुखम् अवसा रक्षणेन सह आ गतमागच्छतम् ॥

Note :

It seems better to take जनानाम् of the foes of Sudās than, as Sāyaṇa does, of his warriors. जनानामरातयः is either 'the enmity of the peoples' or 'my enemies among the peoples.'

Verse 4

Padapāṭha :

इन्द्रावरुणा वधनाभिः अप्रति भेदम् वन्वन्ता प्र सुडा-
सम् आवतम् । ब्रह्माणि एषाम् शृणुतम् हवीमनि सत्या तृत्सू-
नाम् अभवत् पुरःऽहिनिः ॥ ४

Sāyaṇa :

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वधनाभिर्वधकरैरायुधैः [अप्रति] अप्रतिगतम् अपातं भेदम् एतत्संज्ञं सुदासः शत्रं वन्वन्ता हिंसन्तौ युवां सुदासं । शोभनं वदातीति सुदाः । एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं प्रावर्तं प्रकर्षेणारक्षतम् । एषां तृत्सूनां मम याज्यानां ब्रह्माणि स्तोत्राणि शृणुतैमश्रुतम् । कदा । हवीमनि । आह्वयन्तेऽस्मिन्पुद्धार्थं परस्पराभिमति हवीमा संग्रामः तस्मिन् । यस्मादेवं तस्मात्* तृत्सूनामेतत्संज्ञानां मम याज्यानां पुरोहितः मम पुरोधानं सत्या सत्यफलमभवत् । तेषु यन्मम पुरोहित्यं तत्सफलं जातमित्यर्थः ॥

Notes :

1. अप्रति. 'Irresistibly.' An adverb. Compare vii, 99, 5 हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान्.

[2. तृत्सूनां पुरोहिनिः. In v. 8 below, it is certain that the Trtsus clad in white and with their hair braided are the same as the white-robed Vasiṣṭhas, with hair-knots on the right, of vii, 33, 1. But in vii, 33, 6 the Bharatas are called subjects of the Trtsus (तृत्सूनां विशः). In vii, 18, 13, Indra makes over to Trtsu the possessions of the enemy (the booty). It seems that Trtsu in the sing. is King Sudās, and the plural, with the exception of v. 8 of the present hymn, signifies his dynasty or gotra.

* Ul. MS. संग्रामः तस्मिन् यस्मात्.

The next question is as to how the genitive is to be interpreted. Whether the expression means पुरोहिनि *possessed by* (on the part of) the Tr̥tsus (the priests) or *of* (on behalf of) the Tr̥tsus (the king and his gotra). Comparing T. Br. 2, 7, 1, 2 देवानां पुरोषां गच्छेयम् and Śat. Br., 4, 4, 5 तस्मान्न ब्राह्मणः सर्वस्येव क्षत्रियस्य पुरोषां कामयेत, it seems less likely that तृत्सुना here is the *possess.* gen. *

The vivid description in the hymn puts vv. 3 and 5 directly into the mouth of Sudās and his family. These are the ब्रह्माणि referred to.

The close connection of the family of the Purohita with the king's family is indicated by the fact that the name for the one could stand for the other as well.—Geldner, Ved. St. ii. 136-7. †

Verse 5

Padapāṭha:

इन्द्रावरुणौ अभि आ तपन्ति मा अघानि अर्यः वनुषाम्
अरातयः । युवम् हि वस्वः उभयस्य राजथः अध स्म नः
अवतम् पार्ये दिवि ॥ ५

Sāyana:

हे इन्द्रावरुणौ अर्यः अरेः शत्रोः संबन्धानि अघानि आहन्तृण्यायुधानि मा मामभ्या तपन्ति अभितो बाधन्ते । अपि च वनुषां हिंसकानां मध्ये अरातयः अभिगमनशीलाः शत्रवश्च मामभितपन्ति । युवं हि युवां खलु उभयस्य पार्ष्वस्य दिव्यस्य वस्वः वनुषो धनस्य राजथः ईशाथे । राजतिरैश्वर्यकर्मा । अध स्म अतः कारणात् पार्यं तरणीये दिवि दिवसे युद्ध-दिने नोऽस्मानवतं रक्षतम् ॥

Note:

वस्व उभयस्य. 'The wealth of both sides.' Compare the next verse.

Verse 6

Padapāṭha:

युवाम् हवन्ते उभयासः आजिषु इन्द्रम् च वस्वः वरु-
णम् च सातये । यत्र राजऽभिः दशऽभिः निऽबाधितम् प्र
सुऽदासम् आवतम् तृत्सुऽभिः सह ॥ ६

* M and K's Ved. Ind., Vol. I, pp. 321-22.

† For Tr̥tsu see, *sub voce*, M and K's Ved. Ind., Vol. I, p. 320.

Sāyaṇa :

उभयासः उभयविधाः सुदाःसंज्ञो राजा तत्सहायधृतास्तत्सवश्च एवं द्विमकारा जना
आजिषु संग्रामेषु इन्द्रं च वरुणं च युवां हवन्ते आह्वयन्ते । किमर्थम् । वस्वः धनस्य सातये
संभजनार्थम् । यत्र येष्वाजिषु दशभिर्द्वरुसंख्याकैः राजभिः शत्रुभूतैः द्रुपैः निषाधितं
नितरां हिंसितं सुदास वृत्सुभिः सह वर्तमानं प्रावतं युवां प्रकर्षेणारक्षतम् तेष्वजिष्वि-
त्यन्वयः ॥

[Note :

उभयासः. It might have been supposed that one of the parties meant was the hostile kings ; but they are said in the next verse to be अयज्यवः—Muir, I, p. 324.]

Verse 7

Padapāṭha :

दश राजानः समऽद्विताः अयज्यवः सुऽदासम् इन्द्रावरुणा
न युयुधुः । सत्या नृणाम् अद्भ्यऽसदाम् उपऽस्तुतिः देवाः
एषाम् अभवन् देवऽद्वृतिषु ॥ ७

Sāyaṇa :

हे इन्द्रावरुणौ [दश] द्वरुसंख्याकाः राजानः सुदासः शत्रवः समिताः परस्परं
समवेताः अयज्यवः अयजमानाः एवंधृतास्ते सुदासम् एतत्संज्ञमेकमपि राजानं न युयुधुः*न
संग्रहः । युवाभ्यामनुग्रहीतं तं प्रहर्तुं न शक्नुः । तदानीमसदाम् । अद्वानि अक्षे हविषि
सीदन्तीत्यसद्व कृत्विजः । हविर्भिर्युक्तानां वृणां यज्ञस्य नेतृणांस्तुतिर्जाह्यस्तुतिः स्तोत्रं
सत्या सर्पलाभूत् । अपि च एषां देवद्वृतिषु । देवा ह्यस्त एष्विति देवद्वृतयो यज्ञाः । तेषु
सर्वे च देवा अभवन् । युष्मदनुग्रहात्मादुर्भवन्ति ॥

Verse 8

Padapāṭha :

दाशऽराज्ञे परिऽयत्ताय विश्वतः सुऽदासे इन्द्रावरुणौ
अशिक्षतम् । श्रित्यञ्चः यत्र नमसा कपदिनः धिया धीऽ-
वन्तः असंपन्त तृत्सवः ॥ ८

* " Perhaps yūyudhuḥ"—Arnold's V. M. p. 31. For a long vowel in reduplication see Arnold's V. M. p. 128 § 169.]

Sāyaṇa :

हे इन्द्रावरुणौ दशराज्ञे । दशशब्दस्य ष्छान्दसो दीर्घः । विभक्तिव्यत्ययः । दशभी राजभिः शत्रुभूतैः विष्वतः सर्वतः परियत्ताय परिवेष्टिताय सुदासे राज्ञे अशिक्षितं बलं प्रायच्छतम् । यत्र यस्मिन्देशे श्वित्यञ्चः श्वितं श्वैत्यं नैर्मल्यमञ्चन्तो गच्छन्तः कपादिनः जडिला धीवन्तः कर्मभिर्युक्तास्तृत्सवः वसिष्ठशिष्याः एतत्संज्ञा क्रत्विजः नमसा हविलक्षणेनाजेन धिया स्तुत्या च* असपन्त पर्यचरन् । तस्मिन्देशे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छतामित्यर्थः ॥

Notes :

[1. दशराज्ञे. दशभी राजभिः सह युद्धे प्रवृत्ते सति (Sāyaṇa on दशराज्ञे in vii, 33, 3).]

2. अशिक्षतम्. See note on शम्, No. 20, verse 3 (p. 204†).

Paṭapāṭha :

Verse 9

वृत्राणि अन्यः समुद्भूतेषु जिघ्रते व्रतानि अन्यः अभि
रक्षते सदा । हवामहे वाम् वृषणा सुवृक्तिभिः अस्मेदति
इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥ ९

Sāyaṇa :

हे इन्द्रावरुणौ युवयोरन्य एक इन्द्रः वृत्राणि शत्रून् समिधेषु संग्रामेषु जिघ्रते हन्ति । अन्य एको वरुणः सदा सर्वदा व्रतानि कर्माणि अभि रक्षते अभितः सर्वतो रक्षति । हे वृषणा कामानां वसिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ वा युवां सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवामस्मे अस्मेभ्यं शर्म सुखं यच्छतं वृत्तम् ॥

[Note :

सुवृक्तिभिः. See note 2 on iii, 61, 5, p. 143. "This [something like 'beautiful prayer', 'beautiful song' and then 'a god who is invoked with beautiful songs'] being the meaning of the word, I cannot think it probable that it stands in connection with the verb वृज् in its well-known use referring to the Barhis. In my opinion सुवृक्ति may be connected with another use of वृज्, with the meaning of this verb 'to draw a god towards himself, averting him from other

* च from my MSS. ; M. M. omits. Compare the च after in the commentary on verse 10.

sacrificers'. Or possibly the word may be derived from ऋक् (comp. स्रुवित derived from इ) —Oldenberg, Vedic Hymns, ii. pp. 203-4.]

Padapāṭha :

Verse 10

अस्मेइति' इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा द्युमनम् यच्छन्तु
मंहि' शर्म सप्रथः । अवधम् ज्योतिः अदितेः क्रतुवृधः
देवस्य श्लोकम् सवितुः मनामहे ॥ १०

Sāyana :

अस्मे अस्मभ्यम् इन्द्रादयः द्युमनं द्योतमानं धनं यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । तथा मंहि महित् सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं शर्म गृहं च प्रयच्छन्तु । अपि च क्रतुवृधः क्रतस्य यज्ञस्य वर्धयिष्याः अदितेरदीनाया देवमातुः ज्योतिस्तेजश्च नोऽस्माकमवधम् अहिंसकमस्तु । वयं च देवस्य ज्ञानादिगुणशुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य श्लोकं स्तोत्रं मनामहे जानीमः । कुर्म इत्यर्थः । यद्वा देवेन सवित्रा अस्मभ्यं देयं श्लोकं यज्ञः मनामहे याचामहे ॥

Note :

This verse is repeated here from vii, 82, 2. I have given Sāyana's note on that passage. The MSS. either omit the note here, or give an abstract of it.]*

No. 24

Maṇḍala VII

Sūkta 86

Sāyana :

धीरा त्वस्येत्यष्टर्षि षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रैष्टुभं वरुणदेवस्यम् । तथा चानुक्रान्तम् । धीराष्टौ वारुणं हेति । गतो विनियोगः ॥

Note :

The whole hymn has been translated in Max Müller's "Ancient Sanskrit Literature," pp. 540-1, and vv. 3 ff. in Muir's "Sanskrit Texts," v, p. 66.]†

* M₁ व्याख्यातेर्यं अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं महद्गृहं च । यज्ञस्य वर्धयिष्या अदीनाया देवमातुस्तेजश्चास्माकमवधकं भवतु वयं च प्रेरकस्य देवस्य स्तोत्रं मनामहे । कुर्महे ॥

† Annotated in Lanman's Sanskrit Reader, pp. 372-73.

Verse 1

Padapāṭha :

धीरा तु अस्य महिना जनुंषि' वि यः तस्तम्भ रोदसी-
इति चित् उर्वीइति । प्र नाकम् ऋष्वम् नुनुदे बृहन्तम् द्विता
नक्षत्रम् पप्रथत् च भूम ॥ १

Sāyaṇa :

अस्य वरुणस्य जनुंषि जन्मानि महिना महिम्ना तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति ।
यः वरुणः उर्वी विस्तीर्णं रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि वि तस्तम्भ विविधं स्तब्धे स्वकीयं
स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च बृहन्तं नाकमादित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैधं प्र
नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारः । भूम भूमि
श्च यः पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ।

Notes :

1. धीरा त्वस्य महिना जनुंषि. It is a question whether अस्य goes with जनुंषि as Sāyaṇa takes it, or with the nearer महिना. The latter construction seems preferable. 'The peoples endure by the might of him, who' &c. But Max Müller, Roth and Grassmann all join अस्य जनुंषि and translate 'his works.' Ludwig construes as I do, but he makes धीरा mean wise. For the instrumental महिना see Whitney, 425 e.*

2. वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी. 'Who stemmed asunder the wide firmaments',—Max Müller; Heaven and Earth, referred to individually in the line which follows.

3. प्र..नुनुदे. 'Lifted on high,' Max Müller. 'Set in motion,' Grassmann and Ludwig. Perhaps 'beat out' as a goldsmith beats out a piece of metal. ['Started the star (the sun) on the high and wide path-way of the sky.' In i, 24, 8, Varuṇa is spoken of as having shaped a wide path for the sun to traverse in the untraversable sky, in v, 85, 2 as having set him in the sky and in vii, 87, 1 as having cut out his path. 'Lifting on high' is an idea opposed to the Indian conception of the sky. Max Müller's explanation, therefore, cannot be correct. So the above is the only construction possible, unless नाक were taken to mean the sun, with Sāyaṇa who in this follows Yāska.—Geldner, V.d. St. iii., p. 4-5.]

4. द्वि०. This seems to mean 'and also' here. 'Apart,' Max Müller. Roth makes the word a particle of asseveration (= Gr. *δη̐τα*). Grassmann connects the two meanings. "A particle of emphasis, in some such sense as that in which we repeat a statement to denote that it is absolutely certain." [See note 4 on vii, 28, 4, p. 196.* Geld. takes the word here in the first of the senses given by him.]

5. पप्रथच्च भूम. This is, as Sāyaṇa takes it, a clause by itself as the accent of the verb shows (Ludwig).†

Verse 2

Padapāṭha :

उ॒त स्व॒या त॒न्वा॑ स॒म् व॒दे ते॒त् क॒दा नु अ॒न्तः वरु॑णे
भु॒वानि॑ । कि॒म् मे ह॒व्यम् अ॒ह्णानः॑ जु॒षेत् क॒दा मृ॒च्छी॒कम्
सु॒डम॑नाः अ॒भि ख्य॑म् ॥ २

Sāyaṇa :

वरुणं शीघ्रं दिदृक्षमाणं ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिकित्सायाम् ‡ ॥ उत किं स्वया तन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण सं वदे सहवदनं करोमि । आहोस्वित् तत्तेन वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवेऽन्तर्भवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संलग्नो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वा अह्णानः अक्रुध्यन् वरुणः किं केन हेतुना जुषेत सेवेत । सुमनाः शोभनमनस्कः सज्जहं कदा कस्मिन्काले मृच्छीकं सुखयितारं वरुणमाभि ख्यम् अभिपश्येयम् ॥

[Notes :

1. उत स्वया तन्वा§ सं वदे तत्. 'And I muse thus with myself.' With तनु in the sense of self we may compare the Homeric use of *αὐτοψ* 'themselves' for bodies, Iliad, I. 4.

2. कदा ¶ न्वन्त॥ वरुणे भुवानि. 'When shall I stand before Varuṇa?' The words themselves here would of course bear a reference to

‡ Bomb. Ms. omits these two clauses.

* p. 200 in this edition.

† M's V. G. S., App. III, 19 A. a. (p. 466.)

§ *tan̐a*—Lanman; Arnold's Ved. Met., 14. iii (p. 5.)

¶ *nú antár*—Lanman; Arnold's Ved. Met., 14, iii (p. 5.)

॥ *Av. antar*—within.

absorption, with Varuṇa, but the context seems to point clearly to the simpler meaning. 'How can I get unto Varuṇa?' Max Müller. 'How can I get near Varuṇa?' Siebenzig Lieder. 'When shall I be united (in friendship) with Varuṇa?' Ludwig. 'When shall I be united with Varuṇa?' Grassmann.

3. कदा मृत्कीर्कं सुमना अभि ख्यम्. 'When shall I, glad at heart, see him propitiated.' मृत्कीर्कं and सुमनाः are the complements of each other (Ludwig). Or मृत्कीर्कम् may, as Roth and Grassmann take it mean his mercy.

Verse 3

Padapāṭha :

पृच्छे तत् एनः वरुण दिदृक्षु उपोइति एमि चिकितुषः
विऽपृच्छम् । समानम् इत् मे कवयः चित् आहुः अयम् ह
तुभ्यम् वरुणः हृणीति ॥ ३

Sāyaṇa :

हे वरुण तदेनः पापं पृच्छे त्वां पृच्छामि । दिदृक्षु । द्यान्वसः सुलोपः । वृष्टुमिच्छन्तं येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पाशैर्बद्धोऽस्मि । पृष्टः सन् तत्पापं कथय । अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकितुषः विदुषो जनानुषो* एमि उपागाम् । ते कवयश्चित् क्रान्तदर्शिनो जनाश्च मे मह्यं समानमित् समानमेव † आहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोतः तुभ्यमयं ह अयमेव वरुणो हृणीति कृष्यतीति । अतः क्रोधं परित्यज्य अस्मान्पाशोभ्यो मोक्षय ॥

Notes :

1. दिदृक्षुषो. A Vedic sandhi preserved in the written text. Below, verse 4, we have in तुर इयाम्, which must be pronounced तुरेयाम्, a similar sandhi, which has been corrected in the written text. Compare notes 1 and 4 on No. 6, verse 5 (p. 117†) and the note on verse 9 of No. 6 (p. 122§). ["But since desiderative adjectives are oxytone (अन्तोदात्त), perhaps दिदृक्षु is an adverb with recessive accent."—Noun-inflection. Ludwig believes दिदृक्षु here to be a locative plural of an adjective दिदृक्ष [seer] and that it corresponds to चिकितुषः in the following line. Thus

† M. M. adds एकरूपमेव. Both My MSS. omit this.

* ṛpa (Arnold). † p. 119 in this edition.

§ p. 123 in this edition.

case-form, stem-form and construction (cf. Germ. bei Jemand anfragen) are entirely regular.—Lanman, Sk. Reader, 372 b.]

2. विपृच्छम्. A Vedic infinitive, Whitney, para 970 a.*

[3. Every illness according to the view of the Vedic people is incurred as punishment for some wrong done. Especially does it owe its origin to sin against Varuṇa and his ordinances. Vasiṣṭha troubled with dropsy implies this plainly in R. V. vii, 86, 3—Zimmer Altindisches Leben, p. 394.]

Verse 4

Padapāṭha :

किम् आगः आस वरुण ज्येष्ठम् यत् स्तोतारम् जिघां-
ससि सखायम् । प्र तत् मे वोचः दुः५द५भ स्वधाऽवः अव
त्वा अनेनाः नमसा तुरः इयाम् ॥ ४

Sāyaṇa :

हे वरुण ज्येष्ठमधिकं किमाग आस । कोऽपराधो मया कृतो बभूव यत् येन आगसा सखायं मित्रभूतं सन्तं स्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभ अन्यैर्बाधितमशक्य स्वधावः तेजस्विन् हे वरुण तदागो मे मह्यं प्रवोचः प्रब्रूहि । एवं सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नद्धं तुरः त्वरमाणः शीघ्रः नमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वामवेयाम्

Notes :

1. ज्येष्ठम्. † The authorities generally follow Sāyaṇa in taking this word with आगः. Ludwig admits that construction, but prefers to take it as accusative after जिघांससि in the next pāda. But Vasiṣṭha is to be understood as asking what sin he had committed, so great that the god is going to slay his praiser and friend.

[2. स्वधावः. See Whitney, para. 454 b.] §

3. तुर इयाम्. ¶ See note 1 on the last verse. ||

* M's V. G. S., para 167, 2a (p. 194.)

† Hopkin's Rel. Ind. p. 72.

‡ jyāyistham-Arnold's Ved. Met., p. 310 ; § 14, iv p. 5.

§ Lanman's N. L. V., pp. 519-20 ; M's V. G. S., para 90. 3.

¶ 'Pronounce with elision and combination tureyām'—Lanman.

|| '4d emendation is required, perhaps tareyam from tar, tur : but see §§ 130 i, 151 iii-Arnold's Ved. Met., pp. 310, 79, 101.

Verse 5

Padapāṭha :

अव द्रुग्धानि' पित्र्यां सृज नः अव या वयम् चकृम
तनूभिः । अव राजन् पशुत्पृप् न तायुम् सृज वत्सम् न
दासः वसिष्ठम् ॥ ५

Sāyaṇa :

हे वरुण पित्र्या पितृतः प्रातानि नोऽस्मदीयानि द्रुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतानव सृज
विमुञ्च अस्मत्तो विश्लेषय । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनूभिः शरीरैश्चकृम कृतवन्तः
स्म तानि च अव सृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुत्पृप् न तायु स्तेन्यमायश्चित्तं कृत्वावसाने
घासादिभिः *पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव दासो रज्जोर्वत्सं न वत्समिव च वसिष्ठं मां बन्ध-
कात्पापादव सृज विमुञ्च ॥

Notes :

1. या वयं चकृमा तनूभिः. 'Which we ourselves have done.' Compare above note on स्वया तन्वा, verse 2.

2. पशुत्पृप् न तायुम्. † *Sāyaṇa's* explanation of this simile refers it to the sign that atonement (*prāyaścitta*) has been accepted. The person making atonement, at the end of the service, offers a wisp of hay to a cow. If the cow takes the hay the atonement has been accepted by the gods, and he may go in peace. If she does not, his atonement has been rejected. 'Loose me as one looses a thief who has made atonement.' I cannot say whether this is right. The word पशुत्पृप् does not occur elsewhere, and except that Yama's hounds are thrice called असुत्पृप्: 'not easily satisfied' (x, 14, 12; 82, 7; 87, 14) we have no other compound with तृप्. Roth (followed by Grassmann), takes पशुत्पृप् to mean eager for cattle, i. e., who has stolen cattle or tried to steal them, and is therefore bound (an den Heerden sich gütlich thuend d. h. dort zugreifend, P. W. B.; rinderlustigen Dieb, S. L., Grassmann). Similarly M. M. 'a thief who has feasted on stolen cattle.' This is awkward, as making the simile refer to the binding and not to the loosing. But that need not be a fatal objection. 'Loose me, who am bound like a cattle reiver or a calf.'

[तृप्, steal, not actually occurring in verbal forms, but rendered probably by the deriv. तृप्, 'thief,' the compounds असु- and पशु- and by the Avestan √ trif, 'steal,'—Lanman, Reader, 165.

* Bomb. MS. द्रवसादिभिः ; Ul. MS. पापादिभिः

† Av. tšyu-thief (Jackson's Av. R.).

नृप् is the same as the Gr. *τρέπω*. In the comparison the case of पशुनृप् तायु which should have been the Nom. has been attracted to that of वसिष्ठम्. Otherwise, apart from the not very flattering comparison of Vasiṣṭha to a cattle-stealer and a calf, the passage if interpreted literally would not make much sense. The sense then is 'release Vasiṣṭha as a cattle-stealer (releases) the calf from the rope.'—Pischel, Ved. St., i. 106.]

3. दासः. Pronounce dā-ma-nah.

Verse 6

Padapāṭha:

न सः स्वः दक्षः वरुण धृतिः सा सुरा मन्युः विभीदकः
अचित्तिः । अस्ति ज्यायान् कनीयसः उपऽअरे स्वप्नः च न
इत् अनृतस्य प्रयोता ॥ ६

Sūyana:

हे वरुण स स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वरूपबद्धं* पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि । धृतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः कारणम् । धृ गतिस्वरूपयोरिति धातुः । सा च धृतिः वक्ष्यमाणरूपा । सुरा प्रमादकारिणी । मन्युः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सन् अनर्थहेतुः । विभीदकः द्युतसाधनोऽक्षः । स च द्युतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति । अचित्तिः अज्ञानमविबेककारणम् । ईदृशी† देवकलसिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च कनीयसः अल्पस्य ह्रीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपारे उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितः ज्यायानधिकः ईश्वरोऽस्ति । स एव तं पापं प्रवर्तयति । तथा चाज्ञातम् । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषतीति‡ (Kau. Up. iii, 8) । एवं च सति स्वमश्चन स्वमोऽपि अद्यतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । इदिति पूरकः । स्वमे कृतैरपि कर्मभिर्बहुनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो दैवागत इति हे वरुण त्वया क्षन्तव्य इति भावः ॥

Notes:

1. स्वः. 'My own'.

2. धृतिः This word occurs nowhere else. The verb धृवानि is given in one recension of Naight. ii, 14, as one of 122 words all meaning

* Max Müller स्वधूतं तद्वलम्. Compare his V. L. Bomb. MS. omits.

† Ulwar MS. अनर्थी. Bomb. MS. ईदृशी दैवगतिः. M. M. अत ईदृशी दैवकृतिः.

‡ Bomb. MS. omits this sentence. Ul. MS. कर्मो and निमिषत, Cf. M. M's. V. L.

to go. Further, in the Dhātupāṭha, as Sāyaṇa notes, the verb is said to mean to go and to be firm. Sāyaṇa puts these two meanings together and makes धृति mean the settled course of fate. It seems better to accept this, which may be in part a traditional explanation of the passage, than to say with Roth that धृति: means temptation. The alternative is to confess that the word has no meaning for us.

3. अस्ति जायान्कनीयस उपारे. This is perhaps an insoluble puzzle. उपारे is a word which occurs nowhere else. Roth does not accept Sāyaṇa's explanation of it, but takes it to mean Verfehlung, error (so also Grassmann, Unrecht, Verirrung). He gives the same meaning to उपारण in viii, 32, 21 the only place where that word occurs. अतीहि मन्युषाविणं सुबुवांसमुपारणे । इमं रातं सुतं पिब—Sāyaṇa, हे इन्द्र मन्युषाविणं क्रोधेन सोमं सुन्वन्तं अतीहि अतिगच्छ । तथा उपारणे । ब्राह्मणा उपेत्य यस्मिन्देशे न रमन्ते स उपारणः । तस्मिन्देशे सुबुवांसं सुन्वन्तं अतीहि । इमं रातं ब्राह्मणोपद्रवराहिते देशे अस्माभिर्दत्तमिमं सुतं सोमं पिब. 'The following explanations of the present passage have been offered. 'The older man is there to injure, to offend, to mislead the young,' Max Müller. 'The stronger perverts the weaker', Muir. 'The weak sinner succumbs to the stronger,' S. L. 'The young man's fault o'ermasters the old man,' Grassmann. Lastly, Ludwig thinks it evident (es versteht sich) that ज्यायान् here is Varuṇa. Ludwig's idea is ingenious, and may be correct, but it can hardly be said to be evident. (Ludwig is wrong in giving पापप्रवृत्तौ as Sāyaṇa's explanation of उपारे. Sāyaṇa paraphrases that word by उपागते).

[The root *ar* in the sense of hurting is distantly connected with the root *mar*. . . In the Veda *ar* has the sense of offending or injuring, particularly if preceded by *upa*. . . Hence *upāra*, injury. . . *Ari*, enemy, too, is best derived from this root. . . From this root *ar*, to hurt, *arvan*, hurting, as well as *arus*, wound, are derived in the same manner as both *dhanvan* and *dhanus*, bow, from *dhan*; *yajvan* and *yajus*, from *yaj*; *parvan* and *parus* from *par*.—Ved. Hymns, I, pp. 65-6.

4. स्वप्नश्चन etc. 'Even sleep does not remove all evil'. In this passage I formerly took चन as affirmative, not as negative, and therefore assigned to प्रयोता the same meaning which Sāyaṇa assigns to it, one who brings or mixes, whereas it ought to be, as rightly seen by Roth, one who removes—Müller, Ved. Hymns, I, pp. 267.

स्वप्नात्स्थान् विभक्तः पृथक्कृतो न भवति, Sāy. on न प्रयोषत् in viii, 31, 17.]

Verse 7

Padapāṭha :

अरम् दासः न मीळ्ढुषे कराणि अहम् देवाय भूर्णये अना-
गाः । अचेतयत् अचितः देवः अर्यः गृत्सम् राये कविऽतरः
जुनाति ॥ ७

Sāyaṇa :

मीळ्ढुषे सेकत्रे* कामानां वर्षित्रे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय
अनागाः तत्पसादः दपापः सन्नहम् अरम् अलं पर्याप्तं कराणि परिचरणं करवाणि । दासो
न । यथा भृत्यः स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् । अर्यः स्वामी स च देवः अचितः
† अज्ञानस्मानचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । गृत्सं स्तोतारं च कवितरः प्राज्ञतरो देवः राये
धनाय धनमाह्वयर्थं जुनाति ‡ जुनातु प्रेरयतु ॥

Notes :

1. अरं...कराणि. 'I will serve.'
2. भूर्णये. 'Mighty, impetuous.' The word is often so explained. Ludwig thinks the words दास and अनागाः, as also मीळ्ढुषे and भूर्णये, are strongly opposed here, so that the meaning is 'though now freed from sin I will nevertheless serve as a slave the angry god as if he were a merciful one.' But this is to completely pervert Vasiṣṭha's meaning. While conscious of sin he could not so much as come into Varuṇa's presence. And मीळ्ढुषे does not mean 'as if he were merciful (wie einem gütigen).' Varuṇa is merciful even to the sinner: यो मृळयति चक्रुषे चिदागः, vii, 87, 7.

3. अर्यः. Grassmann takes this as an acc. pl. 'Who are his faithful ones.' Roth, who follows Sāyaṇa in taking it with देवः, makes it mean 'kindly, beneficent.' On vii, 64, 3, where a'so it is an epithet of Varuṇa, Sāyaṇa takes it to be a synonym of Aryaman.

Verse 8

Padapāṭha :

अयम् सु तुभ्यम् वरुण स्वधाऽवः हृदि स्तोमः उपऽश्रितः
चित् अस्तु । शम् नः क्षेमं शम् ऊङ्गतिं योगे नः अस्तु यूयम्
पात स्वस्तिऽभिः सदा नः ॥ ८

* Bomb. MS. omits सेकत्रे. † M. M. अजानतः (Ul. writes अजनतः).

‡ M's V. G. S., App. I, √Jū. (p. 384).

Sāyaṇa :

एकादशिनं वारुणे पशौ अयमिति पुरोडाशस्यालुवाक्या । सूत्रितं च अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधाव एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तमिति (Āśv. Śr. Śū. iii, 7) ॥

हे स्वधावः अन्नवन्दरुणं तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणोऽयं एतत्सूक्तात्मकं स्तोमः स्तोत्रं हवि त्वदीये हृदये सु सुष्ठु उपश्रितः उपगतः समवेतोऽस्तु । चिदिति पूरकः । आपातस्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । नोऽस्मदीये क्षेमे रक्षणे शशुपद्रवाणां शमनमस्तु । योगे च नोऽस्मदीये प्रापणे शशु शमनमेवास्तु उपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवा नोऽस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिरविनाशैः पात रक्षत ॥

Notes :

1. शं नः, etc. See note 4 on No. 20, verse 1 (pp. 202-3*).
  2. क्षेमे and योगे. See note 5 on No. 20, verse 3 (p. 205†).
- [M. M. and Lanman agree with Sāy.]

No. 25

Maṇḍala VII.

Sūkta 88

Sāyaṇa :

... प्र शुन्ध्युवमिति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रैष्टुभं वारुणं प्रशुन्ध्युवमित्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

[*Note :*

Verses 4-6 translated in Muir's ' Sanskrit Texts,' V, p. 67.]†

Verse 1

Padapāṭha :

प्र शुन्ध्युवम् वरुणाय प्रेष्ठाम् मतिम् वसिष्ठ मीळहुषे भर-
स्व । यः ईम् अर्वाश्रम् करति यजत्रम् सहस्रमघम् वृषणम्
बृहन्तम् ॥ १

Sāyaṇa :

अधिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ नियुक्ते । हे वसिष्ठ त्वं मीळहुषे सेकत्रे वरुणाय शुन्ध्युवं शोधयिषीं यद्वा स्वत एव शुद्धां प्रेष्ठां प्रियतमां मतिं मननीयामीदृशीं स्तुतिं प्र भरस्व प्रहर प्रापय । यो वरुणः ईमेनं सूर्यमर्वाश्रमस्मद्वभिमुखं करते अन्तरिक्षे करोति तस्मै वरुणायेत्यन्वयः । कीदृशं सूर्यम् । यजत्रं यष्टव्यं सहस्रमघं बहुधनं वृषणं कामानां वर्षकं बृहन्तं महान्तम् ॥

* p. 206 in this edition. † p. 209 in this edition.

† Annotated in Lanman's Sanskrit Reader, p. 373.

[Notes :

1. प्रेष्ठाम्. Read प्रय-इष्टाम् (Lanman.)*
2. करते. † Root Aor. subj. (Whitney. 836 a).]

Verse 2

Padapāṭha :

अधं नु अस्य संदृशाम् जगन्वान् अग्नेः अनीकम् वरुणस्य
मंसि । स्वः यन् अश्मन् अधिष्ठाः ऊंइति अन्धः अभि मा
वपुः दृशये निनीयात् ॥ २

Sāyaṇa :

अधाधुना अस्य वरुणस्य संदृशं नु क्षिप्रं जगन्वान् गतवानहमग्नेरनीकं ज्वालासंघं
मंसि † स्तवानि । तं वरुणं यष्टुमिति शेषः । यद्यदा वरुणः स्वः सुखकरमश्मन् अश्मनि अभि-
वषार्थं पाषाणे § अवस्थितमभिषुतमित्यर्थः । ईदृशमन्धः सोमलक्षणमक्षमधिष्ठाः अधिक-
पाता भवेत् । छान्दसः षष्ठ्यभावः । उ इति पूरकः । तदानीं मा मा वपुः शरीरं स्वकीयम् ।
वपु रिति रूपनाम । प्रशस्तं रूपं वा दृशये दर्शनार्थम् अभि निनीयात् अभिप्रापयेत् ॥

Note :

This verse is not intelligible to me. I give the explanations which so far as I know, have been hazarded. The translation in the Siebenzig Lieder runs as follows: 'When I am lost in his gaze, then his face seems to me like glowing fire, so does the Lord in heaven let me see the glory of the light and of the dark.' Roth gives: 'When the Lord in heaven brings before my eyes the light and the dark, a wonder to see' as the literal translation of the second clause. "Varuṇa," he adds, "appears in the light of the sky as well by night as by day." Grassmann follows the Siebenzig Lieder for the first half of the verse translating more literally, 'Now that I am come into his presence Varuṇa's face seems to me like that of fire.' He goes on: 'May the Lord bring for me to see that which displays itself so fair as light and dark in heaven.' Ludwig translates: 'And now that I am come into his presence I will praise Varuṇa's face of fire, that he may

§ So M. M. and Bomb. MS. Ulwar MS. अभिस्थितम्.

* Arnold's Ved. Metre, p. 5, § 14 iv. † M's V. G. S., p. 375.

‡ M's V. G. S., App. I, √man (p. 404.); Sk. √man = Av. √man.

bring the light in heaven, he who is lord also of the darkness, the beautiful light for me to see.' I think Ludwig is right in holding that यत्...निनीयात् must mean 'that he may bring.*' Roth gives two other passages, where अन्धः means darkness in the R̥igveda. i, 94, 7 रात्र्याश्रिद्धन्धो अति देव पश्यसि—Sāyana, अन्धः बहुलमन्धकारम्. i, 62, 5 वि वरुषसा सूर्येणः गोभिरन्धः—Sāyana, अन्धः अन्धकारम्. In the sense which Sāyana gives to it here the word is common (Gr. *avthos*). For the meaning heaven ascribed to अस्मन् here Roth gives no authority. The word is said to mean that in Zend.

Verse 3

Padapāṭha :

आ यत् रुहाव वरुणः च नावम् प्र यत् समुद्रम् ईरयाव
मध्यम् । अधि यत् अपाम् स्नुऽभिः चराव प्र प्रऽईङ्खे ईङ्खया-
वहै शुभे कम् ॥ ३

Sāyana :

यद्यदा वरुणे प्रसक्ते सति अहं वरुणश्चोभौ नावं द्रुममयीं तरणसाधनभूतामा रुहाव उभावास्तदौ बभूविषः । तां च नावं यद्यदा समुद्रं मध्यं समुद्रस्य मध्यं प्रति प्र ईरयाव प्रकर्षेण गमयाय । यद्यदा च अरासुदकानामधि उपरि स्नुभिः गन्त्रीभिः अन्याभिरपि नौभिश्चराव वर्तावहै तदानीं शुभे शोभार्थं मेहे नौरूपायां दोलायामेव प्र ईङ्खयावहै निम्नोक्तैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्तौ संकीडावहै । कमिति पूरकः । यद्वा क्रियाशिक्षणम् । कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥

Notes :

1 What kind of voyage is meant is not clear. Compare Roth's note in the Siebenzig Lieder on the whole hymn. "The kernel of the hymn lies in verses 3 to 6. The singer believes that he has been forsaken by his helper Varuṇa: with anguish he remembers his communion with the god in former times. In a vision he sees himself translated into Varuṇa's realm, he goes sailing with the god, is called to be ṛṣi or holy singer to the god, and is in his palace with him. Now Varuṇa has withdrawn his favour, yet let him have mercy on his singer, and not punish him so grievously for his sins. The hymn perhaps originally closed with verse 6."

Delbrück says that the boat of verses 3 and 4 is the sun.

§ [M₁. असुव.]

* M's V. G. S., p. 395.

[2. स्तुभिः. Pronounes सानुभिः (Lanman).] *

Verse 4

Padapāṭha :

वसिष्ठम् ह वरुणः नावि आ अधात् ऋषिम् चकार सुऽ-
अपाः महःऽभिः । स्तोतारम् विप्रः सुदिनऽत्वे अह्नाम् यात् नु
द्यावः ततनन् यात् उषसः ॥ ४

Sāyaṇa :

एष वसिष्ठेनात्मनोक्तो यद्वरुणेन कृतं तद्वर्णयति । वसिष्ठं ह वसिष्ठं खलु वरुणो नावि
स्वकीयायामा अधात् आरोहयत् । तथा तस्युषिमवोभी रक्षणैः स्वपां स्वपसं † शोभनकर्माणं
चकार वरुणः कृतवान् । अपि च विप्रो मेधावी वरुणः अह्नां दिवसानां मध्ये सुदिनत्वे
यत्फलत्वेन शोभनदिनत्वं तत्र स्तोतारम् । अस्थापयदिति शेषः । किं कुर्वन् । यात् यातो
गच्छतो द्यावो दिवसान् यात् यातीः उषासः उषसोपलक्षिता रात्रीश्च नु क्षिप्रं ततनन्
सूर्यात्मना विस्तारयन् ॥

Notes :

1. स्वपा महोभिः. “Sāyaṇa reads स्वपामवोभिः instead of स्वपामहोभिः”—
Max Müller, *Varietas Lectionis*. The explanation in the com-
mentary does not, as Ludwig thinks, lend any support to the
theory that a final m may disappear before a following m.

[2. यात्. The conjunction यात् (so long as) is an ablative form
(of यत्) according to the ordinary declension. (Whitney, 509 a).

3. ततनन्. † This and मुमोचत् below regular Perf. Subj.
(Whitney, 810 a).]

Verse 5

Padapāṭha :

क्व त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहेइति यत् अवृकम् पुरा
चित् । बृहन्तम् मानम् वरुण स्वधाऽवः सहस्रद्वाऽरम् जगम्
गृहम् ते ॥ ५

* “Sānúbhiḥ § 151, iii”—Arnold's *Ved. Met.*, pp. 310, 101. For the
caesura in 3d, see § 205 iv a—Arnold's *Ved. Met.*, p. 179.

† Lat. *opus*.

‡ M's V. G. 8., p. 385.

Sāyana :

हे वरुण त्वानि तानि पुरातनानि नौ आवयोः सख्या सख्यानि सखित्वानि क कुत्र ऋभूधुः । पुरा पूर्वस्मिन् काले अत्रकम् अहिंस्यमात्यन्तिकं यत्सख्यमस्ति तत्सचावहे आवाग् सेवावहे । चिदिति प्ररकः । अपि च हे स्वधावः अस्त्वन्वरुण ते त्वदीयं गृहं जगम गच्छानि । लोढर्थं लिङ् । कीदृशं गृहम् । बृहन्तं महान्तं मानम् । मान्यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मानम् सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः । सहस्रद्वारं बहुद्वारम् ॥

[*Notes :*

1. क, सख्या. Pronounce kua, sakhiā (Lanman).

2. सचावहे, &c. "We seek the harmony which (we enjoyed) of old" (Muir, V). "(Where are now our friendships,) the tranquillity which we enjoyed of old" (Muir, i.). "When we walked together without hats." (S. L.). For the sense of the tense in the last explanations see Whitney, 778 a.]

Verse 6

Padapāṭha :

यः अपिः नित्यः वरुण प्रियः सन् त्वाम् आगांसि कृण-
वत् सखा ते । मा ते एनस्वन्तः यक्षिन् भुजेम यन्धि स्म विप्रः
स्तुवते वरूथम् ॥ ६

Sāyana :

हे वरुण यो वसिष्ठो नित्यः* ध्रुव आपिर्बन्धुः औरसः पुत्र इत्यर्थः । यः पूर्वं प्रियः सन् स्वां प्रति आगांसि अपराधान् कृणवत् अकरोत् । स इदानीं ते तव सखा समानख्यानः मियोऽस्तु । हे यक्षिन् यजनीय वरुण ते तव स्वभूता वयम् एनस्वन्तः एनसा पापेन युक्ताः सन्तो मा भुजेम मा शुञ्जमहि । त्वत्प्रसादात्पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहे । विप्रो मेधावी त्वं च स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वरूथमनिष्टनिवारकं वरणीयं वा गृहं यन्धि† प्रयच्छा । स्मेति प्ररकः ‡ ॥

[*Notes :*

1. यः. An anacoluthon. (Lanman).

* nitya-'own'—§ 85B (59) mentioned among words characteristic of the R̥igveda proper—Arnold's Ved. Met., p. 33.

† M's V. G. S., App. I, ✓ yam., p. 409.

‡ "6c probably requires correction."—Arnold's Ved. Met., p. 310.

2. यक्षिन्. यक्ष *n.* = anything wonderful, anything extraordinary, magic, sorcery. यक्षिन् therefore, = magician.—Geldner Ved. St. iii, 126-143.]

Verse 7

Padapāṭha :

ध्रुवासु त्वा आसु क्षितिषु क्षियन्तः वि अस्मत् पाशं
वरुणः मुमोचत् । अवः वन्वानाः अदितेः उपस्थात् यूयम्
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७

Sāyaṇa :

अत्र ऋग्विधानम् ।

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बन्धात्पमुच्यते ।

तिष्ठन्रात्रौ जपेदेतां पिशाचस्तं न गच्छति ॥

(R̥gvidhāna, ii, 26)

ध्रुवासु नित्यासु आसु दृश्यमानासु क्षितिषु* भूमिषु क्षियन्तः निवसन्तो वरुणं हे वरुण त्वा त्वाम् । स्तुम इतिशेषः । स च वरुणोऽस्मदस्मत्तः पाशं बन्धकं पापं वि मुमोचत् मोचयेत् । तथा अदितेः अखण्डनीयायाः पृथिव्याः उपस्थात्पसथानात् अवः रक्षणं वरुणेन वृत्तं वन्वानाः संभजमाना वरुणं स्याम । अन्यदूतम् ॥

Note :

For the anacolouthic construction compare perhaps No. 10, verse 5. Roth would transpose the second and third lines.

No. 26

Maṇḍala VII

Sūkta 89

Sāyaṇa :

मो ध्रु वरुणेति पञ्चर्वमेकोनविंशं सूक्तं वारुणम् । अन्त्या जगती † शिवाश्चतस्रो गायत्र्यः । तथा चासुक्रान्तम् । मो ध्रु पञ्च गायत्रं जगत्यन्तमिति । गतो विनियोगः ॥

* 'kṣiti-'dwelling'-§ 85 B (27) mentioned among 'words characteristic of R̥g Veda proper'-Arnold's Ved. Met., p. 33.

† This stanza is not a part of the hymn. The stanza is an oft-recurring one.—Sobroeder; Manu xi, 253; R̥g-vidhāna, ii, 29, 1. (Lanman's S. R.)

[*Note* :

Translated in Max Müller's A. S. L., p. 540, and Muir's Sanskrit Texts, " V, p. 67.]*

Verse 1

Padapāṭha :

मोहति सु वरुण मृतऽमयम् गृहम् राजन् अहम् गमम्
मूल सुऽक्षत्र मूलय ॥ १

Sāyaṇa :

हे राजकीश्वर वरुण त्वदीयं मृतमयं सुदादिभिर्निर्मितं गृहं मो । मा उ मैव अहं गमं
गतोऽस्मि । अपि तु सुशोभनं सुवर्णमयमेव त्वदीयं गृहं प्राप्तवानि । स त्वं मां मूल सुख्य ।
इ सुक्षत्र शोभनधन वरुण मूलय † उपव्यां च कुरु ॥

[*Note* :

मृतमयं गृहम्. 'The grave.' The dead body was either consigned to the flames or laid away to gentle rest in the mother earth. Cf. x, 18, 10 (उपसर्प मातरं भूमिमेतामुर्व्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।), 12 and 13. "May he not become a dweller in the house of earth" is uttered over a sick person (A. V. 5, 30, 14.)] §

Verse 2

Padapāṭha :

यत् एमिं प्रस्फुरन्ऽहं व हतिः न ध्मातः अद्विऽवः । मूल
सुऽक्षत्र मूलय ॥ २

Sāyaṇa :

हे अग्निवः आयुधवन्वरुण यद्यदा प्रस्फुरन्तिव शैत्येन प्रविचलन्तिव त्वज्जयाद्वेपमानः
हतिर्न हतिरिव ध्मातो वायुना पूर्णः सन् त्वया बज्रोऽहमेति गच्छामि । तदानीं मूल सुख्य ।
हे सुक्षत्र सुधन † मूलय उपव्यांकुरु ॥

¶ Bomb. MS. omits सुधन. Ulwar MS. writes हन (*sic*).

* Annotated in Lanman's Sanskrit Reader, p. 373-74.

† māsū-Arnold.

‡ "for mṛ̥ṣaya always mṛ̥ṣaya,"-Arnold's Ved. Met., § 14, v. (p. 5).

§ See Ragozin's Vedic India, p. 353.

[Note :

अद्रिः.* This epithet is used always of Indra except here.]

Verse 3

Padapāṭha :

क्रत्वः समह दीनता प्रतिऽईपम् जगम् शुचे । मृळ सुऽ-
क्षत्र मृळय ॥ ३

Sāyaṇa :

हे समह सधन ह्युच्चे स्वभावतो निर्मल वरुण दीनता दीनतया† अशक्ततया क्रत्वः
कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य औतस्मार्तादिलक्षणस्य प्रतीपं प्रतिकूलमनसुष्ठानं जगम्
प्राप्तवानस्मि । अत एव त्वया वद्धः । तादृशं मां मृळ सुखय । अन्यद्वृत्तम् ।

Verse 4

Padapāṭha :

अपाम मध्ये तस्थिवांसम् तृष्णा अविदत् जारेतारं ।
मृळ सुऽक्षत्र मृळय ॥ ४

Sāyaṇa :

अपां समुद्रोदकानां‡ मध्ये तस्थिवांसं स्थितवन्तमपि जरितारं तव स्तोतारं मां तृष्णा
विपासा अविदत् प्राप्तवती § लवणोत्कटस्य ¶ साधुव्रजलस्य पानानर्हत्वात् । अतस्तादृशं
मां मृळ सुखय । अन्यद्वृत्तम् ॥

Verse 5

Padapāṭha :

यत् किम् च इदम् वरुण दैव्ये जने अभिऽद्रोहम् मनुष्याः
चरामसि । अचित्ती यत् तव धर्मं युयोपिम मा नः तस्मात्
एनसः देव रिषिः ॥ ५

‡ From Bomb. MS.; Ulwar Ms. and M. M. समुद्राणामुदकानां. § M. M.
प्राप्तवती. ¶ Bomb. MS. लवणोत्कटस्य.

* Aronld's Ved. Met., § 84, 11 (p. 29.)

† M's V. G. S., para 97. A. 1 (p. 77.)

Sūyana :

देवसुवां हविःषु वारुणस्य हविषः यत्किंचेदमिति याज्या । सुत्रितं च । यत्किंचेद् वरुण
दैव्ये जन उप ते स्तोमान्यश्रुपा इवाकरमिति द्वे इति (Āśval. iv, 11) ॥

हे वरुण दैव्ये देवसमूहरूपे जने यदिदं किंचन अभिद्रोहमपकारजातं मनुष्याः
वर्यं चरामसि चरामः निर्वर्तयामः । तथा अचिन्ती अचिन्त्या अज्ञानेन तव त्वदीर्यं
यद्धर्मं धारकं कर्म युयोपिम वर्यं विमोहितवन्तः हे देव तस्मादेनसः पापाञ्जोऽस्मान्मा
रिरिषः * मा हिंसीः ॥

No. 27

Maṇḍala VII

Sūkta 102

Sūyana :

पर्जन्यायेति तृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रम् । † पूर्ववद्विदेवते । तथा चातुक्रान्तम् ।
पर्जन्याय तृचं गायत्रमिति । ‡ वैश्वानरपर्जन्यायामन्वारभणीयायां पाजन्यस्य चरोः
पर्जन्यायेत्यनुवाक्या । सूत्र्यते हि पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इति
(Āśval. ii, 15) ॥

Verse 1

Padapāṭha :

पर्जन्याय प्र गायत दिवः पुत्राय मीळ्दुषे । सः नः यव-
सम् इच्छतु ॥ १

‡ M. M. वैश्वानरपर्जन्यायाम्.

* M's V. G. S., App. I, 4 riṣ. p. 413.

† एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वेति वक्ष्यमाणत्वाद्भिपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा ।
इदम् (RV. vii, 101) उत्तरं च पर्जन्यदेवत्यं । अत्र शौनकः । आस्यदग्नें विगाह्यापः
प्राङ्मुखः प्रयतः श्रुचिः । सूक्ताभ्यां तिस्र (vii, 101) आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करम् ।
अनश्नतैतज्जस्रं वृष्टिकामेन जलतः । पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाभयात्
(R̥gvidhāna, ii, 30) Sāy. in introducing R̥V. vii, 101.

Sāyaṇa :

हे स्तोतारः पर्जन्याय देवाय प्र गायत प्रकषेण स्तोत्रमुच्चारयत । कीदृशाय । दिवः अन्तरिक्षस्य पुत्राय । तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति । मीळडुबे सेक्त्रे । स तादृशः पर्जन्यो नोऽस्मभ्यं यवसमोषध्यादिलक्षणमन्नं दातुमिच्छतु ॥

Notes :

For Parjanya the student should consult Muir, S.T., V, pp. 140-142, and the references to Bühler's paper on that god given there.

Verse 2

Padapāṭha :

यः गर्भम् ओषधीनाम् गवाम् कृणोति अर्वताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २

Sāyaṇa :

यः पर्जन्यः ओषधीनां व्रीह्यादीनां गवामर्वतामर्वतीनां† पुरुषीणां नारीणां च यः पर्जन्यो गर्भं प्रसृतिहेतुर्बीजमुदकरूपं कृणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

Verse 3

Padapāṭha :

तस्मै इत् आस्ये हविः जुहोत मधुमत्सतमम् । इळाम् नः संस्यतम् कर्त ॥ ३

Sāyaṇa :

तस्मै इत् तस्मा एव पर्जन्याय आस्ये देवानामास्यभूते अग्निं मधुमत्तमं रसवत्तमं हविर्जुहोत जुहुत हे ऋत्विजः । स च पर्जन्यो नोऽस्मभ्यम् इळामन्नं संस्यतं सम्यक् नियतं यथा भवति तथा कर्त करोतु ददातिविति यावत् ॥

Notes :

1. आस्ये. 'In his mouth,' pour it on the altar for him.

2. संस्यतम्. 'Uninterrupted,' acc. sing. fem. Roth quotes Pāṇ. vi, 4, 40 [Vārt. 1], and compares with other references, R.V. ix, 62, 3, कृण्वन्तो वरिवो गवेभ्यर्षन्ति सुदुतिम् । इळामस्मभ्यं संस्यतम्—Sāyaṇa, गवे अस्मभ्यं च संस्यतं यदस्मान् संपच्छति तत् वरिवः धनं इळाम् अन्नं च, &c.

† Ulwar MS. adds बडवाना.

* "R. V. 101, 102. The Parjanya hymns shew later linguistic notes, but they are in their order in the collection"—Arnold.

No. 28

Maṇḍala VIII

Sūkta 30

Sāyaṇa :

नहि व इति चतुर्भ्यं दशमं सूक्तम् । आद्या गायत्री द्वितीया पुरजङ्गिक् तृतीया बृहती चतुर्थी अनुष्टुप् । मनुर्वैवस्वत ऋषिः । पूर्ववद्विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम् । नहि बश्चतुष्कं पुरजङ्गिक् बृहत्पुष्टबन्तमिति† । विनियोगस्तु लिङ्गाद्वगन्तव्यः ॥

[*Note :*

Translated in Max Müller's A. S. L., p. 531.]

Verse 1

Padapāṭha :

नहि वः अस्ति अर्भकः देवासः न कुमारकः । विश्वे सतः
समहान्तः इत् ॥ १

Sāyaṇa :

हे देवासः देवाः वः युष्माकं मध्ये अर्भकः नह्यस्ति शिष्टुर्नास्ति । तथा न कुमारकः युष्माकं मध्ये कुमारोऽपि नास्ति किं तु सर्वे यूयं सवयसो नित्यतरुणा भवथ । एतदेव प्रतिपादयति । विश्वे सर्वे देवाः यूयं सतोमहान्त इत् । सर्वस्माद्विद्यमानात्पृथिव्यामपि ये महान्तस्ते सतोमहान्त इत्युच्यन्ते तस्माद्युष्माकमर्भकोऽपि कुमारोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

Note :*

सतोमहान्तः 'Equally great' (Roth). The word occurs only here. In vi, 75, 9, we have the similar compound सतोवीराः 'equally bold.' Sāyaṇa, सतोवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवतीति सतः संसृत्तं भवतीति. Naigh. ii, 29; Nir. iii, 20. [From स=similar.]

* VIII, 12-31; "These collections are almost exclusively in lyric metres. They have every indication of antiquity: but the few dimeter hymns which are included in the collection appear by their smoother rhythm to be later additions."—Arnold's Vedic Metre, p. 311.

† See Arnold's Vedic Metre § 248, p. 238.

† M's V. G. S., para 180, *sub voce*, with footnote (p. 237).

Verse 2

Padapāṭha :

इति स्तुतासः असथ रिशादसः ये स्थ त्रयः च त्रिंशत्
च मनोः देवाः यज्ञियासः ॥ २

Sāyaṇa :

हे रिशादसः रिशतां हिंसतामशितारः हे मनोर्यज्ञियासः मनुनामकस्य मम यज्ञार्हा हे देवाः ये यूर्य त्रयश्च त्रिसंख्याकास्त्रिंशच्च त्रिंशत्संख्याकाश्चयज्ञिशदेवताः स्थ भवथ अभूत । ते यूर्यमिति इत्थमनेन प्रकारेण स्तुतासः असथ मया मनुना स्तुता भवथ । अस्तेर्लेदि छान्दसो लुगभावः । यद्वा असथेति कान्त्यर्थः । इत्थं स्तुता यूर्यं हवींषि कामयध्वम् ॥

Notes :

1. रिशादसः See note on No. 1, verse 5 (pp. 59-60).

2. ये स्थ त्रयश्च त्रिंशत् च.* "The gods are often described as three and thirty in number. 'Gods that are eleven in heaven, eleven on earth and eleven in the waters,' i, 139, 11. Compare Muir, S. T., V, p. 9." Roth in S. L.

3. मनोर्देवा यज्ञियासः.† 'Gods worshipped of man.' Compare x, 36, 10 ये स्या मनोर्यज्ञियाः—Sāyaṇa, हे देवाः ये यूर्यं मनोर्मनुष्यस्य यज्ञिया यज्ञार्हाः. So Roth, followed by Grassmann and Ludwig. 'Gods worshipped of Manu' is an alternative explanation which is naturally suggested by the phrase पित्र्यान्मानवात् 'of our father Manu' in the next verse. Sāyaṇa's explanation is inconsistent with v. 3. It is a descendant of Manu that is speaking.

Verse 3

Padapāṭha :

ते नः त्राध्वम् ते अवत ते ऊंइति नः अर्धि वोचत । मा
नः पथः पित्र्यात् मानवात् अर्धि दूरम् नैष्ट पराऽवतः ॥ ३

* Muir's S. T. sec. i, 2, pp. 9-12 ; T. S. i, 4, 10, 1 ; S'at. Br., iv, 5, 7, 2 ; Ait. Br., ii, 18.

† For Manu see Macdonell's Vedic Mythology, p. 139; Bloomfield's Rel. Ved., p. 140 ; Bühler's Introduction in S. B. E. Vol. xxv, p. lvii ; for Manu = Cretan Minos; see Cox's Mythology of the Aryan Nations, p. 328.

Sāyaṇa :

हे देवाः ते यूयं नोऽस्मान् त्राध्वं बाधकेभ्यो रक्षोभ्यः त्रायध्वं ते यूयमवत धनादिप्रदानै-
रस्मान्नाक्षत त एव देवा नोऽस्मानधि वोचत अधिकं भवन्तः कर्मकारिणो धनादिमन्तश्च
भक्षन्तिवति यूयं व्रत * । किं च हे देवाः मानवात् पित्र्यात् । सर्वेषां मनुः पिता । तत
आगतात् परावतः † दूरात् पथः मार्गात् नोस्मान् मा नैष्ट मा नयत किं तु दूरम् अधि
एतद्व्यतिरिक्तः विप्रकृष्टः मार्गोऽस्ति तस्मादधिकमित्यर्थः । तस्मान्मार्गात् अपनयत ‡ ॥

Notes :

1. ऊं इति. Pān. i, 1, 18.

2. नः अधि वोचत. 'Speak for us.' "वच् with अधि to speak for, to
come to the help of (with the dative). RV. i, 132, 1 अधि वोचा नु
सुन्वते—Sāyaṇa, सुन्वते यजमानाय तदर्थमधिबोच तं हविष्यदं यजमानं यज्ञं वा नु
क्षिप्रम् अधिकं ब्रूहि. ii, 27, 6 तेनादित्या अधि वोचता नः—Sāyaṇa, अधिवचनं
पक्षपोतेन वचनं कुरुत. vii, 83, 2 ; viii, 20, 26 तेना नो अधि वोचत—Sāyaṇa,
अधि वोचत अधिव्रत चिकित्सतेत्यर्थः. viii, 30, 3 ; viii, 48, 14 ; viii, 56, 6 ;
x, 63, 11 . . . Compare अधिवक्त्र, अधिवाक." Roth in St.
Petersburg Dictionary.

Verse 4

Padapāṭha :

ये देवासः इह स्थन विश्वे वैश्वानराः उत । अस्मभ्यम्
शर्म सुप्रथः गवे अश्वाय युच्छत ॥ ४

Sāyaṇa :

हे देवासः देवा उत अपि च वैश्वानराः । विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारोऽध्वर्यादयो यरय स
विश्वानरो यज्ञः तस्मिन् सोमादिहवीषि स्वीकृते भवाः प्रादुर्भूताः । भवार्थेण्यत्ययः । यद्वा ।

* Bomb. MS धनादि भवत्विति यूयं व्रत. ‡ M. M. reads from मानवात् पित्र्यात्
differently § Compare his V. L.

† M's V. G. S., para 182, vat, pp. 263-64.

§ Ms. किंच हे देवाः मानवात् । मनुः सर्वेषां पिता । तत आगतात् पित्र्यात् पिता मनुर्
मार्गं चक्रे तस्मात्पथो मार्गोऽस्मान्मा नैष्ट । मा नयत । अपनयनं मा कुरुतेत्यर्थः । सर्वदा
ब्रह्मचर्याग्निहोत्रादिकर्माणि येन मार्गेण भवन्ति तमेवास्मान्नाक्षत । किंतु दूरं य एतद्व्यतिरिक्तो
विप्रकृष्टमार्गोऽस्ति तस्मादधि । अधिकमित्यर्थः । अस्मानपनयत ॥

विश्वानरोऽग्निः* । देवानां तन्मुखत्वात्तस्य संवन्धिनो विश्वे सर्वे ये देवा यूयम् इह अस्मि-
ज्जस्मदीये यज्ञे स्थन हवींष्यादातुं भवथ । ततः सप्रथः । प्रथ प्रख्याने । सर्वतः प्रसिद्धं
सर्वत्र पृथुतमं वा शर्म । शर्म । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म सुखम् । तदस्मभ्यं
प्रयच्छत । तथा गवेऽस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गोभ्यः अश्वायां शर्म सुखम् प्रदत्त ॥

Notes :

1. इह. 'At our sacrifice.' Roth in S. L.

[2. स्थन. Whitney, 549 a.]

3. 'Assembled here' (S. L.) 'And all that are in the world,'
in apposition to the foregoing इह. (Grassmann).

No. 29

Mandala X

Sūkta 14

Sāyana :

परेयिवांसमिति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य † यमस्यार्षम् । अङ्गिरसो नः
पितरो नवम्वा इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः । प्रेहीत्या-
द्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा । अति द्रव सारमेयावित्यादिकस्तृचः सरमा-
पुत्रौ द्वौ श्वानौ परलोकमार्गमाभितःस्थौ‡ तद्देवताकः । शिष्टा यमदेवत्याः । यमाय सोममिति
त्रयोदश्याया अनुष्टुभः । यमाय मधुमत्तममित्येषा बृहती । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । तथा
चातुक्रान्तम् । परेयिवांसं षोडश यमो यामं षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्व तिस्रः पित्र्या वा
तृचः श्वभ्यो परा अनुष्टुभो बृहत्युपान्त्येति । गतः सूक्तविनियोगः । महापितृयज्ञे यमया-
गारूपा याज्या । सूत्रितं च । इमं यम प्रस्तरमा हि सीदति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरन्विति
(Āśval. ii, 19) ॥

[Note :

Translated in Muir's "Sanskrit Texts," V, pp. 292-5.] ¶

§ M. M. सरमापुत्रो यो and अभिनः स्थितो against his MSS.

* Nir. vii, 6.

† Av. aspa.

‡ Yama: Muir's S. T., Vol. V, sec. xviii; M's Ved. Myth., § 77,
pp. 171-73; Hopkin's Rel. Ind., pp. 128-150; Bloomfield's Rel. Ved.,
pp. 105, 250-51.; Skt. Yama = Av. Yima—Moulten's E. Z., pp. 148, 205
foot-note. Ragozin's Vedic India, p. 181.

¶ Verses 1 to 12 annotated in Lanman's S. R., pp. 377-78; and
translated in Ragozin's Vedic India, p. 357.

Verse 1

Padapāṭha :

परेयिऽवांसम् प्रऽवतः महीः अनु बहुऽभ्यः पन्थाम् अनुऽप
स्पृशानम् । वैवस्वतम् संऽगमनम् जनानाम् यमम् राजानम्
हविषा दुवस्य ॥ १

Sāyaṇa :

हे मदीयान्तरात्मन् यजमान वा त्वं राजानं पितॄणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना
दुवस्य परिचर । कीदृशम् । प्रवतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः
पुरुषान्महीः तत्तद्भोगोचितभूमिदेशविशेषाननु परेयिवांसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तम्
तथा बहुभ्यः स्वर्गाधिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतार्थं पन्थां स्वर्गस्योचितं मार्गमनुपस्पृशान-
मबाधमानम् । पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति न तु पुण्यकृत इत्यर्थः ।
वैवस्वतं विवस्वतः* सूर्यस्य पुत्रं जनानां पापिनां संगमनं गन्तव्यस्थानरूपम् ॥

Notes :

1. परेयिवांसम्. This is the perfect participle of the simple verb, and cannot have the causal sense which Sāyaṇa attributes to it. 'Him that went.'

2. प्रवतो महीः. 'Along the great heights.' Sāyaṇa's interpretation of प्रवतः here is as purely fanciful as his construction is wrong. The word is a derivative from प्र of the same kind as [उद्गतः and] परावतः from [उद् and] परा in [No. 12, verse 7, and] No. 28, verse 5. Roth compares R. V. vi, 22, 4 विश्वा रोधांसि प्रवतश्च.

[The suffix वत् forms feminine abstract nouns from prepositions and adverbs, and the accent is always on the last syllable.—Lindner, Altind. Nom.

Of. तीर्थेस्तरानि प्रवतो महीरिति यज्ञकृतः सुकृतो येन यन्नि A. V. xviii, 4, 7 ; यः प्रथमः प्रवतम् (Sāy. प्रणवन्तम्) अ.ससाद् बहुभ्यः पन्थामनुपस्पृशानः A. V. vi, 28, 3 ; and यो ममार प्रथमो मत्यानां यः प्रेयाय प्रथमो लोकमेतम् । वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं...सपर्यत ॥ A. V. xviii, 3, 13. Yama is the first mortal, the first to reach the other world.

3. अनुपस्पशानम्. अवगच्छन्तमित्यर्थः । स्पशतिज्ञानिकर्मा* । Sāy. on A. V. xviii. 1, 9.)

4. संगमनं जनानाम् 'Assembler of men' or 'gatherer of the peoples.')

Verse 2

Padapāṭha :

यमः नः गातुम् प्रथमः विवेद न एषा गव्यूतिः अपेऽभर्तवै
उंइति । यत्र नः पूर्वे पितरः पराऽईयुः एना जज्ञानाः पथ्याः
अनु स्वाः ॥ २

Sāyana :

प्रथमः सर्वेषां मुख्यः यमः नोऽस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभनिमित्तं विवेद जानाति ।
एषा § गव्यूतिर्नापभर्तवा उ । अतिज्ञयज्ञानयोगाद्यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं
शक्यत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्मार्गे नोऽस्माकं पूर्वे पितरः परेयुः एना अनेन मार्गेण
गच्छन्तो जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गप्रत्यागता अनुगच्छन्ति ॥

Notes :

1. गातुम्. 'The way.' Compare i, 71, 2 चकुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे—Sāyana,
गातुं मार्गम्.

2. एना. || For the form see Whitney, 502. Ludwig, who, with
Grassmann, derives जज्ञानाः here from ज्ञा would understand एना of
Yama.

3. अपेऽभर्तवै. For accent see M's V. G. S., app. III., para 7 (p. 452).

Verse 3

Padapāṭha :

मातली कुव्यैः यमः अङ्गिरऽभिः बृहस्पतिः ऋक्ऽभिः
ववृधानः । यान् च देवाः ववृधुः ये च देवान् स्वाहा अन्ये
स्वधया अन्ये मदन्ति ॥ ३

‡ Ulwar MS. adds म. Compare the reading म of many of M. M's MSS.
so also Bh. D. § Ul. MS. एषा गव्यूतिः अः मार्गः. * M. M. स्वधमागधुना
गनीरुगच्छन्ति, against his MSS. See Preface to Second Edition vol. iv,
p. clxxxiii.

* Av. √ spaś-watch, observe.

† Av. Yima, hañjamānem.

|| Lanman's N. I. V., pp. 332-33; M's V. G. S., para 178. 3 (p. 210).
33 [Rv. Hymns]

Sāyaṇa :

अग्निमासुते मातली कव्यैरित्येषा धाव्या । सूत्रितं च । इमं यम प्रस्तरमा हि सीदं
मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिः दीरतामवर उत्तरास इति (Āśval. v. 20) ।

मातली । मातलिरिन्द्रस्य साराधिः । तद्वानिन्द्रो मातली । स कव्यैः कव्यभाग्भिः
पितृभिः सह ववृधानो* वर्धमानो भवति । यमश्चाङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो
भवति† । तत्र देवा इन्द्रादयो यांश्च कव्यभागादीन्पितृन्ववृधुर्वर्धयन्ति ये च कव्यभागादयोः
पितरो देवानिन्द्रादीन्वर्धयन्ति तेषां मध्ये अन्ये इन्द्रादयोः स्वाहा मवन्ति स्वाहाकारेण
हृष्यन्ति अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥

Notes :

1. “Mātali, or Mātalin, a divine being mentioned only here. The Kavyas, Āngirasas, are pious races of the old time: the R̥kvas are the spirits who surround Br̥haspati.” Roth in S. L. [अत्र मातली नाम देवः, Sāyaṇa on corresponding passage of A. V. xviii, 1, 47.]

2. यांश्च देवा ववृधुर्धै च देवान्. That is, the fathers and the gods. The relation of mutual support and nourishment, begun on earth, is continued in heaven. †

3. स्वाहा. “The cry svāhā with which the oblation is offered to the gods.” Roth in S. L. The word is an indeclinable—स्वधया. “Svadhā, a sweet drink which is offered to the manes.” Roth in S. L. Compare note on No. 5, verse 4 (p. 106).

Verse 4

Padapāṭha :

इमम् यम प्रस्तरम् आ हि सीदं अङ्गिरोभिः । पितृभिः
संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविऽशस्ता वहन्तु एना
राजन् हविषा मदयस्व ॥ ४

Sāyaṇa :

महापितृयज्ञे यमस्य इमं यमेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । इमं यमेत्येषाग्निमासुतेपि धाव्या ।
क्षेत्रं तु पूर्वमेवोवाहयत् ॥

† M. M. marks an omission here and notes that the commentary to बृहस्पतिर्नैकमिर्विवृधानः is left out in all the MSS.

* ववृधुर्धना-M's V. G. S., p. 421.

‡ For reciprocity between men and gods see Bloomfield's Religion of the R̥gveda, p. 184; Bhagavadgītā, iii, 11.

हे यम अङ्गिराभिः एतन्नामकैः पितृभिः संबिद्वानः ऐकमत्यं गतः त्वमिमं प्रस्तवं विस्तीर्णं यज्ञविशेषम् आ सीद आगत्योपविश । हि यस्मादेवं तस्मात्कविज्ञाताः विद्वद्भिर्कृत्विभिः प्रयुक्ता मन्त्रास्तत्र त्वाम् आ वहन्तु । हे राजन् एना एतेन हविषा तृष्टो मादयस्व यजमानं हर्षय ॥

Notes :

[1. सीदा°. Read सीदा°. * For the accent see Whitney, para. 595e †.]

2. अङ्गिरोभिः † पित्रुभिः. 'With our fathers the Aṅgirasas.' The Aṅgirasas have just been represented as, among the fathers, specially companions of Yama in heaven. It seems a mistake to translate 'Aṅgirasas and the fathers' as in Grassmann, Ludwig and the S. L. Compare the next verse and verse 6.

Verse 5

Padapāṭha :

अङ्गिरः॑भिः आ ग॒हि य॒ज्ञियै॑भिः यमं वैरूपैः इ॒ह मा॒द॒य॒स्व । वि॒वस्व॑न्तम् हु॒वे यः पि॒ता ते अ॒स्मिन् य॒ज्ञे ब॒र्हिषि॑
आ नि॒ऽसद्य॑ ॥ ५

Sāyaṇa :

हे यम वैरूपैः विविधरूपयुक्तैः वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियैभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आ गहि आगच्छ । आगत्य च इह अस्मिन्यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षय । यो विवस्वान् ते तव पितास्ति अस्मिन्यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । स चास्तीर्णं बर्हिषि आ निषद्योपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥ §

Notes :

वैरूपैः ¶ "A sub-division of the Aṅgirasas." Roth in S. L. Does Sāyaṇa's second explanation get any support from a passage like i, 107, 2, अङ्गिरसो सामभिः स्तुयमानाः ?

* The text (Sambhitā) should be accordingly corrected in this edition.

† M's V. G. S., App. III. para 19 B (p. 467).

‡ M's Ved. Myth., § 54, pp. 142-43.

§ "5c catalectic Bhārgavī verse § 227 iii b" Arnold's Ved. Met., p. 318 ; one of "the Bhārgavī verses with rest at the fifth place and Triṣṭubh cadence"—A's Ved. Met., p. 214.

¶ M's Ved. Myth., § 55. A. pp. 143-44.

Verse 6

Padapāṭha :

अङ्गिरसः नः पितरः नवङ्गवाः अथर्वानः भृगवः
सोम्यासः । तेषाम् वयम् सुमतौ यज्ञियानाम् अपि भद्रे
सौमनसे स्याम ॥ ६

Sāyaṇa :

अङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः अथर्वानः अथर्वनामकाः भृगवः भृगुनामकाश्च* नोऽस्माकं
पितरः नवङ्गवाः अभिनवगमनयुक्ताः तदा † नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च सोम्यासः ।
सोममर्हन्तीति सोम्याः । यज्ञियानां यज्ञार्हानां तेषां सुमतौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं
स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सौमनसे भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम
सर्वदा तिष्ठेम ‡ ॥

Notes :

1. नवङ्गवाः §. 'Navagva, Atharvan, &c., are names of pious races of the old time.' Roth in S. L.

2. सोम्यासः. The word has the meaning Sāyaṇa ascribes to it here as, for example, when it is used of Indra, RV. iii, 51, 11, &c. But as used of the Bhṛguś, and other pious races, it is better explained as meaning offerers of Soma. Roth cites i, 31, 16; iv, 17, 7; and of the Bhṛguś our passage, viii, 32, 5; x, 53, 7; iii, 30, 1.

[3. सौमनसे See Sāyaṇa on iii, 59, 4, p. 130 ¶]

Verse 7

Padapāṭha :

प्र इहि प्र इहि पृथिऽभिः पूर्येऽभिः यत्र नः पूर्वे पितरः
पराऽईयुः । उभा राजाना स्वधया मर्दन्ता यमम् पश्यासि
वरुणम् च देवम् ॥ ७

† So Ulwar and Bhau Daji MSS.; M. M. यद्वा. (Sec. Ed. सदा. See his note). ‡ Ulwar MS. omits this sentence.

* For Atharvans and Bhṛguś see Macdonell's Vedic Mythology, pp. 140-1; Skt. Atharvan = Av. aθrauanō.

§ Macdonell's Ved. Myth., p. 144. ¶ p. 132 in this edition.

Sāyana:

सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे प्रेहीत्याद्याः पञ्चर्चस्तृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः । सूत्रितं च । प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्यभिरिति पञ्चानां तृतीयासुद्धरेदिति (*Āśval. vi, 10*) ।

यत्र यस्मिन्स्थाने नोऽस्माकं पूर्वे पुरातनाः पितरः पितामहादयः परेयुः पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन्काले भवैः । अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः पथिभिर्मार्गैः हे मत्पितस्तत्स्थानं प्रेहि प्रगच्छ शीघ्रं गच्छ । तत्र गत्वा च स्वधया अमृताब्जेन मदन्ता मदन्तौ तुप्यन्तौ राजाना राजानौ उभा उभौ यमं देवं द्योतमानं वरुणं च पश्यासि पश्य* ॥

Note :

Note the appropriate connection of this stanza with st. 2, and observe the identical pādas.—*Lanman, Reader, 378.*

Verse 8

Padapāṭha:

सम् गच्छस्व पितृभिः सम् यमेन इष्टापूर्तेन परमे विऽ-
ओमन् । हित्वायं अवद्यम् पुनः अस्तम् आ इहि सम्
गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८

Sāyana:

हे मदीय पितः अतस्त्वं † परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि स्वर्गस्थे स्थाने स्वभूतैः पितृभिः सह सं गच्छस्व । इष्टापूर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलेन संगच्छस्व । तत्र इष्टापूर्तेन सहागम्य अवद्यं पापं हित्वा परित्यज्य अस्तं त्रियमानाख्यं गृहमेहि आगच्छ । ततः सुवर्चाः तृतीयाथ प्रथमा । सुवर्चमा शोभनदीप्तियुक्तेन तन्वा स्वशरीरेण संगच्छस्व ॥ ‡

Notes :

1. इष्टापूर्तेन§. The word occurs nowhere else in the *R̥gveda*. Roth explains it as meaning ‘wish and fulfilling,’ that is, the fulfilment of desire. “This belongs to the condition of the blessed in heaven.” He quotes from other texts as follows: इष्टापूर्तमनुसंक्राम विद्वान् A. V.

* Bhanu Daji वरुणं पश्यासि. Ulwar MS. omits this sentence.

† M. M. तनस्त्वं.

‡ “8d., Rest at the fifth place”—*Arnold. Ved. Met., p. 318.*

§ Bloomfield's *Rel. Ved., pp. 194-95.*

xviii, 2, 57; V. S. xv, 54, 8, 5; सममुष्मिँल्लोक इष्टापूर्तेन गच्छति T. S. iii, 3; इष्टापूर्तमवतु नो पितणाम् A. V. ii, 12, 4; iii, 12, 8; 29, 1; in a curse: इष्टापूर्ते ते लोकं सुहृन्मायुः प्रजा वृत्तीय यदि मे दुष्टैः (‘If you injure me, I will take from you happiness and heaven, life and posterity.’) Ait. Br. viii, 15. The lexicographers explain the word as meaning oblations (इष्ट) and good works (पूर्त), such as digging a tank and the like.

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्वमर्ध्याः प्रचक्षते ॥

एकाम्रिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च ह्वयेते ।

अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥ Hemach. 835 Sch. (Roth.)

2. हित्वाय*. “Instead of *trā* alone, the Veda has three forms of the suffix; namely, *trā*, *trāya* and *trī*.” Whitney, para, 993 b.

3. सुवर्चाः. Construe with सं गच्छस्व, ‘There, glorious, find a body’ to take the place of that which we are about to burn. Roth (S. L.) compares x, 16, 5; सं गच्छतां तन्वा जानवेदाः.

Verse 9

Padapāṭha :

अप इत वि इत वि च सर्पत अतः अस्मे एतम् पितरः
लोकम् अक्रन् । अहःऽभिः अतऽभिः अक्तुऽभिः विऽअक्तम्
यमः ददाति अवऽसानम् अस्मै ॥ ९

Sāyaṇa :

पेतुमेधिके कर्मणि इमशानायतनं प्रोक्षत्यपेत वीतेति । सूत्रितं च । गतोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रस्यमायतनं परिज्जन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतात इति (Āśval. Gṛih. iv, 2, 10) ।

इमशाने पूर्वे † स्थिता हे पिशाचादयः अतः अस्मान्मृतयजमानदहनस्थानादपेत अप-
गच्छत वीत विशेषेण गच्छत वि सर्पत च । इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं
गच्छतेत्यर्थः । पितरः अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय एतं लोकमिदं दहनस्थानम् अक्रन्
यमस्याज्ञया अम्बकुर्वन् । यमोऽप्यहोभिर्विवसेः आज्ञिः अग्न्युक्षणोदकेः अक्तुभिः ‡ रात्रिभि-

† M. M. पूर्व

व्यक्तं संगतम् । छुद्भिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः । अवसानं दहनस्थानम्
अस्मै स्तुतयजनान्स्वार्थाय ददाति दत्तवान् ॥†

Notes :

[1. The scholiast to V. S. takes this as an address to 'Yama's men.' It is a little forced to refer it to the mourners‡.—Lanman, Reader, 378.]

2. अहोभिः &c. "Where the pleasures of earth will be found again." Roth in S. L.

Verse 10

Padapāṭha :

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुःऽअक्षौ शत्रुलौ साधुना
पथा । अथ पितृन् सुऽविद्वान् उप इहि यमेन ये सधऽ-
मादम् मदन्ति ॥ १०

Sāyaṇa :

अनुस्तरण्या वृकौ पार्श्वयोराग्नफलाकुली । तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधात्यति द्रव
सारमेयाविति द्वाभ्याम् । सूत्रितं च । वृकावुद्धृत्य पाण्योरादध्यादति द्रव सारमेयौ श्वाना-
विति (*Asval. Gṛih. iv, 3, 20*) ।

हे अग्रे साधुना पथा समीचीनेन मार्गेण श्वानावुभौ अति द्रवऽ अतिक्रम्य गच्छ । यम-
संबन्धिनौ यौ श्वानौ॥ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः ।
कीदृशौ श्वानौ । सारमेयौ । सरमाः॥ नाम काचित्प्रसिद्धा देवशुनी । तस्याः पुत्री चतु-
रक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं ययोस्तादृशौ । अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं ये पितरो
यमेन सधमादं सहर्षं मदन्ति प्राप्तुवन्ति तान्सुविद्वान् सुष्ठुभिज्ञान्पितृन् उपेहि उपगच्छ ॥

+ 9a itā, twice—Arnold.

‡ See, however, Vāj. Sam., xii, 45.

§ dravā—Arnold.

¶ "10a, 11a *śuśnau* § 145, vi"—Arnold, pp. 318. "There are several other instances, chiefly in the later part of the *Rigveda*, where resolution of *y* or *v* seems to be due to a preceding heavy syllable." Arnold's *Ved. Met.*, p. 95.

|| M's *Ved. Myth* p. 173; *Rv.* x, 108; *Nir.* vii, 24-25 and com. (*Bib. Ind. Edn.* pp. 205-208.); *Max Müller's Sc. Lang.*, Vol. II, Ch. xii, pp. 577-596; and *Saramā* and *Sārameya* = Gr *Hermes*; = Teutonic *Storm* and Gr. *horme* (*Kühn*).

Verse 11

Padapāṭha:

यौ ते श्वानौ यम् रक्षितारौ चतुःस्रक्षौ पथिरक्षीइति
पथिरक्षी नृचक्षसौ । ताभ्याम् एनम् परि देहि राजन्
स्वास्ति च अस्मै अनमीवम् च धेहि ॥ ११

Sūyaṇa :

हे राजन् हे यम् ते त्वदीयो यौ श्वानौ* विद्यन्ते ताभ्यां हे राजन् यम् एनं प्रेतं परि देहि
रक्षणार्थं प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ । रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ चतुरक्षौ अक्षिचतुष्टय-
युक्तौ पथिरक्षी मार्गस्य रक्षकौ । नृचक्षसौ मनुष्यैः खयाप्यमानौ । श्रुतिस्मृतिपुराणभिज्ञा
पुरुषाः तौ प्रख्यापयन्ति । ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा अस्मै प्रेताय स्वास्ति च क्षेममपि अनमीव
च रोगाभावमपि धेहि संपादय ॥†

[Notes :

1. रक्षितारौ. There are only two instances of *au* before a consonant.
(in the Nom. Dual masc. of stems in ऋ); viz, at the end of iii, 55,
11c and of x, 14, 11a. iii, 55 is one of the later mystical hymns;
and verse 11 of x, 14 contains notions about the hounds of Yama,
which are entirely different from those of verse 10, and probably
later.—Lanman's Noun-Inflection.

2. नृचक्षसौ. The suffix अस् forms adjectives and nouns signifying the
agent, as well as a large number of neuter nouns which are mostly
abstract verbal nouns—Lindner, Altind. Nom., p. 50. The hounds
are in the next verse called messengers of Yama going up and down
among men. Cf. Sūy. on उरुचक्षसम् in No. 2, v. 5.]

Verse 12

Padapāṭha:

उरुऽनसौ असुऽतृपौ उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतः जनान्
अनु । तौ अस्मभ्यम् दूशये सूर्याय पुनः दाताम् असुम्
अद्य इह भद्रम् ॥ १२

* For the hounds of Yama, see Bloomfield's Rel. Ved., p. 105-6;
where the author identifies Skt. Śabalas = Gr. Kerberos, Cerberus—the
Dog of the Hades. † 11c tābhiām; 11d svasti (Arnold).

Sāyaṇa :

यमस्य संबन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनाँ अनु प्राणिनो लक्षीकृत्य सर्वत्र चरतः । कीदृशौ ।
उरुणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ असुतृपौ परकीयान्प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ
उरुबलौ * तादृभौ दूतौ सूर्याय दृश्ये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अथ दिने इह कर्मणि भद्रमसुं
समीचीनं प्राणं पुनरस्मभ्यं दातामदत्ताम् ॥

[Notes :

1. असुतृपौ. अ + सु + तृप् or असु + तृप्. See note 2 on vii, 86, 5, pp. 238-9.

2. अस्मभ्यं दृश्ये सूर्याय Whitney, para. 982a.] †

Verse 13

Padapāṭha :

यमाय सोमम् सुनुत यमाय जुहुत हविः । यमम् ह यज्ञः
गच्छति अग्निदूतः अरंकृतः ॥ १३

Sāyaṇa :

हे ऋत्विजो यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत लतात्मकं सोममभिषुषुत । तथा यमार्थं
हविर्जुहुत । अग्निदूतौ यस्मिन्यज्ञे सोऽयमग्निदूतः । अग्नेर्दूतत्वमन्यत्राज्ञानम् । अग्निदेवानां
दूत आसीदिति (T. S. ii, 5, 8, 5) । अरंकृतः बहुभिर्देवैरलंकाररूपयुक्तः तादृशो
यज्ञो यमं ह यममेव गच्छति ॥

Verse 14

Padapāṭha :

यमाय घृतद्वत् हविः जुहोत प्र च तिष्ठत । सः नः देवेषु आ
यमत् दीर्घम् आयुः प्र जीवसे ॥ १४

Sāyaṇa :

हे ऋत्विजो यूयं यमाय घृतवदाज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत प्र च
तिष्ठत यमं यूयसुरतिष्ठध्वं च देवेषु मध्ये स यमो देवः प्र जीवसे प्रकृष्टजीवतार्थं नोऽस्माकं
दीर्घमायुः आ यमत् प्रयच्छतु ॥

[Note :

जीवसे. Whitney, para. 670 c.] ‡

* M. M. adds विस्तीर्णबलो.

† M's V. G., para 583 (p. 408) ; M's V. G. S., para 211. 1a (p. 333)
Isā Up., ver. 15.

‡ M's V. G. S., para 167. 1b 1. (p. 192.)

Verse 15

Padapāṭha :

यमाय मधुमत्तमम् राज्ञे हव्यम् जुहोतन । इदम् नमः
ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृत्सभ्यः ॥ १५

Sāyaṇa :

हे ऋत्विजो यमाय राज्ञे मधुमत्तममतिशयेन मधुरं हव्यं पुरोडाशादिकं हविर्जुहोतन
उद्धृत । पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादादुत्पन्नेभ्यः अत एव पूर्वैभ्यः अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृत्सभ्यः
शोभनमार्गकारिभ्यः ऋषिभ्य इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमोऽस्तु ॥

Verse 16

Padapāṭha :

त्रिऽकद्रुकेभिः पतति षट् उर्वीः एकम् इत् बृहत् । त्रिऽस्तुप्
गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यमे आऽहिता ॥ १६

Sāyaṇa :

त्रिकद्रुकेभिः । द्वितीयार्थे तृतीयेषा । त्रिकद्रुकान् । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो याग-
विशेषास्त्रिकद्रुकाः * उच्यन्ते । तान्प्रत्यङ्गभावाय संरक्षणार्थं च पतति यमः † प्राप्नोति ।
षट्संख्याकाः उर्वीः भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति । ताश्चोर्व्यः शाखान्तरमन्त्रे
समाज्ञाताः षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु यौश्च पृथिवी चापश्चौषधयश्चोर्क्च सृष्टा चेति । एकमित्
एकमेव बृहत् महत् जंगमश्च प्रतिपालनीयः ‡ प्राप्नोति । किं च यानि त्रिष्टुप्गायत्र्यदीनि
छन्दांसि सन्ति सर्वाणि तानि छन्दांसि यमे आहिता § आहितानि । ऋत्विग्भिः स्तुतिर्वेना-
वस्थितानि ॥

[Note :

The meaning appears to be that the Great Unit, Yama, as All-God, ¶ broadens and fills the universe after plentiful libations of Soma juice in the three Kadruka days, or first three days of the Abhiplava festival.—Griffith.

Stanzas 13-16 are palpably later additions—Lanman Reader, 377a.]

* Ulwar Ms. omits त्रिकद्रुकाः. † M. M. adds तान्. ‡ Ulwar MS. महत् जगत् जंगमश्च प्रतिपालनीयः. M. M. महज्जगद्यमश्च प्रतिपालनीयः. See his V. L. § M. M. omits आहिता.

No. 30

Mandala X

Sūkta 90

Sāyana :

सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नाम ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः* । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः (Ve. St. i, 4, 1) पुरुषात् परं किञ्चिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः (Ka. Upa. iii, 11) स देवता । तथा चानुक्रान्तम् । सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पुरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुभन्तं त्रिविधं । गतो विनियोगः ॥

[Notes :

1. Translated in Muir's "Sk. Texts", I, 9—11 ; V, 368—73.
2. On the subject of the modernness of this hymn, see Muir, I, pp. 12 ff.]†

Verse 1

Padapāṭha :

सहस्रऽशीर्षा पुरुषः सहस्रऽअक्षः सहस्रपऽपात् । सः भूमिम्
विश्वतः वृत्वा अति अतिष्ठत् दशऽअङ्गुलम् ॥ १

Sāyana :

सर्वप्राणिषामष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः‡ सोऽयं सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातिस्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलं-परिमितं देशमत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

Note :

दशाङ्गुलम्. Accus. neut. of extent. 'To ten fingers' length.' The word does not occur elsewhere in the R̥gveda. BR. quote for it Manu viii, 271 (शङ्कु).

‡ Ul. Ms. and Bhau D. MS. omits पुरुषः.

* On Anuṣṭubh Metre see Arnold's Vedic Metre § 128, p. 166. etc.

† "Very late rhythm"—Arnold.

§ Av. dasa.

Verse 2

Padapāṭha :

पुरुषः एव इदम् सर्वम् यत् भूतम् यत् च भव्यम् । उत
अमृतत्वस्य ईशानः यत् अन्नेन अतिरोहति ॥ २

Sāyaṇa :

यदिदं वर्तमानं जगत्सर्वं पुरुष* एव । यच्च भूतमतीतं जगद्यच्च भव्यं भविष्य-
जगद्वत्तदपि पुरुष एव । यथास्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषास्यावयवाः
तथैवातीतागामिनोरापि कल्पयोर्द्वैतव्यमित्यभिप्रायः । उत अपि च अमृतत्वस्य देवत्वस्या-
यमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्तभूतं नातिरोहति
स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगद्वस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां कर्म-
फलभोगाय जगद्वस्थास्वीकाराच्चेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥

Notes :

यदन्नेनातिरोहति. ‘(And is) whatever is nourished, or increased by food.’ The construction is the same as that of the first line, the words उतामृतत्वस्येशानः being parenthetical. *Puruṣa* is the whole world animate (यदन्नेनातिरोहति) and inanimate (इदं सर्वं यदूतं यच्च भव्यम्). Compare the same classification in verse 4 below.

The construction and meaning have been variously explained. ‘It (the clause) may also mean, according to the commentators on the *Vāj. S.* and the *Śvetāśvatara Upanishad*, “(he is also the lord of) that which grows by food. ” [*Of. चक्रे...प्राग्याश्रये*, v. 8.] According to the paraphrase in the *Bhāgavata Purāṇa* it means “seeing he has transcended mortal nutriment.” The parallel passage of the *Atharvaveda* (xix, 6, 4) reads ‘he is also the lord of immortality since he became united with another (*yad anyenābhavat saha*).’ Muir.

Muir himself translates “since through food he expands.” Grassmann refers the clause to अमृतत्वस्य “that which is nourished by our sacrifices—was durch speise, i. e., opferspeise, noch höher wächst, i. e., Herrlicher wird.” Ludwig “since he stretches far above what exists by food—da er was durch speise ist weit überragt.” But compare his note.

Verse 3

Padapāṭha :

एतावान् अस्य महिमा अतः ज्यायान् च पुरुषः । पादः
अस्य विश्वा भूतानि त्रिऽपात् अस्य अमृतम् दिवि ॥ ३

Sāyaṇa :

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान्सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीय-
सामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम् * । वास्तवस्तु पुरुषः अतो महिम्नोऽपि
ज्यायान् अतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते । अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि
भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः चतुर्थोऽंशः । अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्व-
रूपममृतं विनाशरहितं सद्दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे । व्यवतिष्ठत इति शेषः ।
यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नानात् † (T. A. viii, 1; T. Upa. ii, 1) परब्रह्मण
इयत्ताभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति
विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥

Note :

‘ Compare Atharvaveda x, 8, 7 and 13 : “ 7. With the half he produced the whole world : but what became of that which was the other half of him (*ardhena viśvaṁ bhuvanāṁ jajāna yad asya ardhāṁ kva tad babhūva*)? 13. Prajāpati moves within the womb; though unseen, he is born in many forms. With the half he produced the whole world; but the other half of him, what sign is there of it?” Compare also Atharvaveda, x, 7, 8, 9, Muir, Sanskrit Texts, V, pp. 368-9, note.

Verse 4

Padapāṭha :

त्रिपात् ऊर्ध्वः उत् ऐत् पुरुषः पादः अस्य इह अभवत्
पुनरिति । ततः विष्वङ् वि अक्रामत् साशनानशनेइति
अभि ॥ ४

Sāyaṇa :

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसाररहितो ॥ बहुलस्वरूपः § सोऽयमुर्ध्वं उदैत् । अस्मादज्ञान-
कार्यात्संसारद्वहिर्भूतः अत्रत्येगुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य सोऽयं

* M. M. वास्तवस्वरूपम्. † M. M. अम्नानात्. ¶ Ul. Ms. संसाररक्षरहितो.
§ M. M. ब्रह्मस्वरूपः.

पादो लेशः सोऽयमिह मायायां पुनरभवत् । सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगद्विभि (Bhag. x, 42) । ततो मायायामागत्यानन्तरं * विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् । किं कृत्वा । साशनानशने [अभि] अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारेपेतं चेतनं प्राणिजातम् । अनशनं तद्वहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ‡ ॥

Verse 5

Padapāṭha :

तस्मात् विराट् अजायत विराजः अधि पुरुषः । सः जातः अति अरिच्यत पश्चात् भूमिम् अथोइति पुरः ॥ ५

Sāyaṇa :

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मादादिपुरुषाद्विराट् ब्रह्माण्ड-देहेऽज्जायत उत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तुस्यत्रेति विराट् । विराजोऽधि विराट्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तदेहाभिमानी कश्चित्पुमानजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव § स्वकीयमायया विराट्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिकाउत्तरतापनीये विस्पष्टमाम-मनन्ति । स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययेति (Nr. Tāp-Upa. ii, 1, 2) । स जातो विराट्पुरुषोऽत्य-रिच्यत अतिरिक्तोभूत् । विराट्पुण्यतिरिक्तो देवतिर्यग्यनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चाद्देवादिजीव-भावादूर्ध्वं भूमिम् । ससर्जंति शेषः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । प्रयन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥

[*Note :*

भूमिम्. It is better to take this as an object of अत्यरिच्यत than that of ससर्ज understood.]

* M. M. आगत्यानन्तरं.

† Bb. D. MS. omits मनुष्य.

§ So my MS. K; M. M. सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयमेव.

‡ "4a hypersyllabic verse, or combination of ūrdhvāḥ and ut. § 130 i (irregular sandhi)"—Arnold.

Verse 6

Padapāṭha :

यत् पुरुषेण हविषा देवाः यज्ञम् अतन्वत । वसन्तः अस्य
आसीत् आज्यम् ग्रीष्मः इध्मः शरत् हविः ॥ ६

Sūyaṇa :

यद्यदा पूर्वांक्तक्रमेणैव शरीरेषूपलब्धेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानु-
त्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात्पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्टेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन
हविषा मानसं यज्ञमतन्वत अन्वतिष्ठन् । तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तो वसन्तर्तुरेवाज्य-
मासीत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म इध्म आसीत् । तमेवेध्मत्वेन
संकल्पितवन्त इत्यर्थः । शरद्धविरासीत् । तामेव पुरोडाशादिहविष्टेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः ।
पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन
संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

Verse 7

Padapāṭha :

तम् यज्ञम् बर्हिषि प्र औक्षन् पुरुषम् जातम् अग्रतः । तेन
देवाः अयजन्त साध्याः ऋषयः च ये ॥ ७

Sūyaṇa :

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्
प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् ।
एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विराज्जायत विराजो अधि पुरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना
देवा अयजन्त । मानसं याम् निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । साध्याः
सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूला ऋषयो मन्त्रवृष्टारश्च ये सन्ति । ते
सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥

[Note :

साध्याः. A class of divine beings, probably ancient divine-
sacrificers.—Griffith.]

Verse 8

Padapāṭha :

तस्मात् यज्ञात् सर्वऽद्भुतः संऽभूतम् पृथत्ऽआज्यम् । पशून्
तान् चक्रे वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्याः च ये ॥ ८

Sāyana :

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुतः । तादृशात्तस्मात्पूर्वोक्ता-
न्मानसाद्यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम् । दधि चाज्यं चेत्येवमादि-
भोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान्* वायुदेवताकौल्लोकप्रसिद्धानारण्यान्पशू-
श्चक्रे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्याः गवाश्वादयस्तानपि चक्रे ।
पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं यजुर्बाह्विणे समाम्नायते । वायवः स्थेत्याह वायुर्वा
अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवतयाः खलु वै पशवः वायव एवेतान्परिददातीति (T.
B. iii, 3, 2, 1, 3.) ॥

Verse 9

Padapāṭha :

तस्मात् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि
जज्ञिरे तस्मात् यजुः तस्मात् अजायत ॥ ९

Sāyana :

सर्वहुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञाच्चः सामानि जज्ञिरे उत्पन्नाः । तस्माद्यज्ञाच्छन्दांसि
गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्माद्यज्ञाच्चयुरप्यजायत ॥

Notes :

“The A. V. may be referred to under the appellation of छन्दस्
in the following passages, according to the indication of the St.
Pet. Lexicon, where the second sense of the word छन्दस् is thus
defined: “A sacred hymn, and according to the first three texts
to be quoted, esp. that sort, which is neither R̥ich, Sāman nor
Yajus; hence, perhaps, originally an incantation.” The texts
referred to are A. V. xi, 7, 24; R. V. x, 90, 9; and Hariv.
v. 9491.”—Muir, II, p. 189.

Verse 10

Padapāṭha :

तस्मात् अश्वाः अजायन्त ये के च उभयादतः । गावः ह
जज्ञिरे तस्मात् तस्मात् जाताः अजावयः ॥ १०

* See vāyavyān § 135a; mentioned among exceptions to the
general rule in § 135—Arnold's Ved. Met., p. 83.

Sāyaṇa :

तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञाद्व्या अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये के चाश्वत्थतिरिक्ता गर्वभा
अश्वतराश्चोभयावृत उर्वाधोभागयोः कभयोर्वन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा तस्मा-
द्यज्ञाद्वावश्च जज्ञिरे । किं च । तस्माद्यज्ञाद्व्यावयश्च जाताः ॥

Verse 11

Padapāṭha :

यत् पुरुषम् वि अदधुः कतिधा वि अकल्पयन् । मुखम्
किम् अस्य कौ बाहूदिति कौ ऊरूदिति पादौ उच्येतेदिति ॥ ११

Sāyaṇa :

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिदृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा
देवा यद्यदा पुरुषं* विराड् रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तस्तदानीं कतिधा कतिभिः
प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् । कौ बाहू
अभूताम् । कावूरू । कौ च पादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चान्मुखं किमिरया-
दिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥

Verse 12

Padapāṭha :

ब्राह्मणः अस्य मुखम् आसीत् बाहूदिति राजन्यः कुतः ।
ऊरूदिति तत् अस्य यत् वैश्यः पतऽभ्याम् शूद्रः अजायत ॥ १२

Sāyaṇa :

इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानामुत्तराणि† दर्शयति । अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजा-
तिविशिष्टः‡ पुरुषो मुखमासीत् । मुखानुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमा-

† M. M. पूर्वोक्तानां, &c.

* 11a pūruṣam; 11d pāda, § 174 ia; ucyate § 170 i—Arnold's
Ved. Met., p. 322.

‡ For 'the origin of Caste' and 'Caste in the RV.' see "Varuṇa,"
Macdonell and Keith's Vedio Index, Vol. 2, pp. 247 etc.; Muir's S. T.
Vol. I, pp. 6-11, V, pp. 368-77. Tribes and Castes of the Central
Provinces Vol. I, pp. 13-25; Nesfield's Brief Sketch of the Caste System
of the N. W. Provinces and Oudh. For Iranian analogues see Moulton's
Early Zoroastrianism, p. 117 : Skt. varṇa—Av. pīstra—colour; Ethravan,
zāotar; kṣathra, rathæstar; vāstrya. vish, valāya—Lat. vious, Gr.
oikos, Ir. vasteriox. Sudros—a town on the lower Indus, Sudroi, name
of the people.

गुरुषः स बाहू कृतः बाहुभ्येन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत्तदानीमस्य प्रजापतेर्यद्वरू तद्वृषो वैश्यः संपन्नः । उरूभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शुद्धः शुद्धत्वजातिनागुरुषोऽजायत । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुः संहितायां सप्तमकाण्डे स मुखतस्त्रिहृतं निरमिमीतेत्यादौ विस्पष्टमाज्ञाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयेव योजनीये ॥

[*Note :*

For the reason for the several identifications, see note on the passage by Griffith.*]

Verse 13

Padapāṭha :

चन्द्रमाः मनसः जातः चक्षोः सूर्यः अजायत । मुखात् इन्द्रः च अग्निः च प्राणात् वायुः अजायत ॥ १३

यथा दध्याज्यादिद्वग्वाणि गवादयः पशवः ऋगादिषेवा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एव चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेर्मनसः सकाशाच्चन्द्रमा जातः । चक्षोश्च चक्षुषः सूर्योऽप्यजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवादुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

Verse 14

Padapāṭha :

नाभ्याः आसीत् अन्तरिक्षम् शीर्ष्णः द्यौः सम् अवर्तत । पतुऽभ्याम् भूमिः दिशः श्रोत्रात् तथा लोकान् अकल्पयन् ॥ १४

Sāyaṇa :

यथा चन्द्रादीन्प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन्स्तथान्तरिक्षादीन्लोकान्प्रजापतेर्नाभ्यादिभ्यो देवा अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभिरन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसो द्यौः समवर्तत उत्पन्ना । अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां धूमिरुत्पन्ना । अस्य श्रोत्रादिश्च उत्पन्नाः ॥ †

[*Note :*

लोकान्, लोक, meaning 'open space', is in the Veda very rarely not preceded by उ, there being only one instance in the first eight maṇḍalas. Again, the only so-called particle not accented even in the beginning

* Translation of the Hymns of the RV. Vol. II, p. 519.

† "Of. the creation of the world giant Ymir or Hymir in old Northern poetry (Edda)"—Griffith.

of a pāda is the उ preceding लोक. So उलोक, derived from उरु, seems to have been the original word, उ being a part of it, and not a separate particle.—M. M., Ved. Hymns, i. pp. lxxiv-lxxvii. Here, therefore, is another indication of the modernness of the present hymn.]

Verse 15

Padapāṭha :

सप्त अस्य आसन् परिधयः त्रिः सप्त समुद्भयः कृताः ।
देवाः यत् यज्ञम् तन्वानाः अबध्नन् पुरुषम् पशुम् ॥ १५

Sāyaṇa :

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्तच्छन्दोऽसि परिधय आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः उत्तरवेदिकाक्षयः आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाज्ञायते । न पुरस्तात्परिवृद्ध्यादादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्भक्षास्यपहन्तीति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । तथा समिधस्त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्त-संख्याका एकविंशतिः कृताः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति श्रुताः (T. S. 5, 1, 10, 3) पदार्था एकविंशतिवारयुक्तेन्धनत्वेन भाविताः । यद्यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिमाणेन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वाना मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र यत्पुरुषेण हविषेत्युक्तम् ॥

Verse 16

Padapāṭha :

यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त देवाः तानि धर्माणि प्रथमानि
आसन् । ते ह नाकम् महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः ॥ १६

Sāyaṇa :

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । देवाः प्रजापतिमाणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः । * अस्मात्पूजना-त्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्भूयविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्याभ्यासन् । एतावता दृष्टिप्रतिपादककष्टकभागार्थः संयुहीतः । अधोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः † संयुज्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्रसादिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरातनाः विराड्भुवास्तिसाधका देवाः

* M. M. तस्मात्. † Ul. Ms. and Bh. D. Ms. अनुवादकस्यार्थः.

सन्ति तिष्ठन्ति तज्जाकं विराड्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते मादिमानस्तदुपासका महात्मानः सन्त्यस्त
समवयन्ति मामवन्ति ॥

[*Note* :

See Muir's remarks on this hymn at p. 373 of Vol. V of the
Sk. Texts.]

No. 31

Maṇḍala X

Sūkta 119

Sāyaṇa :

इति वा इति त्रयोदशार्धे सतमं सुक्तं गायत्रम् । इन्द्रो लव*रूपमास्थाय सोमपानं†
कुर्वन् तद्वागीश्वरिभिर्हृष्टः सन् स्वात्मानमनेन सुक्तेनास्तापीत् । अतो लवरूपमापन्न इन्द्र
ऋषिः । स एव देवता । तथा चानुक्रम्यते । इति वै सतोनेन्द्रो लव आत्मानं तुष्टावेति ।
गतो विनियोगः ॥

[*Note* :

Translated in Muir's Sk. Texts, V, 91.]†

Verse 1

Padapāṭha :

इति वै इति मे मनः गाम् अश्वम् सनुयाम् इति । कुवित्
सोमस्य अपाम् इति ॥ १

Sāyaṇa :

इति वै खलु इत्येवंप्रकारेण मे मदीयं मनो वर्तते । तं प्रकारं दर्शयति । गामश्वं च
सङ्गयां स्तोतृभ्यः प्रयच्छामीति । वषु दाने तानादिकः । इतिशब्दो हेतौ । यस्मात्कुविद्वद्गुणं
सोमस्य सोमपानं पीतवानस्मि । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति सोमस्य संप्रदानसंज्ञा ।
चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति षष्ठी । पा पाने । लुङि गातिस्थेति सिचो लुङ् । कुविद्योगाद्विधातः § ॥

* M, व for लव throughout.

† Soma: M's Ved. Myth., § 37, pp. 104-114; Hopkin's Rel. Ind.,
pp. 112-26; Bloomfield's Rel. Ved., pp. 174, 146-47.

‡ "X. 119. Out of order. Decisive indications of date are wanting".-
Arnold's: Ved. Met. p. 46. § Pāṇ, VIII, 1, 30; M's V. G. S.,
App. III., 19 B, p. 467.

[Notes :

1. सनुयाम् 'I shall get me,' i. e., and give to my faithful worshipper. Roth quotes RV. iii, 25, 2 अग्निः सनोति वीर्याणि — Sāyana, अग्निर्वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपद्रूपाणि सामर्थ्यानि सनोति यजमानाय ददाति ; iii, 13, 2 vii, 52, 1 सनेम मित्रावरुणा सनन्तः — Sāyana, हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ सनन्तः युषां संभजन्तो वयं सनेम युवाभ्यां वृत्तं धनं संभजेमाहि ; viii, 81, 8 इन्द्र य उ उ ते अस्ति वाजो विप्रेभिः सनित्वः । अस्माभिः (dat.) स्तुतं सनुहि — Sāyana, हे इन्द्र यो वाजः अन्नं विप्रेभिः मेधाविभिः सनित्वः संभजनीयस्ते तवास्ते तं वाजमस्माभिर्याचितः सन् अस्मभ्यं वा ह्य ह्यु सनुहि देहि ; ix, 9, 9; x, 97, 5.

2. कुवित्. An interrogative particle the verb after which is accented. It never has the meaning Sāyana puts upon it here.

Verse 2

Padapāṭha :

प्र वाताःऽइव दोधतः उत् मा पीताः अयंसत । कुवित्
सोमस्य अपाम् इति ॥ २

Sāyana :

दोधतः भृशं कम्पयमाना वाता इव वायवो यथा वृक्षादीनुद्यच्छन्ते तद्वत्पीताः सोमाः मा मां प्रकर्षेण उद्वयंसत उद्यच्छन्ते । यमेर्लुकिः समुदाङ्म्यो यमोऽग्रन्थे इत्यात्मनेपदम् (Pāṇ. i, 3, 75) । यस्माद्वहुवारं सोममपाम् ॥

[Notes :

दोधतः. This word occurs five times. In i, 80, 5, it is an epithet of Vṛtra वृत्रस्य दोधतः — Sāyana, दोधतः भृशं कम्पमानस्य..... । दोधतः । धृञ् कम्पने । अस्माद्यद्भुगन्ताच्छतरयंत्यलोपश्छान्वसः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् In ii, 21, 4, it is said of Indra that he is अनाहुवो वृषभो दोधतो वधः — Sāyana, दोधतः दुधिर्हिंसाकर्मा । हिंसकस्यासुरस्य वधो हन्ता. In viii, 6, 6, the phrase वृत्रस्य दोधतः recur—Sāyana, वृत्रस्य चिदावरकस्यापि दोधतः अत्यर्थं जगत्कम्पयतोऽसुरस्य. The fourth place is our passage, and is the only one in which the word is a nom. maso. pl. Lastly, in x, 171, 2, we have the phrase मखस्य दोधतः — Sāyana, मखस्य यज्ञस्य दोधतः कम्पमानस्य द्वेभ्यः पलायमानस्य. The root दोधति stands in Naigh. iii, 12, as one of the synonyms of कृध्यति. Our word, with the adjective or participle दुधित (ii, 17, 4, तमांसि दुधिता — Sāyana, तमोरूपाणि रक्षांसि दुधिता दुःस्थितानि दुर्गतानि. iv, 1, 17, तमो दुधितम् — Sāyana, तमो रात्रिकृतं ध्यानं दुधितं । दुधिः प्रेरणकर्मा । प्रातरग्निविहरणकाल उषसा प्रेरितम्. iv, 16, 4, तमांसि दुधिता — Sāyana,

नमांसि बुधिता बुधितानि नाशितानि)—and the adjectives बुधि and दुध are referred by Benfey and Roth to a reduplication of √धु to shake.

Verse 3

Padapāṭha :

उत् मा पीताः अयंसत् रथम् अश्वाःऽहव आशवः । कुवित्
सोमस्य अपाम् इति' ॥ ३

Sāyaṇa :

पीताः सोमाः मासुदयंसत् उच्यन्ते । तत्र दृष्टांतः । रथमश्वा । इव यथा आशवः
क्षिप्रगामिनः गमनेन व्याप्ता वा अश्वा रथमुत्तमयन्ति तद्वत् ॥

Verse 4

Padapāṭha :

उप मा मतिः अस्थित वाश्वा पुत्रम्ऽहव प्रियम् । कुवित्
सोमस्य अपाम् इति' ॥ ४

Sāyaṇa :

मतिः स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः मा मासुपास्थित संयोजयति । उपादेवपूजा-
संगतिकरणेऽस्यात्मनेपदम् । कथमिव । वाश्वा पुत्रमिव । यथा वाश्वा शब्दायमाना धेनुः मियं
पुत्रं वत्सं संगच्छति तद्वत् ॥

Verse 5

Padapāṭha :

अहम् तष्टाऽहव वन्धुरम् परि अचामि हृदा मतिम् । कुवित्
सोमस्य अपाम् इति' ॥ ५

Sāyaṇa :

तदेव तक्षा यथा बन्धुरः । हृदि स्थानं तद्वत् उपास्यते । तत्स्थानं रथं
वा साधु करोति तद्वदहं मतिं स्तुतिं हृदा आत्मीयेन मनसा पर्यचामि साधुकरणाय
परिगच्छामि ॥

Verse 6

Padapāṭha :

नहि मे अक्षिऽपत् चन अच्छान्तसुः पञ्च कृष्टयः । कुवित्
सोमस्य अपाम् इति ॥ ६

Sāyaṇa :

चनेति निपातसमुदायायोऽप्यर्थः । पञ्च कृष्टयोऽपि निवात्पञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्च-
जनाः पद्मा देवमनुष्यादयः । मे मदीयमक्षिपत् चक्षुःपतनं इद्विसंचारं न ह्यच्छान्तसुः *
न ह्यपवृण्वन्ति । नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति हि श्रुतेः (S. Br. XIV, 7, 1, 23) ।
द्युवि अपवारणे । चुरादीनामिति वा ण्यन्तत्वाद् अण्यभावे लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः
(Pāṇ. vii, 2, 3) यस्माद्बहु† सोममपाय ॥

Notes :

1. अक्षिपत्. 'So much as a mote in the eye.' An adverb. The word occurs only here and in vi, 16, 18 नहि ते पूर्वमक्षिपद्भुवन्नेमानां वसो 'Let not thy fulness, Vasu, be a whit the property of others.' Sāyaṇa, अक्षिपत् अक्ष्णोः पातकं विनाशकं नहि भुवत् न भवत् । सर्वदास्माकं दर्शन-
सामर्थ्यं करोतु.

[2. अच्छान्तसुः. छन्द with double Nom. and the Dat. of the person = to appear, appear as.—Gr.]

Verse 7

Padapāṭha :

नहि मे रोदसीइति उभेइति अन्यम् पक्षम् चन प्रति ।
कुवित् सोमस्य अपाम् इति ॥ ७

Sāyaṇa :

उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयमन्यं पक्षं चन पक्षमपि प्रति समाने न भवतः ॥

Verse 8

Padapāṭha :

अभि द्याम् महिना भुवम् अभि इमाम् पृथिवीम् महीम् ।
कुवित् सोमस्य अपाम् इति ॥ ८

† M. M. बहुवारं.

Sāyaṇa :

उक्तमर्थं प्रतिपादयति । महिना महिज्ञात्मीयेन यां द्युलोकमभि शुभं अभिभवामि । तथा महीं महतीमिमां पृथिवीं स्वमहिज्ञा अभिभवामि । भवतेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक् । दृष्टुवोस्तिङीति शृणे प्रतिषिद्धे उवङ्गदेशः ॥

Verse 9

Padapāṭha :

हन्त॑ अ॒हम् पृथि॑वीम् । इ॒माम् नि द॒धानि॑ इ॒ह वा॑ इ॒ह वा॑ ।
कु॒वित् सोम॑स्य अ॒पाम् इति॑ ॥ ९

Sāyaṇa :

हन्तेति संभावनायामनुज्ञायां वा । संभावयाम्येतदनुज्ञानामि वा । किं तत् । अहमिमां पृथिवीमिह वान्तरिक्षे नि दधानि इह वा द्युलोके । इति हस्तेन निदिशति । दधातेलोडि मेनिः ॥

Verse 10

Padapāṭha :

ओष॑म् इ॒त पृथि॑वीम् अ॒हम् ज॒ङ्घना॑नि इ॒ह वा॑ इ॒ह वा॑ ।
कु॒वित् सोम॑स्य अ॒पाम् इति॑ ॥ १०

Sāyaṇa :

अहं पृथिवीमभिलक्ष्य ओषं स्वतेजसा तापकमादित्यमिह वान्तरिक्षे इह वा द्युलोके जङ्घनानि भृशं यापयानि । इदिति पूरणः । हन्तेर्गत्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोडि शपोः लुगभावश्छान्दसः ॥

Note :

ओषम्. This word occurs nowhere else in the R̥gveda. Roth refers to Naigh. ii, 15, where it is given as one of the synonyms of क्षिप्र, and quotes Atharvaveda, ii, 36, 1 ; vii, 73, 6 ; xii, 3, 31. He takes the connection of thought between it and the root उष् (to burn) to be of the same kind as the German (and English) phrases 'I burn to do it,' and the like.

Verse 11

Padapāṭha :

दिवि॑ मे अ॒न्यः प॒क्षः अ॒धः अ॒न्यम् अ॒चीकृष॑म् । कु॒वित्
सोम॑स्य अ॒पाम् इति॑ ॥ ११

Sāyaṇa :

मे मदीयः अन्यः पक्षः द्विविधलोके स्थापितः । अधः । पूर्वोधरावराणामसी-
यादिनासिप्रत्ययः । प्रकृतेरधादेशश्च । अधस्तात्पृथिव्यामन्यं पक्षमचीकृषमकर्षम्* । कृष
विलेखने । प्यन्तस्य लुङि चङि नित्यं छन्दसीति ऋकारादेशः (Paṇ. vii, 4, 8.)
विलेखनं नामोत्पादनम् । उद्पादयम् । आस्थापयमित्यर्थः ॥

Verse 12

Padapāṭha :

अहम् अस्मि मन्त्राऽमहः अभिऽनभ्यम् उतऽर्हषितः । कुवित
सोमस्य अपाम् इति' ॥ १२

Sāyaṇa :

अभिनभ्यम् । नाभौ मध्यस्थाने भवं नभ्यनन्तरिक्षम् । उगवादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः
(Pāṇ. v, 1, 2) तत्रैव पाठाक्षभादेशश्च । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः
(Pāṇ. ii, 1, 14) । समासस्वरः (Pāṇ. vi, 1, 223) । अन्तरिक्षमभ्युदीषित उद्भूतः
सूर्यात्माहं महामहोऽस्मि महतामपि महानस्मि । यद्वा महत्प्रभूतं महस्तेजो यस्य । प्रभूतते-
जस्कोऽस्मि । आन्महत इत्पादयम् ॥

Verse 13

Padapāṭha :

गृहः यामि अरंऽकृतः देवेभ्यः हव्यऽवाहनः । कुवित सोमस्य
अपाम् इति' ॥ १३

Sāyaṇa :

गृहः हविषां गृहीता अरंकृतो यजमानैरलंकृतोऽहं देवेभ्य इन्द्रादिभ्यो हव्यवाहनो
हविषां वोढा प्रापयिता अग्न्यात्मा सन् यामि हवींषि प्रापयामि । या प्रापणे । लङ् ।
हव्येनन्तःपादमिति षहेऽर्युद् । (Pāṇ. iii, 2, 66) । अित्वादाद्युदात्तः (Pāṇ. vi, 1,
139) । समासे कुबुत्तरपदप्रकृतिस्वरः (Pāṇ. vi, 2, 197) । इति यस्मात्कुविद्वद्बुवारं
सोमस्य सोममपां पीतवानस्मि तस्मादेतान्यकार्षमितिन्द्रः स्वात्मानमेवास्तावीत् ॥

* MSS. अकर्ष. M. M. corrects to अकार्ष. But Sāyaṇa wishes to use
the imperfect. Compare उद्पादय below.

† '11a heptasyllabic verse'—Arnold.

[Note :

गृहः. "The unintelligible गृहो I explain as a contraction for गृहम्, which the collectors of the hymns did not understand".—Roth in S. L. * Compare note 3 on चन्द्रेव, No. 8, verse 7 (p. 146 †) Grassmann makes the word mean here, and only here, a servant.

No. 32

Maṇḍala X

Sūkta 121

Sāyaṇa :

हिरण्यगर्भं इति दशर्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भस्यार्षम् † त्रैष्टुभम् ।
कशब्दाभिधेयः प्रजापतिर्वैवता । तथा चास्रकान्तम् । हिरण्यगर्भा दश हिरण्यगर्भः प्रजापत्यः
कायमिति । गतः सूक्तविनियोगः । प्रजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्ति-
ज्जोऽनुवाक्यास्ततस्तिज्जो याज्याः । सूत्रितं च । हिरण्यगर्भः समवर्तताम् इति षट् प्रजापत्या
इति (Ādval. iii, 8) । वरुणप्रघासिषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भं इत्येषा याज्या ।
सूत्रितं च । कयानश्चित्र आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताम् इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीय
इति (Ādval. ii, 17) ॥

Notes :

[Translated in Max Müller's A. S. L., pp. 569-70; "Vedic Hymns," Part i. (S. B. E.), pp. 1-2; and Muir's "Sk. Texts," IV, 16-7. §

With deep longing the poet seeks and searches after that God, who, being the beginning of the world and the first germ and the shaper of all life, reveals himself all over in nature. He sees the divinity in its manifestation now here, now there, now elsewhere and again and again he always asks doubting, seeking and longing "Who is this God to whom we present our offering?"—Schroeder, *Indiens Literatur und Cultur*, p. 80.

‡ M. M. हिरण्यगर्भास्त्वस्यार्षम्.

* 'probably gṛhām'—Arnold. † p. 148 in this edition.

§ Verses 1, 2, 3, 4, 10, translated also in Bloomfield's *Rel. Ved.*, pp. 240—41. Verse 1—7 annotated in Lanman's *Sanskrit Reader*, pp. 391—92.

On the subject of the modernness of this hymn * see M. M., Vedic Hymns, i, pp. 3-4. The student is advised to read also the notes in the volume on the several verses of this hymn.]

Verse 1

Padapāṭha :

**हिरण्यगर्भः सम अवर्तत अग्रे भूतस्य जातः पतिः एकः
आसीत् । सः दाधार पृथिवीम् द्याम् उत इमाम् कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ १**

Sāyaṇa :

हिरण्यगर्भः । हिरण्यमस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजाप्रतिहिरण्यगर्भः तथा च तैत्तिरीयकम् । प्रजाप्रतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरुत्पत्त्यायेति † (T. S. 5. 5, 1, 2) । यद्वा हिरण्यमयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत । मायाध्यक्षास्तिसृक्षोः परमात्मनः ‡ समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भस्तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां § ब्रह्मण उत्पत्तेः ¶ तदुपाहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च जातो जातमात्र एव एकोऽद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि स हिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णीं द्यां दिवसुत अपि च इमामस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीम् इमां भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति । छन्दासि लुङ् लुङ् लिट् इति सार्वकालिको लिङ् (Pāp. iii, 4, 6) । तुजादित्वाद्यभ्यासवीर्यः (Pāp. vi, 1, 7) । कस्मै । अत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात्प्रजापतौ वर्तते । यद्वा सूत्रार्थं कामयत इति कः । कमेर्द्धप्रत्ययः । यद्वा कं सुखम् । तद्रूपत्वात्क इत्युच्यते । अथवा इन्द्रेण पृष्ठः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदाय अहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रयुचे यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव त्वं भवेति । अतः कारणात्क इति प्रजापतिराख्यायते । इन्द्रो वै वृत्रं हरन् सर्वा विजितोर्विजित्याब्रवीत् इत्यादिकं ब्राह्मणमन्त्रानुसंधेयम् (Ait. Br., iii, 21) । यदासौ किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात्समैभावः सिद्धः । यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । सावेकाच (Pāp. vi, 1, 165) इति प्राप्तस्य न गोश्वन्सावर्णेति प्रतिषेधः (Pāp. vi, 1, 182) । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिद्युक्तं हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन पुरोडाशेन वा विधेम वयस्युत्तिवजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

† Bhau D. omits तथा हिरण्यगर्भः and writes प्रजापतिरुत्पत्त्यायेति. ‡ M. M. adds सकाशात्. § M. M. adds सूक्ष्मभूतानां. ¶ M. M. उपाहितः.

* On the structure of the hymn, and the distinction of earlier from later portions, see Lanman's S. R., Notes on p. 392.

[*Note* :

कस्मै. On the interpretation of this word in the refrain of this hymn, see M. M., Ved. Hymns, i. pp. 11-13 *.]

Verse 2

Padapāṭha :

यः आत्मऽदाः बलऽदाः यस्य विश्वे उपऽआसते प्रऽशिषम्
यस्य देवाः । यस्य छाया अमृतम् यस्य मृत्युः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ २

Sāyaṇa :

यः प्रजापतिः आत्मदाः आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात्परमात्मन उत्पद्यन्ते यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता । दैप शोधने । आतो मेनिभिति विच् (Pāṇ. iii, 2, 74) । बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा । यस्य च प्रशिषं प्रकृतं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिन उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । शास्तु अनुशिष्टौ । शास इदित्युपधाया इत्वम् (Pāṇ. vi, 4, 34) । शासिवसिषसीनां चेति षत्वम् । कुतुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् (Pāṇ. vi, 2, 139) । आसेरनुदात्तेस्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता (Pāṇ. viii, 1, 71) । तथा देवा अपि यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च असुतममृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः । यद्वा मृतं मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा । बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 2, 116) । तद्यपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव वर्ति भवति । मृत्युर्यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति । तस्मै कस्मै देवायेत्यादि समानं पूर्वेण । हविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

Note :

यस्य देवा...यस्य मृत्युः. It is possible that we are to supply or understand उपासते प्रशिषम् and छायां with these clauses. But in view of verse 4, I prefer to take them as independent sentences.

Verse 3

Padapāṭha :

यः प्राणतः निऽमिषतः महिऽत्वा एकः इत् राजा जगतः
बभूव । यः ईशे अस्व द्विऽपदः चतुऽपदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ३

Sāyana :

यो हिरण्यगर्भः प्राणतः श्वसतः * । अन प्राणने अदादिकः । शतरुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 173) । निमिषतः । अक्षिपक्षमचलनं कुर्वतः । अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता । जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्वेन । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः (Pāṇ. vii, 1, 39) । माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति । भवतेर्णालि लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 193) । अस्य । परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्व यः प्रजापतिरीशो ईष्टे । ईश ऐश्वर्ये अदादिकोऽनुदात्तेत् । लोपस्त आत्मनेपदेऽङ्गिति तलोपः । (Pāṇ. vii, 1, 41) । अनुदात्तेत्त्वान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः (Pāṇ. vi, 1, 186) । अस्य । ऊडिदमितीदमो विभक्तिरुदात्ता (Pāṇ. vi, 1, 171) । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । संख्यासु पूर्वस्येति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः । भसंज्ञायां पादः पविति पद्मावः । द्वित्रिभ्यां पादभित्त्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 2, 197) । स्वरवर्जमेवैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । (Pāṇ. vi, 2, 1) । पूर्वपदे (°दस्य ?) अः संख्याया (Phit. ii, 5) इत्याद्युदात्तत्वम् । इदुदुपथस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वम् । ईदृशो यः प्रजापतिः तस्मै कस्मा इत्यादि सुबोधम् । हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥

Notes :

1. प्राणतो निमिषतः.....जगतः. 'The breathing, sleeping world,' the world of breath and sleep, as distinguished here on the one hand from the inanimate creation and on the other from the world of the gods, who sleep not. But जगतः too may be an adjective 'all that breathes and sleeps and moves.'

2. महित्वा.† Vedic instrumental as it is also in the next verse. [Whitney, para. 327. c.]

Verse 4

Padapāṭha :

यस्य इमे हिमऽवन्तः मृहिऽत्वा यस्य समुद्रम् रसया सह
आहुः । यस्य इमाः प्रदिशः यस्य बाह्वीति कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ४

* M. M. प्रश्वसतः

Sāyaṇa :

हिमा अस्मिन्सन्तीति हिमवान् । तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । हिमवन्तो हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वता* यस्य प्रजापते-
र्महिषा महस्व माहात्म्यमेश्वर्यमित्याहुः । तेन सुष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया ।
रसो जलम् । तद्वती रसा नदी । अशितादित्वाच्च । जातावेकवचनम् । रसाभिर्नदीभिः
सह सप्तद्वयम् । पूर्ववदेकवचनम् । सर्वास्तसुद्वान् यस्य महाभाग्यमित्याहुः कथयन्ति सुष्ट-
भिक्षाः । यस्य चेमाः प्रदिशः प्रारम्भा† आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः‡ । तथा बाह्व-
वचनव्यत्ययः । बाह्वो भुजाः भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः । तस्मै कस्मै
इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

Notes :

1. रसया. The Rasā is a distant river, in some respects like the Gr. Okeanos—M. M. See Muir, II, p. 343, note 119.]

2. प्रदिशः §. Sāyaṇa's commentary here has given a good deal of trouble. A common explanation of the word विदिश is दिशोर्मध्ये. Each intermediate point of the compass stands midway between two of the principal points. In प्राग्भाः here Sāyaṇa is giving a similar etymological explanation of the synonymous term प्रदिश. The intermediate points have that name because they are "the beginnings" of the principal points. In other words, there is an intermediate point in front of each principal point. Having thus explained the name, he tells us what it denotes: आग्नेय्याद्याः कोणदिशः. Lastly ईशितव्याः is added to specify more closely the relation of dependence in which the intermediate regions stand to Prajāpati. They are his (यस्य), because they are under his governance. The next clause is treated in exactly the same way. बाह्व is first paraphrased by भुजाः, and then we are told that बाह्व or भुजाः here denotes the principal points of the compass. प्रदिशश्च here is, I believe, a mistake for दिशश्च. स्वभूताः is the corresponding word to ईशितव्याः. The principal points of the compass are his as being parts of himself.

This against Müller, who says that the reading of the MSS. "is simply unintelligible," and reads यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशानान्ता वा from conjecture. It will be seen that I have

* Bhan D. MS. हिमाआस्मिन्सन्तीति हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः

† M, प्राच्यारम्भा

‡ M, ईशानान्ता वा.

§ dis and pradiś-region-mentioned among "words characteristic of the popular Rg-Veda and the Atharvaveda"—Arnold, p. 39.

amended my explanation of Sāyaṇa's meaning. I owe the explanation of प्रारम्भा: and the suggestion that we should write विशश्च for प्रविशश्च to [R. G.] Bhandarkar.

Verse 5

Padapāṭha :

येन द्यौः उग्रा पृथिवी च दृक्छा येन स्व^१रिति स्वः स्तुभि-
तम् येन नार्कः । यः अन्तरिक्षे रजसः विऽमानः कस्मै' देवाय
हविषा विधेम ॥ ५

Sāyaṇa :

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्रा* उद्गूर्णविशेषा गहनरूपा वा पृथिवी भूमिश्च दृक्छा येन स्थिरीकृता । स्वः स्वर्गश्च येन स्तुभितं स्तब्धं कृतम् । यथा अधो न पतति तथोपर्यवस्थापितमित्यर्थः । ग्रसितस्कभितस्तुभितेति निपात्यते । तथा नाक आदित्यश्च येनान्तरिक्षे स्तुभितः यश्चान्तरिक्षे रजस उद्वक्तस्य विमानो निर्माता । तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥

Verse 6

Padapāṭha :

यम् क्रन्दसीदिति' अवसा तस्तुभानेदिति' अग्नि ऐक्षेताम्
मनसा रेजमानेदिति । यत्र अग्नि सूरः उतऽदितः विऽभाति
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६

Sāyaṇa :

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ । श्रूयते हि यद्वरोदीत्तदनयो रोदस्त्वमिति (Tait. Br. 2, 2, 9, 4) । ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तुभाने प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्यैवं सत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्याभ्येक्षेताम् आवयोर्महत्त्वमनेन इत्यभ्यपश्येताम् । ईक्ष वर्शने । लब्ध्यादादित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ । रेजमाने राजमाने दीप्यमाने । आकारस्य व्यत्ययेनैत्वम् । अबुपवृक्षात्सार्वाधातुकाद्युदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा लिटः कानच् । फणा च सप्तानामित्येत्वाभ्यासलोपौ (Pāp. vi, 4, 125) । छन्दस्युभयथेति सार्वाधातुकत्वात् शम् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । यत्राग्नि यस्मिन्नाधारधृते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते । उत्पूर्वादितेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिसवरत्वम् (Pāp. vi, 2, 49) । तस्मै कस्मा इत्यादि सुज्ञानम् ॥

* M. M. अन्तरिक्षमुद्गूर्ण विशेषागहनत्वं वा, from conjecture.

[Note :

कन्वसी. It would be well to read रोवसी for कन्वसी, and the various reading in A. V. iv, 2, 3 decidedly points in that direction—
M. M.]

Verse 7

Padapāṭha :

आपः ह यत् बृहतीः विश्वम् आयन् गर्भम् दधानाः
जनयन्तीः अग्निम् । ततः देवानाम् सम् अवर्तत असुः एकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७

Sāyaṇa :

बृहतीः बृहत्यो महत्यः । जंसि वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । बृहन्महतोरपसंख्यान-
मिति ङीप् उदात्तत्वम् (Kāt. Vārt. on Pāṇ. vi, 1, 173) । अग्निम् । उपलक्षणमेतत् ।
अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियद्वादि भूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं गर्भं हिरण्यमाण्डस्य
गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्यः आपो ह आप एव विश्वमायन् सर्वं जगद्भूत्याऽनुवन् * ।
यत् यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूतात्प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको
वायुरजायत । अधवा । यत् लिङ्गवचनयोर्यत्ययः । उक्तलक्षणा या आपः विश्वमावृत्य
स्थिताः ततस्तान्योऽङ्गवः सकाशादेकोऽद्वितीयो अद्भुतः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत
मिश्रकाम † । तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥

Verse 8

Padapāṭha :

यः चित् आपः मुहिना परिऽअपश्यत् दक्षम् दधानाः
जनयन्तीः यज्ञम् । यः देवेषु अधि देवः एकः आसीत् कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ ८

Sāyaṇa :

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपञ्चात्मना
वधिष्णुं प्रजापतिमात्मनि दधानाः धारयित्रीः । दधातेर्हेतो शानच् । अग्न्यस्ताना-

* M. M. adds from one MS. यद्यस्मात्ततस्तस्माद्धेतोर्वैशानां देवादीनां सर्वेषां प्राणि-
नामद्भुतः प्राणभूत एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा ।

† 7c hypersyllabic verse § 224. (p. 208.) ; § 152 i. (p. 102) —
Arnold's Ved. Met.

मादिरित्याद्युदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 189) । ईदृशीरापः । व्यत्ययेन प्रथमा । अपः प्रलयकालीना महिना* महिम्ना । छान्दसो मलोपः । स्वमाहात्म्येन यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् । यश्च देवेष्वधि देवेषु मध्ये देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति । अस्तेश्छान्दसो लुङ् । अस्तिसिचोपृक्ते इतीडागम् (Pāṇ. vii, 3, 96) । तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥

[Notes :

1. आपः (Acc.) The waters here referred to have to be understood as the waters in the beginning of the creation, where as we read (RV. x, 129, 3), 'everything was like a sea without a light.'—M. M.

2. Grassmann proposes to omit ekah, because it is absent in the Maitrāyaṇī Śākhā. The metre shows the same.—M. M. }

Verse 9

Padapāṭha :

मा नः हिंसीत् जनिता यः पृथिव्याः यः वा दिवम् सत्य-
धर्मा जजान । यः च अपः चन्द्राः बृहतीः जजान कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ ९

Sāyaṇa :

स प्रजापति नोऽस्मान् मा हिंसीत् मा बाधताम् । यः पृथिव्याः भूमेर्जनिता जनयिता सृष्टा । जनिता मन्त्र (Pāṇ. vi, 4, 53) इति गिलोपो निपात्यते । उदात्तयणो हृत्पूर्वादिति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 174) । यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मः जगतो धारणं यस्य तादृशः प्रजापतिर्दिवमन्तरिक्षोपलक्षितान्सर्वाङ्गोक्तान् जजान जनयामास । जनी प्रादुर्भावे । णिचि वृद्धौ जनीजृष्णसुरञ्ज (Dhāt. ixx, 63-67) इति मित्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । ततो लिटि अमन्त्र (Pāṇ. iii, 1, 35) इति निषेधादाप्रत्ययाभावे तिपो णलि वृद्धौ लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 193) । यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः आः उदकानि जजान जनयामास । ऊङिदमित्यादिना (Pāṇ. vi, 1, 171) अप्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम् । तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥

Verse 10

Padapāṭha :

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्क्रामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १०

* M's V. G. S., para 90. 2 (p. 69.)

Sāyaṇa :

इळादधाक्य इष्टश्चयने प्रजापत्यस्य हविषः प्रजापते इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च प्रजापत्य इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति (Āśval. ii, 14) । केशनखकीटादिभिर्दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्राक्षेपेत् । सूत्रितं च । अपोऽभ्यवहरेषुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति (Āśval. iii, 10) । चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था । सूत्रितं च तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादश्च आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च इति (Āśval. Gṛih. i, 4, 4) ।

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । शोऽष्टन्दासि बहुलमिति श्लोपः (Pāp. vi, 1, 70) । जातानि प्रथमविकारभाञ्च ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव न परिगृह्णाति न स्याप्नोति । त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामाः यत्कलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत्कलं नोऽस्माकमस्तु भवतु । तथा वयं च रयीणां धनानां पतय ईश्वराः स्याम भवेम । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् (Pān. vi, 1, 177) ॥

[*Note :*

It should be noticed that the Padapāṭha of this verse in no way differs from the Samhitāpāṭha. This is one of the six verses, which, according to Kaegi, "appear to have forced themselves into the R̥ig text only after the introduction of the Padapāṭha and show the Samhitā form even in the Pada manuscripts."—Kaegi's R̥gv. tr. by Arrowsmith, n. 79, p. 120.] §

No. 33

Maṇḍala X

Sūkta 125

Sāyaṇa :

अहमित्यर्चं त्रयादशं सूक्तम् । अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्मनाम्नी ब्रह्मविदुषि स्वात्मानमरतोत् । अतः स ऋषिः । सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तोति । द्वितीया जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम् । अहमष्टौ वागाऽम्भृणी तृष्टात्मानं द्वितीया जगतीति । गतो विनियोगः ॥

[*Note :*

For some remarks by Max Müller on this hymn see his 'Vedānta Philosophy,' pp. 144-7. See also Griffith's notes.]

§. [The other five vs. are : vii, 52, 12; x, 20, 1; x, 190, 1-3 (the whole वृच). See also n. 373. p. 178f., *ibid.*]

Verse 1

Padapāṭha :

अहम् रुद्रेभिः वसुंसभिः चरामि अहम् आदित्यैः उत
विश्वऽदेवैः । अहम् मित्रावरुणा उभा बिभर्मि अहम् इन्द्राग्नी-
इति अहम् अश्विना उभा ॥ १

Sāyaṇa :

अहं सूक्तस्य द्रष्टुं वागाम्भूणी यद्वह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभी रुद्रेका-
दशभिः । इत्थंभावे तृतीया । तदात्मना चरामि । एवं वसुभिरित्यादौ तत्तदात्मना
चरामीति योज्यम् । तथा मित्रावरुणा मित्रं च वरुणं च । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया
आकारः । उभा उभौ अहमेव ब्रह्मीभूता बिभर्मि धारयामि । इन्द्राग्नी अप्यहमेव धारयामि ।
उभा उभौ अश्विना अश्विनौ अप्यहमेव धारयामि । मयि हि सर्वं जगत् शुक्तौ
रजतमिवाध्यस्तं सदृश्यते । माया च जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारत्वेन
असङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः ॥

Verse 2

Padapāṭha :

अहम् सोमम् आहनसम् बिभर्मि अहम् त्वष्टारम् उत
पूषणम् भगम् । अहम् दधामि द्रविणम् हविष्मते सुप्रऽअव्ये
जमानाय सुन्वते ॥ २

Sāyaṇa :

आहनसमाहन्त्यमभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं
सोममहमेव बिभर्मि । तथा त्वष्टारसुत अपि च पूषणं भगं च अहमेव बिभर्मि । तथा
हविष्मते हविर्भिर्मुक्ताय सुप्राप्त्यै शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे । अवतेस्तर्पणार्थाद्-
वितृस्तृतन्त्रिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः (Up. iii, 158) । चतुर्थ्यकवचने यण्युदात्तस्वरि-
तयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति सुपः स्वरितत्वम् (Pan. viii, 2, 4) । सुन्वते सोमाभिषवं
कुर्वते । शतुरनुम इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । ईदृशाय यजमानाय द्रविणं धनं यागफल-
रूपमहमेव धारयामि । एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणं (Br. Min.
iii, 2, 38) भगवता भाष्यकारेण समर्थितम् ॥

Notes :

1. आहनसम्. The word occurs in the following passages
only. ii, 13, 1 तदाहना अभवत्यप्युषी पयः (' Then was she swelling full

of milk.')

Sāyaṇa, आहनाः आहन्तव्योऽभिषोतव्यो भवति । आहना इति सकारान्तमिदं पदम् । तथा च मन्त्रवर्णः । ये ते मदा आहनसो विहायस इति. v, 42, 13 य आहना द्रुहितुर्वक्षणासु रूपा मिनानो अकृणोदिदं नः—Sāyaṇa, इन्द्रः पर्जन्यो वा आहना आहन्ता सेक्ता द्रुहितुः द्रुहितृत्पानीयायाः पृथिव्या हिताय वक्षणासु नदीषु रूपा रूपाणि मिनानः कुर्वाणः इदमुदकं नाऽस्मभ्यम् अकृणोत् करोतु. ix, 75, 5 ये ते मदा आहनसः (as here, of the Soma)—Sāyaṇa, आहनसः आहननवन्तो वचनवन्त इति यास्कः (Nir. iv, 15)। शत्रूणां नाभिमुख्येन हन्तारः अभिहन्यमानाः अभिषूयमाणाः स्तुतिमन्तः शब्दवन्तो वा. x, 10, 6 आहनः (Voc)—Sāyaṇa, हे आहनः आहन्तर्मर्यादया हिंसितः । स्वकृतशुभाश्रमकर्मपेक्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकरालेन स्वर्गप्रापणेन निग्रहानुग्रहयोः कर्तरित्यर्थः । एवंभूत हे यम &c. Verse 8 of the same hymn, आहनः (Compare Nir. v. 2)—Sāyaṇa, हे आहनः ममापहान्त्रि अमह्यभाषणेन दुःखयित्रि.

2. सुप्रावे. This is also a rare word. Roth, who makes it mean *very attentive, zealous*, quotes i, 60, 1 (दूत). Sāyaṇa, सुप्राव्यं सुष्टु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतम्...। सुप्राव्यम् । सुष्टु प्रकर्षेण अवाति रक्षतीति सुप्रावीः । उपमर्गद्वयोपसृष्टाद्वते-रविनुस्तूतन्त्रिभ्य ईरिरीकारप्रत्ययः (Uṇ. iii, 156, &c.); i, 83, 1 (मर्त्य). Sāyaṇa, सुप्रावीः सुष्टु प्ररक्षितः...। सुप्रावीः अविनुस्तूतन्त्रिभ्य ईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः ; ii, 26, 1 ; iv, 25, 5, 6, and our passage.

Verse 3

Padapāṭha :

अहम् राष्ट्री संसगमनी वसूनाम् चिकितुषी प्रथमा यज्ञिया-
नाम् । ताम् मा देवाः वि अदधुः पुरुव्रा भूरिऽस्थात्राम् भूरि
आऽवेशयन्तीम् ॥ ३

Sāyaṇa :

अहं राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य जगत ईश्वरी । तथा वसूनां धनानां संगमनी संगमपित्री उपासकानां प्रापयित्री । चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती । अत एव यज्ञियानां यज्ञार्हाणां प्रथमा सुख्या । या एवंगुणविशिष्टाहं तां मां भूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानाम् भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि आवेशयन्तीं जीवभावेन आत्मानं प्रवेशयन्तीम् ईदृशीं मां पुरुव्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः देवा विदधति कुर्वन्ति । उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानात् यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

Notes :

1. संगमनी वसूनाम्. Compare संगमनं जनानम्, No. 29, verse 1, p. 257.

2. चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम्. 'The first to know the gods.' Compare verse 1. So Roth and Grassmann. Ludwig follows, and holds that चिकितुषी answers to राक्षी and प्रथमा यज्ञियानां to संगमनी वसूताम्.

3. भूरि. Perhaps a singular. For आवेशयन्तीम् Ludwig notes that the reading in the Atharvaveda is आवेशयन्तः. [As to भूरि being also a plur. form*, see Whitney, paras, 338a and 340k.]

Verse 4

Padapāṭha :

मया सः अन्नम् अत्ति यः विस्पश्यति यः प्राणिति यः ईम्
शृणोति उक्तम् । अमन्तवः माम् ते उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत
अद्भिः स्वम् ते वदामि ॥ ४

Sāyaṇa :

योऽन्नमात्ति† स भोक्तृशक्तिरूपया मयेवाक्षमात्ति । यश्च विपश्यति आलोकयतीत्यर्थः‡ । यश्च प्राणिति श्वासोच्छ्वासरूपं§ व्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यश्चोक्तं शृणोति । श्रु अवणे श्रुवः शृ चेति श्रुधातोः शृभादः । य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते अमन्तवः अमन्यमानाः अजानन्तः उप क्षियन्ति उपक्षीणाः संसारिण हीना भवन्ति । मनेरीणादिकस्तुप्रत्ययः (Up. 78) । नञ्समासे व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । भावे तुप्रत्ययः । ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (Pāp. vi, 2, 172) । माममन्तवः मद्भिषयज्ञानराहिता इत्यर्थः । हे श्रुत विश्रुत सखे श्रुधि मया वक्ष्यमाणं शृणु । ह्यन्दसो विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृच्छुभ्य इति हेधिभावः । किं तच्छ्रोतव्यम् । अद्भिः स्वम् । अद्भिः अद्भिः तया युक्तम् । अद्भ्यायत्नेन लभ्यमित्यर्थः । अदन्तरीरुपसर्गवद्भुत्तिरिष्यत इति (Pāp. i, 4, 57, ; var. 2) अश्नुद्भ्योपसर्गवद्वर्तमानत्वादुपसर्गः घोः किरिति किप्रत्यय (Pāp. iii, 3, 52) । मत्वर्थायो वः । ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि उपदिशामि ॥¶

Notes :

1. || All the authorities follow Sāyaṇa, and make no distinction between the relative clauses and the first clause सो

† Bhanu Daji MS. संभोक्ता. ‡ Bhanu Daji MS. omits this clause. § M. M. श्वासोच्छ्वासादिव्यापारः. [|| Not all. See Muir, III, p. 257 and Ludwig.]

* M's V. G. S., para 98 B, p. 82, note 4.

¶ "4a sá ; 4b i § 178 " (im : i is to be restored occasionally in the populer R̥g-veda.)—Arnold's. Ved. Met. pp. 324, 142.

अन्नमत्ति. But is not the meaning that all that see and breathe and hear, that is, the whole living world, draw their food from the divine word? Compare the clause which follows—अमन्तवो मां त उप श्रियन्ति.

2. अमन्तवः. Compare the use of अमन्यमानान् in No. 6, verse 10.

3. श्रुत. In his translation Ludwig follows Roth and Grassmann in taking this, against Sāyaṇa, as an imperative of the second person plural. In his commentary he takes श्रुतश्रद्धिवं, against the Pada text, as one word 'what old tradition bids believe.'

Verse 5

Padupāṭha :

अहम् एव स्वयम् इदम् वदामि जुष्टम् देवेभिः उत मानुषेभिः । यम् कामये तम्ऽतम् उग्रम् कृणोमि तम् ब्रह्माणम् तम् ऋषिम् तम् सुऽमेधाम् ॥ ५

Sāyaṇa :

अहं स्वयमेवेदं वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि उपदिशामि । देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिरपि जुष्टं सेवितमुत अपि च मानुषेभिः मनुष्यैःपि जुष्टम् । ईदृशस्वर्गात्मिकाहं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि ते ते पुरुषमुग्रं कृणोमि सर्वभ्योऽधिकं करोमि तमेव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि तमेव ऋषिमीन्द्रियार्थदक्षितं करोमि तमेव सुमेधां शोभनयज्ञं च करोमि ॥

[*Notes :*

This would seem to prove that sometimes, at least, the *brahman* was such not by birth or nature, but by special favour and inspiration of the goddess. In this passage, therefore, the world cannot denote the member of a caste, who would not be dependent on the good will of Vāc for his position,—Muir, I, p. 246.]

Verse 6

Padupāṭha :

अहम् रुद्राय धनुः आ तनोमि ब्रह्मऽद्विषे शरवे हन्तुवै ऊंइति । अहम् जनाय सऽमदम् कृणोमि अहम् द्यावापृथिवी-इति आ विवेश ॥ ६

Sāyaṇa :

पुरा त्रिपुराविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य । षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । महादेवस्य धनुश्चापमह-
मातनोमि ज्यया आततं करोमि । किमर्थम् । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरं हिंसकं
त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तव्यं हन्तुं हिंसितुम् । हन्तेस्तुमर्थं सेसेनिति तवैप्रत्ययः* (Pāṇ.
iii, 4, 9) । अन्तश्च तवे युगपदित्याद्यन्तयोऽयुगपदुदात्तत्वम्† (Pāṇ vi, 1, 200) ।
शृ हिंसायामित्यस्माच्छृस्त्वस्मिन्हीत्यादिना उपत्ययः (Uṇ. 10) । क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । उशब्दः पूरकः । अहमेव समदम् । समानं माद्यन्त्य-
स्मिन्निति समत्संग्रामः । स्तोतुजनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव कृणोमि करोमि । तथा
द्यावापृथिवीं दिवं च पृथिवीं चान्तर्यामितया अहमेवा विवेश प्रविष्टवती ॥

Note :

ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तव्या उ. 'That his arrow may slay all that hate
God.' For the construction, see Whitney paras, 287 and 982 a.
शर is a weapon as in i, 100, 18. Sāyaṇa शर्या=हिंसकेन वज्रेण.
[Of. also, ii, 12, 10 (No. 6, p. 123 *supra*)—Sāy, शरर्वज्रः.]

Verse 7

Padapāṭha :

अहम् सुवे पितरम् अस्य मूर्धन् मम योनिः अप्सु अन्त-
रिति समुद्रे । ततः वि तिष्ठे भुवना अनु विश्वा उत अमूम
द्याम् वर्ष्मणा उप स्पृशामि ॥ ७

Sāyaṇa :

द्यौः पितेति श्रुतेः पिता द्यौः । पितरं दिवमहं सुवे प्रसुवे जनयामि । आत्मन आकाशः
संभूत इति श्रुतेः (T. A. viii, 1.) । कुत्रेति तदाह । अस्य परमात्मनः मूर्धन् मूर्धनि
परमकारणभूते‡ । तस्मिन् हि वियदादि कार्यजातं सर्वं वर्तते । तन्तुषु पट इव । मम च
योनिः कारणं समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्मद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्नुप
व्यापनशीलासु धीवृत्तिष्वन्तर्मध्ये यद्ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः । यत ईदृ-
ग्भूताहमस्मि ततो हेतोर्विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यनुप्रविश्य विविधे
विविधं व्याप्य तिष्ठामि । समवप्रविश्यः स्थ इत्यात्मनेपदम् (Pāṇ. 1, 3, 22) । उत अपि
च अमूं द्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम् । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितं कृत्वा
विकारजातं वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन उप स्पृशामि । यद्वा ।
अस्य भूतस्य§ मूर्धन्मूर्धनि उपरि अहं पितरमाकाशं सुवे । समुद्रे जलधौ अप्सु उदकेषु

‡ M. M. सूक्ष्म्युपरि । कारणभूते.

§ M. M. भ्रूलोकस्य.

अन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाख्य ऋषिर्वर्तते । यद्वा । समुद्रेऽन्तारिक्षेऽप्यु
अम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते । ततोऽहं कारणात्मिका सती सर्वाणि
भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत्समानम् ॥

Notes :

1. अयं पृथक्. "At the head of this, that is of all that is; it is left undetermined by what name the God is meant to be called." Roth in S. L.

[2. वर्ध्मणा. From the same stem as वर्षीयम्, वर्धिष्ठ and means (1) height, highest space; (2) the crown (of the head).—Gr.]

Verse 8

Padapāṭha :

अहम् एव वातःऽइव प्र वामि आऽरभमाणा भुवनानि
विश्वा । परः दिवा परः एना पृथिव्या एतावती महिना सम
बभूव ॥ ८

Sāyana :

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपे-
णोत्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्र वामि प्रवर्तते । वात इव । यथा वातः
परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् उक्तं सर्वं निगमयति । परो दिवा । पर इति
सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते यथाध इत्यधस्तादर्थे । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते ।
दिवा आकाशस्य परस्तात् । एना पृथिव्या । द्वितीयादौःस्वेन इतीदम् एनादेशः । अस्याः
पृथिव्या परः परस्तात् । यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम् । एतदुपलक्षितात्सर्वस्माद्वि-
कारजातात्परस्ताद्वर्तमाना असङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं महिना महिना एतावती
सं बभूव । एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परावृण्यते । एतत्परिमाणमस्याः । यत्तदेतेभ्यः परिमाण
इति वतुप् (Pāṇ. v, 2, 39) । आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् (Pāṇ. vi, 3, 91) ।
सर्वजगदात्मनाहं संभूतास्मि । महच्छब्दादिमनिच्चिः णेरिति डिलोपः (Pāṇ. vi, 4,
155) । ततः तृतीयायामुदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वम् (Pāṇ. vi, 1, 168) ।
छान्दोग्यो मलोपः ॥*

[Note :

महिना. Whitney, para 425 e.†]

No. 34

Māṇḍala X

Sūkta 168

Sāyaṇa :

वातऽस्येति चतुर्कचं सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यार्षे त्रैष्टुभं वायुदेवताकम् ।
तथा चानुक्रान्तम् । वातस्यानिलो वातायनो वायव्यमिति * गतो विनियोगः ॥

Note :

Translated in "Vedic Hymns," Part i. (S. B. E.), p. 449, and
Muir's "Sk. Texts," V, pp. 145-6]. †

Verse 1

P'adapāṭha :

वातस्य नु महिमानम् रथस्य रुजन् एति स्तनयन् अस्य
घोषः । दिविऽस्पृक् याति अरुणानि कृण्वन् उतोऽइति एति
पृथिव्या रेणुम् अस्यन् ॥ १

Sāyaṇa :

वातस्य वायोः रथस्य रंहणशीलस्य महिमानं माहात्म्यं नु † क्षिप्रं प्रव्वीमि ।
अस्य वायोघोषः शब्दः स्तनयन् गिरिगह्वरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् रुजन् ‡
सर्वस्थावरजङ्गमजातं भञ्जन् एति गच्छति । स च वायुः दिविऽस्पृक् दिवमाकाशं स्पृशन्
व्याप्तवन् अरुणानि अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि कृण्वन् कुर्वन् याति प्राप्नोति ।
उतो अपि च पृथिव्याः भूमेः रेणुं पांसुमस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन् एति गच्छति । अत
एव चरुणानि कृण्वन्सित्युक्तम् ॥

Notes :

1. अस्य. That is रथस्य, not वायोः, as Sāyaṇa takes it. For दिविऽस्पृक्
as an epithet of the chariot of the god compare No. 9, verse 4.

2. अरुणानि कृण्वन्. 'Reddening the sky.' "The red sky at sunset
is perhaps what is meant." Ludwig.

* Bhau Daji MS. omits this sentence. ‡ M. M. सर्व. Bhau Daji MS.
सर्वस्थावरजातम्.

† Also in Bloomfield's Rel. Ved., p. 155 in verse.

‡ nī-Arnold,

§ Vāta : for Maruts, Rudra, Vāyu and Vāta see M's Ved. Myth.,
pp. 74-83 ; Bloomfield's Rel. Ved., p. 155. Vāta identified with Tent.
Wotan, Wodan, Odhin (ibid) ; the identification regarded as "very
doubtful" by Macdonell. Sk. Vāta = Av. Vāta-wind, from √vā-to blow.

Verse 2

Padapāṭha :

सम् प्र ईरते अनु वातस्य विऽस्थाः आ एनम् गच्छन्ति
समनम् न योषाः । ताभिः सऽयुक् सऽरथम् देवः ईयते अस्य
विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २

Sāyaṇa :

विष्ठाः विशेषणावस्थिताः पर्वताद्याः वातस्य वायोः अनुगुणं सं प्रेरते संग्रहयन्ति । यद्भिमुखो वायुर्वर्तते तद्भिमुखाः प्रक्रम्यन्त इत्यर्थः । समनं न संग्राममिव एनं वायुं योषाः अश्वयोषितः * आ गच्छन्ति । ताभिर्वहवाभिः सयुक् † स्वयमेव युज्यमानः सरथं समानमेकं रथमारुह्य देवो दीप्यमानो वायुः ईयते गच्छति । ईङ् गतौ । अस्य विश्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य राजा स्वामी भवति ‡ ॥

Notes :

1. सं प्रेरते अनु वातस्य विष्ठाः. The construction and the meaning of this sentence are alike obscure. Ludwig makes विष्ठाः the accusative after अनु, and supplies a nominative to the verb from the next verse. 'They rush (i. e. the waters rush) in the tracks of the wind.' But there is no authority for the meaning given to विष्ठाः. Roth, followed by Grassmann, takes वातस्य विष्ठाः together as the subject of the sentence. Roth translates 'the winds of all sorts'; and Grassmann, 'the wings of the wind.' Sāyaṇa is evidently at sea. The difficulty is as to the word विष्ठा, which does not occur elsewhere in the R̥gveda. Roth, deriving it from र्या with वि, quotes गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा (or विष्ठाः as he would prefer to read: the pada text has विष्ठा) the different kinds of birds, AV. xii. 1, 5; देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे the different gods, T. Br. iii. 7, 5, 3; RV. x, 168, 2 (our passage); बुध्न्या उपमा विष्ठाः VS. xiii. 3; यज्ञस्य 23, 57, fg.; Kaus. 3; दर्शन्तु ता वरुण यास्ते विष्ठाः different forms of manifestation AV. v. 1, 8; vii. 3, 1 (compare TS. i. 7, 12, 2); स्वर्गा लोका अमृतेन विष्ठा इषं दुहाम् the heavenly worlds, with the immortals, the various, &c., AV. xviii. 4, 4; त्रिवृन्नो विष्ठया (the MSS. have विष्ठया; but compare

* M. M. adds वडवाः † Bhau Daji, युयद् (सयुक् in text) compare M. M.'s. V. L. ‡ M. M. adds, यद्वा समनं पृष्टं पुरुषं योषाः कामिन्य इव । एवं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छन्ति । ताभिः सरथं सहरथं देव ईयत इति ॥

Āśval. Sr. iv, 12, 2) स्तोमो अह्नाम् (पिपर्तु) *with the different days*, TS. iv, 4, 12, 1, 3.

2. एनं गच्छन्ति समनं न योषाः. 'They go to him as women to an assembly.' But समन may have another meaning. I translate Roth's article on the word. "समन (from सम् prep.) n. *meeting*, as follows (1) *embrace* आचरन्ती समनेव (for समनमिव Nir. ix, 40) योषा RV. vi, 75, 4; in the same way, iv, 58, 8 (Nir. vii, 17); x, 168, 2 (our passage).—(2) *con-test, battle*, Naigh. ii, 17; Nir. ix, 14, 18; RV. vi, 75, 3, 5; वाजी न सप्तिः समना जिगाति ix, 96, 9; आ यन्नः समने पर्वथः x, 143, 4; VS. ix, 9.—(3) *meeting, holiday gathering*: समग्रवो न समनेष्वञ्जन् *they adorned themselves as girls at a fair*, RV. vii, 2, 5; ii, 16, 7; होतेव याति समनेषु रेभन् ix, 97, 47; समनेव वपुष्यतः कृणवन्मानुषा युगा *he makes men a wondering circle of spectators, that is, draws all eyes to himself*, viii, 51, 9; x, 55, 5; 86, 10; AV. ii, 36, 1; अन्यासां समनं यती *to the feasts of others, that is, bridal parties*, vi, 60, 2.—(4) *traffic, business*: वि या सृजति समनं व्ययिनः *who sends out the merchants to their business*, RV. i, 48, 6. Compare असमन ("separating," RV. i, 140, 4; vii, 5, 3). In S. L. Roth has the note 'They go together to the dance.'

3. सयुक्. 'Joined with.' Nom sing. masc. Compare सयुजा i, 164, 20 (Sāyana = समानयोगौ), सयुजः iii, 30, 11 (Sāyana = संगतान्) and सयुजम् x, 124, 9 (Sāyana = सखायम्). These are all the passages in which the word occurs in the RV.

4. सस्यम्. An adverb. "On one chariot with (third case; opposed to नानास्यम्); [Cf. No. 6 Vs. 8, p. 122]; th u generally *together with*, RV. i, 71, 6; 108, 1; iii, 4, 11; 6, 9; इन्द्रेण याय सस्यं मुने सचा 60, 4; iv, 47, 3; देवैः सस्यं स बर्हिषि सीदन्ति होता v 11, 2; सस्या यातवर्वाङ् 43, 8; vi, 20, 5; x, 15, 10; 75, 6; 84, 1; 168, 2 (our passage); AV. iii, 21, 3; ix, 2, 9; Kauṣ; 117, 135. Comp. सस्यिः." Roth in P. W. B.

Verse 3

Padapāṭha :

अन्तरिक्षे पृथिग्भिः ईर्यमानः न नि विशते कृतमत् च न
अहरिति । अपाम् सखां प्रथमऽजाः कृतऽवां कं स्वित् जातः
कुतः आ बभूव ॥ ३

Sūyana :

अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानः पार्थभिः मार्गेः ईयमानो गच्छन् वायुः कतमच्चनाहः
एकमपि दिनं न नि विशते नोपाविशति । किंतु सर्वदैव गच्छति । नेधिंश इत्यात्मनेपदम्
(Pāṇ. i, 3, 17) । अपि च अपामुदकानां सखा । वायुर्वै वृष्ट्या ईशत इति श्रुतेः
प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एव कृतावा सत्यवान् एवंभूतो वायुः कः स्विन् कुत्र खलु
देशे जातः उत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशास्त्रिक्रम्य आबभूव इदं सधं जगद्गमेत् । सर्वदा
सर्वत्र वर्तमानः च्वादस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः ॥

Note :

न नि विशते कतमच्चनाहः. Roth believes that we should read अहं for अह
here, so as to make कतमच्चनाहं an emphatic 'never.'

Verse 4

Padapāṭha :

आत्मा देवानाम् भुवनस्य गर्भः यथाऽवशम् चरति देवः
एषः । घोषाः इत् अस्य शृण्विरे न रूपम् तस्मै वाताय
हविषा विधेम ॥ ४

Sūyana :

अयं वायुः देवानामिन्द्रादीनामप्यात्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानात् । भुवनस्यापि भूतजा-
तस्य गर्भः गर्भवत्प्राणरूपेणान्तर्वर्तमान एष ईदृशो देवो यथावशं यथाकामं* यथेच्छं चरति
वर्तते । अनिवारितगतिः सन् कश्चिच्छीघ्रं गच्छति कश्चिन्नेच्छनैच्छति कुतश्चिच्छरीरास्त्रिका-
मति अन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तत इत्यर्थः । अस्य वायोः आगच्छतो घोषा इत्
शब्दा एव शृण्विरे श्रूयन्ते । रूपं स्वरूपं तु न दृश्यते । नःरूपत्वात् । अदृग्विषयत्वेन शब्दे-
नैवालुमीयते इत्यर्थः तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम ॥

APPENDIX TO NOTES

Paras, 80 to 83, 85 to 87, and 90 of Whitney's Sanskrit Grammar.*

80. The phenomena of accent are, by the Hindu grammarians of all ages alike, described and treated as depending on a variation of tone or pitch; of any difference of stress involved, they make no account.

81. The primary tones (*svara*) or accent-pitches are two : a higher (*udātta* raised), or acute; and a lower (*anudātta* not raised), or grave. A third (called *svarita*; a term of doubtful meaning) is always of secondary origin, being (when not enclitic : see below, 85) the result of actual combination of an acute vowel and a following grave vowel into one syllable. It is also uniformly defined as compound in pitch, a union of higher and lower tone within the limits of a single syllable. It is thus identical in physical character with the Greek and Latin circumflex, and fully entitled to be called by the same name.

82. Strictly, therefore, there is but one distinction of tone in the Sanskrit accentual system, as described by the native grammarians and marked in the written texts : the accented syllable is raised in tone above the unaccented ; while then further, in certain cases of the fusion of an accented and an unaccented element into one syllable, that syllable retains the compounded tone of both elements.

83. The *svarita* or circumflex is only rarely found on a pure long vowel or diphthong, but almost always on a syllable in which a vowel, short or long, is preceded by a *y* or *v* representing an originally acute *i*- or *u*- vowel.

α. In transliteration, in this work, the *udātta* or acute will be marked with the ordinary sign of acute, and the *svarita* or circumflex (as being a downward slide of the voice forward) with what is usually called the grave accent : thus, *á*, acute, *yà* or *và*, circumflex.

---

* For fuller information on the subject of Accent see Macdonell's "Vedic Grammar" p. 74, etc. and "Vedic Grammar for Students," Appendix III.

85. But further, the Hindu grammarians agree in declaring the (naturally grave) syllable following an acute, whether in the same or in another word, to be *svarita* or circumflex—unless, indeed, it be itself followed by an acute or circumflex; in which case it retains its grave tone. This is called by European scholars the enclitic or dependent circumflex.

(a) Thus, in *téna* and *té ca*, the syllable *na* and word *ca* are regarded and marked as circumflex; but in *téna té* and *té ca sr̥ar* they are grave.

(b) This seems to mean that the voice, which is borne up at the higher pitch to the end of the acute syllable, does not ordinarily drop to grave pitch by an instantaneous movement, but descends by a more or less perceptible slide in the course of the following syllable. No Hindu authority suggests the theory of a middle or intermediate tone for the enclitic, any more than for the independent circumflex. For the most part, the two are identified with one another, in treatment and designation. The enclitic circumflex is likewise divided into a number of sub-varieties, with different names: they are of too little consequence to be worth reporting.

86. The essential difference of the two kinds of circumflex is shown clearly enough by these facts: 1. the independent circumflex takes the place of the acute as the proper accent of a word while the enclitic is the mere shadow following an acute, and following it in another word precisely as in the same word; 2. the independent circumflex maintains its character in all situations, while the enclitic before a following circumflex or acute loses its circumflex character, and becomes grave; moreover, 3. in many of the systems of marking accent the two are quite differently indicated.

87. The accentuation is marked in manuscripts only of the older literature: namely, in the primary Vedic texts or *Samhitās*, in two of the *Brāhmaṇas* (*Tāittiriya* and *Śatapatha*), in the *Tāittiriya-Araṇyaka*, in certain passages of the *Āitareya-Araṇyaka*, and in the *Suparṇādhyāya*. There are a number of methods of writing accent, more or less different from one another; the one found in MSS. of the *Rig-Veda*, which is most widely known, and of which most of the others are only slight modifications, is as follows.

(a) The acute syllable is left unmarked ; the circumflex, whether independent or enclitic, has a short perpendicular stroke above ; and the grave next preceding an acute or (independent) circumflex has a short horizontal stroke below. Thus,

अग्निम् *agnim* ; जुहोति *juhoti* ; तन्वा *tnavā* ; क *ka*.

(b) But the introductory grave stroke below cannot be given if an acute syllable is initial ; hence an unmarked syllable at the beginning of a word is to be understood as acute ; and hence also, if several grave syllables precede an acute at the beginning of a sentence, they must all alike have the grave sign. Thus,

इन्द्रः *indrah* ; ते *tē* ; करिष्यसि *karisyāsi* ; तुविजाता *tuvijātā*.

(c) All the grave syllables, however, which follow a marked circumflex, are left unmarked, until the occurrence of another accented syllable causes the one which precedes it to take the preparatory stroke below. Thus,

सुहृशीकसंहक् *su hṛṣīkasaṁdḥk* ;

but

सुहृशीकसंहङ्गावाम् *sudṛṣīkasaṁdḥgāvām*.

(d) If an independent circumflex be followed by an acute (or by another independent circumflex), a figure 1 is set after the former circumflexed vowel if it be short, or a figure 3 if it be long, and the signs of accent are applied as in the following examples :

अप्स्व॑न्तः *apsv āntāḥ* (from *apsu antāḥ*) ;

रायो॑ऽवनिः *rāyoḥ vāniḥ* (from *rāyo avāniḥ*).

90. The theory of the Sanskrit accent, as here given (a consistent and intelligible body of phenomena), has been overlaid by the Hindu theorists, especially of the Prātiśākhya, with a number of added features, of a much more questionable character. Thus :

(a) The unmarked grave syllables following a circumflex (either at the end of a sentence, or till the near approach of another acute) are declared to have the same high tone with the (also unmarked) acute. They are called *pracaya* or *pravāṇa* (' accumulated ' : because liable to occur in an indefinite series of successive syllables).

(*b*) The circumflex, whether independent or enclitic, is declared to begin on a higher pitch than acute, and to descend to acute pitch in ordinary cases: the concluding instant of it being brought down to grave pitch, however, in the case of an independent circumflex which is immediatory followed by another ascent of the voice to higher pitch, in acute or independent circumflex (a *kampa* syllable: 87 d).

TRANSLATION

No. 1. *Rigveda* I. 19.

1. To my pleasant sacrifice I summon thee, and bid thee. drink this milk: Come, Agni,* with the Maruts.†
2. No god, no mortal is stronger than thee, O mighty one: Come, Agni, with the Maruts.
3. That host of gods, who roam over the great sky, unharmed of any: Come, Agni, with the Maruts.
4. Who fiercely sing their thunder song, irresistible in their might: Come, Agni, with the Maruts.
5. Bright, fearful to look on, strong rulers, devourers of their foes: Come, Agni, with the Maruts.
6. Who sit as gods in the sky on the bright vault of heaven: Come, Agni, with the Maruts.
7. Who toss the waves in mountains across the surging sea: Come, Agni, with the Maruts.
8. Who stretch mightily across the sea with their rays: Come, Agni, with the Maruts.
9. Lo, I pour out for thee the soma mead, drink thou it first: Come, Agni, with the Maruts

No. 2. *Rigveda* I. 25.

1. Though we break thy law daily, men as we are, O God Varuṇa,
2. Give us not over to the deadly stroke of our enemy; give us not over to the wrath of our foe.
3. We will unloose thy mind mercywards with these our songs, as a traveller unlooses his horse.
4. My prayers fly up from me, seeking my heart's desire, as birds to their nests.
5. When shall we bring here to us the Man Varuṇa, the universal Lord, that he, whose eyes are over all, may have mercy upon us.

---

* Fire.

† The gods of the storm.

6. See, the Two* joyously receive their common oblation :
they do not despise the faithful giver.
7. Varuṇa knows the way of the birds that fly in the air : he
knows the way of the ship on the sea.†
8. The righteous Varuṇa knows the twelve months with their
children‡ : he knows the month that is born besides.§
9. He knows the track of the wide, high and great wind¶ : he
knows them that sit thereon.||
10. The righteous Varuṇa has sat down in his house ; the strong
one to rule over all.
11. From thence he marks and sees all his wondrous works,
that have been, and that are to be.
12. May he, the strong ruler, Aditi's son, this day and every
day, make straight our way before us § : may he prolong
our lives.
13. Varuṇa has put on his golden breast plate and his shining
raiment : his spies sit down around.
14. The evil-minded seek not to injure him, nor those who do
men hurt : the God has no foe to fear.

* Mitra and Varuṇa.

† As a ship that passeth over the waves of the water, which when it
is gone by, the trace thereof cannot be found, neither the pathway of
the keel in the waves ; or as when a bird hath flown through the air,
there is no token of her way to be found, but the light air being beaten
with the stroke of her wings, and parted with the violent noise and
motion of them, is passed through, and therein afterwards no sign
where she went is to be found.—*Wisdom of Solomon*, Chap. v, ver. 10, 11.
Compare also *Proverbs*, Chap. xxx, ver. 19.

‡ The days.

§ The intercalary month.

¶ The wind bloweth where it listeth, and thou hearest the sound
thereof but canst not tell whence it cometh, and whither it goeth.—
Gospel of St. John, Chap. iii, ver. 8.

|| He rode upon a cherub and did fly : and he was seen upon the wings
of the wind —II. *Samuel*, Chap. xxii, ver. 2. He walketh upon the
wings of the wind.—*Psalms* civ, ver. 3.

§ I will cause them to walk by the rivers of waters in a straight
way : wherein they shall not stumble ; for I am a Father to Israel, and
Ephraim is my firstborn.—*Jeremiah*, Chap. xxxi, ver. 9.

15. And he it is who gives blessing in no half-measure to us men, filling our bellies with food.
16. My prayers go up to him, like kine to their pasture lands,* seeking him whose eyes are over all.
17. Come now, and let us talk together,† since I have brought the mead: like a priest thou art eating the morsel dear to thee.
18. Lo, I see him who is seen of all, I see his chariot on the earth: he has accepted my song.
19. Hear my call, O Varuṇa, and to-day have mercy upon me: I am needy and call upon thee ‡
20. Thou art wise, and art Lord of all, of heaven and of earth: listen and answer on thy way.
21. Loose from my head, from my body, from my feet, the snare, § that I may live.

No. 3. R̥gveda I. 115.

1. The bright face of the gods is gone up the sky, the eye of Mitra, of Varuṇa of Agni: Sūrya¶ has filled heaven, earth, and the mid sky, soul of the moving and standing world.

---

*As the hart panteth after the water-brooks, so panteth my soul after thee, O God.—*Psalms*, xlii, ver. 1.

† With this bold invocation to a present God, and the prayer of the last verse here, compare *Isaiah*, Chap. i, ver. 18, where God is the speaker: Come now, and let us reason together, saith the Lord: though your sins be as scarlet, they shall be as white as snow; though they be red like crimson, they shall be as wool.

‡ But I am poor and needy; yet the Lord thinketh upon me; thou art my help and my deliverer; make no tarrying, O my God.—*Psalms*, xl, ver. 17. Bow down thine ear, O Lord, hear me; for I am poor and needy.—*Psalms*, lxxxvi, ver. 1.

§ The sorrows of hell compassed me about; the snares of death prevented me. In my distress I called upon the Lord, and cried to my God.....He brought me forth into a large place; he delivered me, because he delighted in me.—*Psalms*, xxiii, ver. 6, 7 and 19.

¶ The Sun.

2. The Sun follows the divine and shining Dawn, as a wooer follows his mistress* — — — — — †
3. Bringing us blessing the yellow horses of the Sun, bright, swift, worthy to be praised, bend, and climb the steep of the sky: in a moment they go over heaven and earth.
4. This is the godhead, this the greatness of the Sun: while yet it was forming he has rolled the web of darkness away; for, when he yoked his horses from their stall, Night was spreading her garment over all.
5. Then the Sun put his glory in the bosom of heaven, to be a light to Mitra and Varuṇa: in endless succession his horses bring, now the clear day-light, now the darkness.
6. To-day, O gods, at the rising of the Sun free us from trouble, free us from sin: this boon may Mitra, Varuṇa, Aditi, Sindhu, Earth, and Heaven, fulfil to us.

No. 4. R̥gveda I. 143.

1. A stronger, newer song I bring to Agni, lifting up heart and voice to that son of strength: child of the waters, dear to us, lo, he takes his seat on earth with the Vasus, ‡ a priest, who knows the season when to come.
2. At the moment of his birth in heaven on high, Agni was manifest to Mātariśvan: by the might of him when fully kindled a light lightened heaven and earth. §
4. The sons of Bṛghu by their strength brought Agni, giver of all good things, to the navel of the earth and the

* In them (*i. e.*, the heavens) hath he set a tabernacle for the sun; which is as bridegroom coming out of his chamber, and rejoiceth as a strong man to run a race. His going forth is from the end of the heaven, and his circuit unto the ends of it: and there is nothing hid from the heat thereof.—*Psalms*, xix, ver. 4, 5.

† Here, and in a few other places farther on, I prefer to make an omission rather than give a translation which could only be conjectural.

‡ The gods.

§ A verse is omitted.

world : do you now bring this same Agni to this his house, who, with Varuṇa, is the one Lord of wealth.

5. None can stay him ; he comes like the roaring of the Maruts, like an arrow let loose from the bow ; like the thunder-bolt of the sky : with his sharp teeth Agni lays hold of the faggots, breaks them in pieces, and destroys them as a warrior destroys his foes.
6. But will Agni in very deed be gracious to my prayer ? will the good God fulfil desire with good ? will he in very deed further my prayer and bring it to pass ?—with this prayer I praise him, God of the shining face.
7. Our altar fire kindles and bends towards Agni as to a friend ; his face now shines with fat, as he leads your sacrifice : kindling and shining in our assemblies may he bear up-wards our pure prayer.
8. O Agni, thyself watchful, defend us with thy watchful, merciful, and mighty guards : whom none can injure, none deceive ; who slumber not—with them defend us and our children.*

No. 5. R̥gveda I. 154.

1. I will sing the mighty deeds of Viṣṇu ; how in three great strides he measured out earth's fields, and fixed fast the heavens to be his seat on high.
2. Viṣṇu makes loud boast of this, like a fierce lion roaming on the mountain tops : under his three steps all worlds abide.
3. Let the loud song go out to Viṣṇu, the Bull of the wide paces who dwells in the hills : who alone measured out in three steps this great and wide world, to be his dwelling-place.

* He will not suffer thy foot to be moved : he that keepeth thee will not sleep. Behold he that keepeth Israel shall neither slumber nor sleep.—*Psalms*, cxxi, ver. 3, 4. For he shall give his angels charge over thee, to keep thee in all thy ways.—*Psalms*, xci, ver. 11.

4. Whose three steps are full of honey and, knowing no decay, rejoice ever in heavenly food : who alone sustains this triple earth and heaven,* with all that dwell therein.†
5. O that I may come to that dear home of his, where god-fearing men live in bliss : there is the fellowship of the God of the mighty strides ; in Viṣṇu's seat on high there is a spring of honey.
6. I long to go to that house of yours, O Twin Gods,‡ where are the many-horned unresting kine§ ; here that highest seat of the God of the mighty strides shines bright upon us.

No. 6. R̥gveda II. 12.

1. The fierce God who, so soon as he was born their chief, ¶ surpassed all the gods in strength : from before whose breath heaven and earth trembled, He, O men, is Indra.
2. Who fixed fast the quivering earth, who made the moving mountains rest ; who measured out the wide sky, who propped up heaven, He, O men, is Indra.
3. Who slew the serpent and let loose the seven streams, who drove out the kine from the cave of Vala ; who begat fire within the two stones,|| a spoiler in battles, He, O men, is Indra.
4. By whom all this world was shaken, who put under us the dark skins ; who, like a gambler that has won a lakh, laid hold of the wealth of our foe, He, O men, is Indra.

---

* Earth, heaven, and the space between.

† Or Heaven, and all the worlds.

‡ Viṣṇu and a fellow-god not named.

§ The stars ?

[¶ See, however, note on *paryabhūsat*, p. 112 **.]

|| Perhaps heaven and earth, the fire being lightning. [Or perhaps clouds.]

§ The aborigines of the land.

5. Of whom they ask, "Where is He" in this awful manner, and even say, "He is not" *; He brings to nought the wealth of the foe like a gambler's stake, He, O men, is Indra.
6. Who is the furtherer of the rich, and of the poor, of the priest and of the suppliant singer : who is the helper of the man that brings together the stones, and pours out for him the soma, God of the shining face, He, O men, is Indra.
7. In whose gift are horses, and kine, and villages, and all chariots ; who begat the sun, who begat the dawn, who is the leader of the waters, † He, O men, is Indra.
8. On whom Heaven and Earth, ‡ who are joined, call, and all enemies, high and low ; on whom two warriors standing in the same chariot call, each for himself, He, O men, is Indra.
9. Without whom men do not conquer. on whom the warriors call for help ; who is the image of this whole world, who is the shaker of what never before was shaken, He, O men, is Indra.
10. Who has struck down with his dart, while they least thought of it, many who were doing great evil ; who does not forgive the stubbornness of the man that provokes him, who is the slayer of his foe, He, O men, is Indra.
11. Who found out in the fortieth autumn Śambara§ abiding in

* Knowing this first, that there shall come in the last days scoffers, walking after their own lusts, and saying, Where is the promise of his coming ? for since the fathers fell asleep, all things continue as they were from the beginning of the creation.—II. *Peter*, Chap. iii, ver. 3, 4.

† The monsoon rains.

‡ [See note on *Kṛandasi*, p. 121. **.]

§ The evil spirit who keeps back the rains. The hills are, perhaps, the clouds.

the hills; who slew that dragon boasting of his might, the sprawling demon, He, O men, is Indra.

12. Who—a strong Bull with strings*—let loose on their path the seven streams†;—who, thunderbolt in hand, smote down Rauhiṇa as he was climbing heaven, He, O men, is Indra.
13. Heaven even and Earth bow down before him, at his very breath the hills are in fear: known to us as the drinker of our soma, and the wielder of the thunderbolt, He, O men, is Indra.
14. Who protects with his help both him that pours out the soma and him that brews it, who helps the singer and the sacrificer; to whom our prayer and our soma, and these our gifts are for an increase of strength, He, O men, is Indra.
15. O Mighty God, that hast rich gifts for all that worship thee, thou indeed art true: may we, O Indra, at all times be dear to thee, and, with our children about us, praise thy deeds.

No. 7. Rigveda III. 59.

1. It is the voice of Mitra that leads us men, Mitra sustains earth and heaven: Mitra, with eyes that close not, watches over our tribes, to Mitra pour the fat oblation.
2. That man is blessed, O Mitra, who duly serves thee; none can slay him, none overcome him, whom thou dost guard; evil shall not reach him from far or near.
3. May we, kept free from sickness, and made glad with food, as we wander over earth's surface, abide ever in the realm of this God, and live under the good will of Mitra.

* To guide him, showing his power. The gods are often thus boldly called.

† The seven rivers of the Punjab, made full of water when the rains are won from the clouds. Compare "leader of the waters" above.

4. For this Mitra has been born to be had in honour, our kind king, our mighty ruler : he it is we must worship, may we live in his good will, in his kindly favour.
5. Approach with reverence the great Āditya, the leader of men, who is kind to the singer ; to him, Mitra the Wonderful, pour into the fire the loved oblation.
6. Mitra sustains the tribes of men ; the help this God gives us shall win us fame that all shall hear of.
7. The Universal God, who encompasses heaven with his greatness, and earth with his glory.
8. To Mitra our five tribes go for help ; and he sustains all the gods.
9. A friend indeed* to gods and to men, to those that worship him, Mitra fulfils their hearts' desires.

No. 8. R̥gveda III. 61.

1. O Uṣas,† rich in blessing, wise and bountiful, accept the song of thy worshipper ; for now thou comest in due time, Goddess ever old. ever young, and bringest with thee all good things.
2. Shine out, O Dawn, a Goddess and immortal, on thy golden car ; awaken the sweet notes of the birds : let thy well-managed horses, whose splendour spreads all around, bring thee, a golden Goddess, to usward.
3. O Dawn, before all the worlds thou risest up, the banner of immortality : moving to the old goal, but new every morning, roll forward now like a wheel.
4. Lo, the rich Dawn casts, as it were, her garment from her, and moves on Queen of the world ; this bountiful and wonderful Goddess brings heaven to life again, and stretches to the ends of earth and sky.
5. Come, bring to the shining Dawn your offering and bow down before her : high in heaven she spreads her light, giver of good things ; the beauteous Goddess has lit up the light places of the sky.

* The word Mitra means a friend.

† Aurora, the dawn.

6. The holy Goddess has been awakened by the songs of the sky, and her glory spreads over the fruitful worlds: the shining Dawn is coming; Agni, go forth to meet her, and ask for us the wealth we desire.*

No. 9. *Rigveda* IV. 46.

1. Drink, Vāyu,† the first brew of the honey at our sacrifice: for the first draught is thine.
2. Seated in thy chariot with Indra by the side, Vāyu, drink deep of our oblation, thou that art an hundred-fold our helper.
3. O Indra and Vāyu, let your hundred horses bring you to our feast, to drink the soma.
4. Your sacrificial car, O Indra and Vāyu, has a seat of gold, and touches the sky: up, mount upon it.
5. Its radiance spreads far and wide; come in it to your worshipper: O Indra and Vāyu, come here.
6. See, O Indra and Vāyu, our oblation is poured: bring the gods, and with them drink it in the house of your worshipper.
7. Here let your coming be; here; O Indra and Vāyu, unyoke your horses, and drink our soma.

No. 10. *Rigveda* IV. 54.

1. God Savitr‡ is now to be praised of us, to be worshipped by us men now in the morning: He it is that deals blessing to men, may he give to us excellent wealth.
2. For first thou givest to the holy gods immortality, thy choicest portion: and then, O Savitr, to men, for their lot thou dost give lives in succession upon lives.
3. If in thoughtlessness we have done anything against the folk of the gods, in weakness, in insolence, men as we are; whether among the gods, Savitr, or among men do thou free us from the guilt of it.

* A verse is omitted.

† The Wind.

‡ The Sun.

4. None can stay that work of this god Savitr, whereby he maintains the whole world: what his fair fingers do in the circle of earth and in the vault of the sky stands sure.
5. Indra and the gods thou didst place in the high hills giving them there rich abodes: flying hither and thither, all, Savitr, obey thy command.
6. O Savitri, may the thrice-poured soma, which day by day gladdens thee, be for a guard to us; may Indra too, and Earth and Heaven, Sindhu with the waters, Aditi with the Adityas, protect us.

No. 11. R̥igveda V. 26.

1. O holy and divine Agni, with thy pleasant tongue of flame bring the gods here and worship them.
2. We have fed thee with butter, O glorious one, that gazest up into heaven: bring the gods to our feast.
3. Thou dost call them to our feast; we have kindled thee and thou dost shine: dost shine mightily, O wise Agni, at our sacrifice.
4. Agni, come with all the gods and partake of our sacrifice: we have chosen thee for our priest.
5. See thy worshipper pours out of the soma for thee: Agni, give him strength: with the gods sit down on the rushes.
6. Thou art kindled, O Agni, conqueror of thousands, and kindled dost further our sacrifice: a messenger to the gods, worthy to be praised.
7. Put Agni upon the altar, he to whom all creatures are known, who it is that carries our oblation: a God and Priest ever young.
8. And let our sacrifice go forward till it reaches all the gods: strew rushes for a seat for them.
9. Here may the Maruts sit, and the two Aśvins, and Mitra, and Varuṇa: the gods in all their tribes.

No. 12. R̥igveda V. 83.

1. Call on the strong Parjanya* in this hymn, praise him, worship him, and bow down before him: for now, loud roaring, the Bull, in quick showers of rain, puts his seed within the plants, and they bring forth.
2. On every side he smites down the trees, smites down the spirits of darkness; the whole creation trembles before him of the mighty spear: even the guiltless flee before his onset, when Parjanya thundering smites down the evil-doers.
3. Like a charioteer striking his horses with the whip, he puts forth his messengers of rain: from afar the thunderings of the lion arise, when Parjanya fills the sky with rain.
4. The winds blow, the lightnings fly, the plants spring up, the sky pours: food for the whole world is made, when Parjanya comes to Earth's help with his seed.
5. Thou at whose word Earth bends low, thou at whose word cattle and the many-coloured plants scatter, O Parjanya, do thou grant us thy great protection.
6. And you, ye Maruts, give us rain from heaven, make the streams of the strong horse run down: forth, Parjanya, with thy thunder; pour down on us the rain, O Heavenly Father.
7. Roar and thunder, sow the seed, fly around with watery car: drag after thee the water-skin, loosened and head downwards, let the high and the low places be made one.
8. Draw up thy great bucket and pour it out, let loose its streams that they may rush onwards: water heaven and earth with fatness, let there be good drinking for the cattle.
9. When, Parjanya, roaring and thundering, thou dost smite down the evil-doers, this whole world rejoices before thee, and everything that is upon the earth.

* The god of the rain

10. Thou hast rained down the rain; now hold it in: thou hast made the deserts passable for us, thou hast quickened the plants for food to us, and hast fulfilled the desire of thy children.

No. 13. Ṛigveda VI. 53.

1. We have yoked thee, O Pūṣan, lord of paths, like a chariot to our hymn, that we may obtain food.
2. Bring to us the wealth that men desire, bring to us a manly, liberal, kindly patron.
3. And him that will not give do thou, Pūṣan, urge forward to a gift: break down the heart of the churl.
4. Open up paths that we may obtain food, slay our enemies: let our desires be accomplished, O fierce God.
5. Pierce the hearts of the churls with thy weapon, O wise one: subdue them to us.
5. Strike them with thy weapon, O Pūṣan, seek out for us that which is dear to the heart of the churl: subdue them to us.
7. Pierce and tear the hearts of the churls, O wise one: subdue them to us.
8. Thou bearest, Pūṣan, a weapon to stir up prayer: with it pierce and break up the heart of every one.
9. Thou hast a goad furnished with thongs of cowhide for driving cattle; we seek its protection.
10. And make this our prayer availing, for kine, for horses, for wealth that becomes men.

No. 14. Ṛigveda VI. 54.

1. Lead us, Pūṣan, to a wise man who shall straightway direct us; who shall say, Here it is.
2. May we meet Pūṣan who shall show us houses: and say, There they are.
3. Pūṣan's wheel is not broken, its box does not fall: its tire is not shattered.
4. And if one serves this God with an offering, Pūṣan will not be angry with him: he shall get wealth first.

5. May Pūṣan go after our cattle, may Pūṣan protect our horses,
may Pūṣan give us food.
6. O Pūṣan, go after the cattle of thy worshipper, who pours
out the soma for thee; and of us who praise thee.
7. Let nothing be lost, or injured, or fall into a pit: come to
us with our cattle all safe.
8. Pūṣan hears us: therefore, do we call upon him, the watch-
ful God who loses nothing that is his, the Lord of wealth.
9. May we, Pūṣan, living in thy land suffer no evil: see we are
here thy worshippers.
10. May Pūṣan stretch out his right hand far and wide; and drive
back to us our lost.

No. 15. R̥gveda VI. 55.

1. Come, O son of deliverance, may we meet thee, O shining
one; guide the chariot of our sacrifice.
2. For thou art the best of charioteers, O God of the braided
hair, and art Lord of much substance: we ask our friend
for wealth.
3. Thou art a river of wealth, O shining God, a mass of riches,
O goat-drawn God: the friend of every pious man.
4. Let us praise Pūṣan, the God drawn by goats, the giver of
food: they call him the lover of his sister.
5. I invoke him as the wower of his mother, may the lover of
his sister hear us: brother of Indra, and my friend.
6. May his sure-footed goats bring hither the God Pūṣan on
his chariot—Pūṣan, who visits mankind.

No. 16. R̥gveda VI. 56.

1. He who says of Pūṣan, He is an eater of gruel: him the
God will not hear.
2. He is the most skilful of charioteers: Indra, Lord of the
good, goes forth to slay his enemies with Pūṣan for his
companion.

3. And this most skilful charioteer straightway drove that golden wheel of the sun through the speckled cloud.
4. What we ask of thee, O wondrous God, that art sought of many, do that for us to-day.
5. Lead this our troop looking for cattle to where they may find them: Pūṣan thou that art heard of from afar.
6. We seek thy blessing which drives away ill-luck; for the day and the morrow and all eternity.

No. 17. *Rigveda* VI. 57.

1. Let us call on Indra and Pūṣan for friendship and good luck: so shall we obtain food.
2. One sits down to drink the soma poured from the two spoons: the other eats his gruel.
3. Goats carry the one, his two brown horses the other: for with them Indra slays his foes.
4. When the mighty Indra brought the great waters: then Pūṣan was his friend.
5. We cling to Pūṣan's good-will as to the branch of a tree, to Pūṣan's and to Indra's goodwill.
6. We stir up Pūṣan as a charioteer shakes his reins; Pūṣan and Indra, that they may give us prosperity.

No. 18. *Rigveda* VII. 28.

1. O Indra, listen to our prayer; come yoke thy horses and drive them to uswards: all mortals call upon thee in every place, but hear *our* prayer, O life-giver.
2. Thy greatness Indra, reached our cry, and thou protectest the song of the singer, O mighty one: when thou dost take thunderbolt in thy hand, great fierce God, none can resist thee.*
4. In the days when evil men do penance for their sin, in these days be gracious to us, O Indra: the sins which Varuṇa, the wise God, sees in us—from their guilt may Indra deliver us.

* A verse is omitted.

5. Let us call on this mighty Indra, that he may give us great wealth and substance: who is the hearer of prayer—and do you, gods, protect us always with your blessings.

No. 19. *Rigveda VII. 49.*

1. With the ocean at their head they come from the midst of the heavenly sea,* pure, never resting: Indra with his thunderbolt has ploughed up a path for them—may these divine waters protect me.
2. The waters of the sky, the waters of the rivers, the waters of the wells, the bright and cleansing waters, whose goal is the sea—may these divine waters protect me.
3. In the midst of them goes Varuṇa the King marking truth and falsehood of men: they so pure and bright, dropping honey—may these divine waters protect me.
4. There is Varuṇa the King, there is Soma, there all the gods find strength: Agni, the friend of man, goes down into them—may these divine waters protect me.

No. 20. *Rigveda VII. 54.*

1. Lord of the house, recognize us for thine own, bless our coming in,† free us from sickness: grant those things which we ask of thee, protect us, man and beast.
2. Lord of the house, be a furtherer to us, increasing our kine and our horses: may we not grow old in thy friendship, cherish us as a father cherishes his children. ‡

* In the sky. Compare *Genesis*, Chap. 1. ver. 6, 7. And God said, Let there be a firmament in the midst of the waters, and let it divide the waters from the waters. And God made the firmament, and divided the waters which were below the firmament from the waters which were above the firmament: and it was so.

† The Lord shall preserve thy going out, and thy coming in, from this time forth, and even for evermore.—*Psalms*, cxi., ver 8.

‡ Like as a father pitieth his children, so the Lord pitieth them that fear him.—*Psalms*, ciii., ver. 13.

3. Lord of the house, may we rejoice in thy pleasant friendship: protect us both when we work and when we rest—and do you, gods, always protect us with your blessings.

No. 21. R̥igveda VII. 68.

1. O bright Twin Horsemen,* come here on your fair steeds, receive, O wondrous ones, the prayer of your servant, and eat the oblation which we have brought.
2. The plant that maddens† is ready for you: arise and come to eat of my oblation: across the cries of the foe listen to ours.
3. Your chariot is pressing forward swift as the wind: across the worlds, O Horsemen, bringing us help an hundredfold: coming to us, O bridegrooms of Sūryā.‡
4. When the holy stone lifts up its voice, and calls you, as it presses the soma for you: then, O fair Horsemen, let the priest draw you here by our offerings.
5. There is rich nourishment with you, of which you gave freely to Atri, who enjoys your protection, being dear to you.
6. That too was your doing, O Horsemen, when you came back to the aged Cyavāna and gave him a body to serve him from that time forth.
7. Your horse delivered Bhujyu when his treacherous companions had deserted him in mid sea.
8. You gave strength to Vṛka when he was weary, you heard Śayu when he called upon you; you filled the cow with milk like a stream, and gave strength to the barren, O Aśvins.
9. Waking early in the morning I too praise you in choice songs, glad at heart: may the cow give me food and drink—and do you, gods, always protect us with your blessings.

* The Aśvins.

† The soma plant.

‡ The sun Goddess.

No. 22. *Rigveda VII. 75.*

1. The Dawn, born in heaven, has unfolded herself at the appointed hour, and comes towards us, unveiling her majesty: she has driven before her the spirits of night and hateful darkness; chief of the Aṅgirasas, she has wakened the paths to life.
2. Wake us to-day for good, O Dawn, help us to great good luck: O Goddess, friend of man, bring to us wealth manifold and glorious among men, wealth that shall be heard of.
3. See how the bright and deathless rays of the admired Dawn advance: they spread in all directions, begetting the works of God, and filling the mid worlds.
4. While she yokes her chariot from afar, and straightaway traverses the five tribes, looking down on the ways of men, Daughter of the Sky, Queen of the World.
5. The Bride of the Sun, with her swift mares, bringing gifts to men, disposes of wealth and riches: our seers praise her who takes our youth away; the beneficent Dawn shines, praised by our singers.
6. The red and beautiful horses appear bringing on the shining Dawn: She comes, bright, on her radiant chariot, and brings a jewel for her faithful worshipper.
7. True with the true, great with the great, goddess with the gods, holy with the holy, she breaks down the strong places, and gives us kine: our lowing cattle greet the Dawn.
8. Now give to us, O Dawn, treasure of cattle, treasure of men, treasure of horses, treasure of food: make not our altar a reproach among men—and do you, gods, always protect us with your blessings.

No. 23. *Rigveda VII. 83.*

An historical hymn in which the victory of Sudās, King of the Trīsus, over ten confederate kings is, by the Vasiṣṭhas, the family

priests of Sudās, ascribed to the interposition of Indra and Varuṇa. The king and his priests speak alternately.

The Vasiṣṭhas :

1. They looked to you, O Men, and to your friendship, and went forward, our warriors with their broad axes : you slew for us our barbarian and our Aryan foes, you, O Indra and Varuṇa, helped Sudās with help.
2. Where men come together with uplifted banners, in the fight on which hangs all that is dear, where Earth, and they that dwell thereon shake for fear, there, O Indra and Varuṇa you comforted us.

Sudās :

3. The ends of the earth were darkened with dust ; a cry, O Indra and Varuṇa went up the sky : those who were my foes among the peoples had hemmed me round, you heard my call and rushed forth to help me.

The Vasiṣṭhas :

4. O Indra and Varuṇa, with your darts you smote Bheda and he could not stand, so you delivered Sudās : you heard the prayers of these men, when they called upon you ; the intercession of the Trītsus availed with you.*

Sudās :

5. O Indra and Varuṇa, I was tormented on all sides by the wiles of my foe and by the enmity of them that hated me : but you dispose of the wealth of both sides, and, you helped me on that great day.

The Vasiṣṭhas :

6. On you both armies† call in the day of battle, that, with Indra's help, and Varuṇa's, they may win them wealth : there Sudās was hemmed in by ten kings ; then you helped him with the Trītsus.
7. The ten kings leagued together, the godless ones, could not, O Indra and Varuṇa, fight with Sudās ; the intercession

* [See note 2 on this verse, p. 224. ‡]
verse, p. 226. §]

† [See note on this

‡ p. 229 in this edition.

§ p. 231 in this edition.

of his priests availed, for the gods heard their call and came.

8. In the battle of the ten kings, Sudās was surrounded on all sides, and you, O Indra and Varuṇa, helped him : for there the pious Tṛtsus, clad in white, and with their hair braided, worshipped you with prayer.
9. The one smites down our enemies in battle, the other ever guards the law : we call on you both, O mighty ones, in this our hymn : to us, O Indra and Varuṇa, grant your protection.
10. To us may Indra, Varuṇa, Mitra, and Aryaman grant glory, grant their mighty and great protection : as we yearn after the everlasting light of the holy Aditi, and the word of God Savitr.

No. 24. Rigveda VII. 86.

1. Our tribes by the strength of Him,* who fixed apart the two great firmaments, who rolled out the wide and lofty sky with all its stars, and stretched out the earth.
2. I say to my own heart, When shall I come into Varuṇa's presence? Will he not be angry with me? Will he receive my prayer? When shall I see his mercy and rejoice?
3. I ask myself what my sin was, I try to find it out ; I go to those that know, to ask of them : one answer only the wise men give me, and say, It is Varuṇa that is angry with thee.
4. What is the great evil I have done, O Varuṇa that thou goest about to slay thy worshipper and friend? Declare it to me, mighty and glorious one ; then shall I, sinless, come quickly to thee with adoration.

* For I am the Lord, I change not ; therefore ye sons of Jacob are not consumed.—*Malachi*, Chap. iii., ver. 6.

5. Loose from me the sins of fathers* and those which I myself have done: loose me, O king, 'as a thief who has wrought atonement; loose me as a calf from the snare of sin.
6. It was not my own strength, O Varuṇa; it was fate, wine, anger, dice, want of thought: — — — —; even sleep makes me to sin.
7. Free from sin I will worship, as his servant, a forgiving and glorious God; this gracious God makes wise the simple, † and, wiser than the wise man, helps him to all good.
8. O glorious Varuṇa, may this my song go up into thy heart: bless me resting, bless me working; and do you, gods, always protect us with your blessings.

No. 25. R̥igveda VII. 88.

1. Bring, O Vasiṣṭha ‡, a pure and acceptable hymn to the gracious Varuṇa, who drives towards us that holy and mighty Bull § with its thousand boons. ¶
3. When I, with Varuṇa, climbed into the boat, || when we urged it through the mid-stream, when we rode on the backs of the waves, the God and I swung happily in that swing.
4. Varuṇa put Vasiṣṭha in the boat, Varuṇa like a cunning workman by his strength made Vasiṣṭha a prophet: the wise God, when the days were bright, made Vasiṣṭha his praiser, so long as the days and dawns endured.

* For I the Lord thy God am a jealous God, visiting the iniquity of the fathers upon the children, unto the third and fourth generation of them that hate me.—*Exodus*, Chap. xx., ver. 5. And as Jesus passed by, he saw a man which was blind from his birth. And his disciples asked him saying, Master, who did sin, this man or his parents, that he was born blind?—*John*, Chap. ix., ver. 1, 2.

† The law of the Lord is perfect, converting the soul: the testimony of the Lord is sure, making wise the simple.—*Psalms*, xix., ver. 7.

‡ The poet addresses him·self.

§ The Sun.

¶ A verse is omitted.

|| Perhaps the Sun.

5. Where are those old kindnesses of ours, when we walked together without hate;* when, O glorious Varuṇa, I entered thy great and holy house with its thousand doors?
6. I was thy close kinsman, Varuṇa, dear to thee, thy friend; but I have done evil against thee: I have sinned against thee; let me not suffer, O avenging God, defend me, for I call upon thee.
7. O Varuṇa, loose my bonds from me, and bring me to dwell in that abiding city; send me help from inner heaven—and do you, gods, always protect me with your blessings.

No. 26. Rigveda VII. 89.

1. Let me not, O King Varuṇa, go down to the earthy house: have mercy, O Lord, have mercy.
2. For I go tottering, O Thunderer, like a blown-up skin: have mercy, O Lord, have mercy.
3. My strength was very weakness, and I went wrong, O pure God: have mercy, O Lord, have mercy.
4. Thirst found thy worshipper as he stood in the midst of waters: have mercy, O Lord, have mercy.
5. Whatever be the evil, O Varuṇa, we men do against the folk of the gods however in thoughtlessness we transgress thy laws—do not, O God, punish us for that sin.

No. 27. Rigveda VII. 102.

1. Sing aloud to Parjanya, † the bounteous son of the Sky: may he find us corn.
2. He puts the seed in plants and cows and mares; he puts it in women.
3. Pour into his mouth the sweet oblation: may he ever give us food.

* Lord, where are thy former loving kindnesses, which thou swearest unto David in thy truth?—*Psalms*, lxxxix., ver. 49.

† The god of the rain.

No. 28. Rigveda VIII. 30.

1. There is no child among you, O gods, nor young man : all of you are strong.
2. So we sing and praise you, devourers of your foes, the three and thirty gods worshipped of Manu.
3. Protect us, defend us, speak for us, lead us not astray from the path of our father Manu.
4. May all the gods who are here and are friends to man grant their mighty protection to us, and to cow and horse.

No. 29. Rigveda X. 14.

A Funeral Hymn

1. To him that passed along the great heights, and sought out a path for many, Vivasvat's son, the gatherer of men, Yama,* the King—to him bring worship and offering.
2. Yama first found out for us the road ; this is a pasture land which none can rob us of: thither the living go their several ways, along the road by which our fathers, that were before us, passed.
3. Mātalin with the Kavyas, Yama with the Aṅgirasas, Bṛhaspati with the Ṛkvas grow there in strength ; they serve the gods, and the gods serve them ; rejoicing together, the gods in our sacrifice, the fathers in our oblation.
4. Here, O Yama, is a place for thee, join thyself to our father Aṅgirasas and sit down: may the spells said by our wise men bring thee ; rejoice, O King, in this our offering.
5. Come with the holy Aṅgirasas with the Vairūpaḥ here, O Yama, rejoice : I summon Vivasvat, who is thy father ; sit down in the place made at my sacrifice.

* The god of the dead.

6. Our fathers Aṅgirasas, the Navagvas, the Atharvans, the soma-loving Bhṛguṣ—may these holy ones have us in their good will, may they have us in their kind favour.

(*To the corpse*)

7. Go forth, go forth, by the old paths, by which our fathers, that were before us, passed : thou too shalt look on the Twin Kings rejoicing in our sacrifice, on Yama and on God Varuṇa.
8. Go meet the fathers in heaven on high, meet Yama, meet the good works which thou hast done :* leave here all evil, and go home, there glorious meet another body.†

(*To the bystanders‡*)

9. Stand aside, go away, disperse, the fathers have made this place for him, furnished with days and waters and nights : Yama will give him rest.

(*To the corpse*)

10. Run and outstrip the two dogs of Saramā, the dappled dogs, each with four eyes : run straight from them ; so shalt thou come to the gracious fathers, who live in joy with Yama.
11. Those watch-dogs of thine, O Yama, warders of the path and watchers of men—give them, O King, charge over this man, grant him wealth and health.
12. With wide nostrils, insatiate, these two dark messengers of Yama go up and down among men : may they to us here to-day grant again sweet breath, that we may see the sun.

* I heard a voice from heaven saying unto me. Write, Blessed are the dead which die in the Lord from henceforth : Yea, saith the Spirit, that they may rest from their labours ; and their works do follow them.—*Revelations*, Chap. xiv., ver. 13.

† There is a natural body, and there is a spiritual body.—1 *Cor.*, xv., ver. 44.

‡ [See note 1., p. 254.]

13. To Yama pour the soma, to Yama bring the offering: to Yama the well-furnished sacrifice goes, with Agni for its herald.
14. To Yama bring the fat oblation, and draw near: may he bring us to the gods, to live a long life in heaven.
15. To Yama the King pour out the honied oblation: then bow low before the sages born in old time, our fathers, who made for us this path.*

No. 30. Ṛigveda X. 90.

1. The Man had a thousand heads, a thousand eyes, a thousand feet: he covered the earth on all sides, and stretched ten fingers' length beyond it.
2. The Man was all that is and all that will be: ruling over immortality, he was all that grows by food.
3. Such was his greatness; and the Man was greater still: this whole world is a fourth of him, three-fourths of him are immortal in the sky.
4. For with three-fourths the Man went on high; but a fourth of him remained here, and then spread on all sides, over the living and lifeless world.
5. From him Virāṭ was born, and the Man from Virāṭ: when born he stretched beyond the earth, behind and before.
6. When the gods made sacrifice with the Man for their offering, Spring was the butter for him, Summer the fuel, Autumn the offering.
7. They be-sprinkled this sacrifice on the altar, the Man born in the beginning: the gods, the holy ones, and the sages took him for their offering.
8. From that sacrifice fully made was produced the butter: it made the creatures that are in the sky, the beasts of the forest, and those that dwell in villages:
9. From that sacrifice fully made the Ṛigveda and the Sāma-

* A verse is omitted.

veda were born : from it the Atharvaveda was born, from it the Yajurveda was born.

10. From it horses were born, and all animals with two rows of teeth : from it cows were born, from it were born all goats and sheep.
11. When they divided the Man, into how many parts did they shape him ? what was his mouth, what his arms, what his thighs, what his feet ?
12. The Brāhmaṇa was his mouth, of his arms the warrior was made, his thighs became the husbandman, and the pariah was born from his feet.
13. The moon sprung from his mind, and the sun was born from his eyes : Indra and Agni were born from his mouth, Vāyu from his breath.
14. From his navel came the mid-world, from his head rolled the sky : from his feet came the earth ; from his ear the east and the west : thus they framed the world.
15. Seven logs were put round for him, thrice seven faggots were made : when the gods made sacrifice, and bound the Man for their offering.
16. With sacrifice the gods sacrificed, these were the first rites : then these great ones sought out heaven, where are the holy gods that were before them.

No. 31. Rigveda X. 119.

Indra speaks

1. This, this is my thought, I will get me cow and horse : have I not drunk the soma ?
2. Like rushing winds the draughts I have drunk carry me along : have I not drunk the soma ?
3. The draughts carry me along as swift horses a chariot : have I not drunk the soma ?
4. Prayer is drawing nigh me, like a lowing cow approaching her dear child : have I not drunk the soma ?
5. I as a carpenter with a plank, turn the prayer round in my heart : have I not drunk the soma ?

7. The two worlds reach not the half of me : have I not drunk the soma ?
8. Over heaven in my might, over this mighty earth I stretch : have I not drunk the soma ?
9. Ha ! I will put earth down this way or that way : have I not drunk the soma ?
10. — — I will smite earth this way or that way ; have I not drunk the soma ?
11. One half of me is in the sky, the other I have drawn down here ; have I not drunk the soma ?
12. I am great of the great ; I have risen to the navel of the world : have I not drunk the soma ?
13. I have taken, and go away satisfied, to carry the offering to the gods : have I not drunk the soma ?

No. 32. R̥gveda X. 121.

1. Hiranyagarbha* come in the beginning, born sole Lord of every creature : he bears up earth and sky—to what god should we bring our oblation ?
2. He is the giver of breath, the giver of strength ; all creatures wait on his command, yea, even the gods : his shadow is immortality ; and death is his—to what god should we bring our oblation ?
3. He is the mighty and only Lord of all this world of breath and sleep† : he rules over man and beast—to what god should we bring our oblation ?
4. His are those snowy hills : his they say, the ocean with the great river : his are the regions of the sky, his the two arms—to what god should we bring our oblation ?
5. He established the great sky and the earth : he fixed fast the firmament of heaven, and measured out mid sky—to what god should we bring our oblation ? ‡

* Goldseed. † Earth, as distinguished from heaven, whose inhabitants "slumber not nor sleep." ‡ A verse is omitted.

7. When the great waters swept over the world, bringing the seed and begetting Fire, then he came, the one soul of the gods—to what god should we bring our oblation?
8. He looked over the waters in his might, as they brought strength and begat the sacrifice: he alone is God of Gods—to what god should we bring our oblation?
9. May he not injure us, who is the begetter of the earth, the true and faithful one who begat the sky, who begat the great and shining waters.
10. Lord of every creature, thou rulest over all, and there is none beside thee: give us, that call upon thee, the desires of our hearts: may we be lords of all good things.

No. 33. R̥gveda X. 125.

The Word speaks:

1. I walk with the Rudras and the Vasus, with the Ādityas too, and all the host of gods: I bear up the Two, Mitra and Varuṇa; I sustain Indra and Agni, and the Two Āśvins.
2. I bear up the soma stream, I Tvaṣṭr, Pūṣan, Bhaga: I give wealth to him that brings an oblation, to the pious house-holder, to him that pours out the soma.
3. I am the Queen, the gatherer of riches, I was the first to know the holy ones: therefore, have the gods put me in many places, making me enter and dwell everywhere.
4. By me, whoever sees, or breathes, or hears what is said, eats food: they know it not; but are under my control, listen one and all, this is a true thing I say.
5. Verily I myself speak, and say what shall be welcome to gods and men: whomsoever I love I make strong, I make him a Brahman, I make him a prophet and a wise man.
6. I bend the bow for Rudra that his arrow may smite down the man who hates God: I make strife among the people I pervade heaven and earth.

7. I set my Father over all the world; my seat is in the waters in the sea: thence I spread through all worlds, and touch with my head the sky.
8. I blow as the wind blows, taking hold of all worlds: past heaven, past earth: such is my might.

No. 34. R̥igveda X. 168.

1. O the greatness of the chariot of the Wind ! it goes crashing with a sound of thunder: it touches the sky and reddens it, it moves along the earth, throwing up the dust.
2. They* rush along in the track of the Wind, they go after him as women to the market-place: with them the God moves along, King over all this world.
3. Moving along his paths in the sky he rests nowhere and never: friend of the waters, the first-born, the righteous one, say where was he born, whence did he come?
4. Breath of the gods, seed of the world, this God moves as he listeth: his sound is heard—but not his form; bring oblations to the divine Wind.

* The Waters.

INDEX OF WORDS AND PASSAGES EXPLAINED IN THE NOTES

[*The numbers refer to the pages in this edition.*]

अंहस् 89. अकर् 137. अक्र 99. अक्षिपत् 279. अग्ने 53. अग्ने 160. अङ्गिरस् 259. अङ्गिरस्तम 219. अचिन्ती 154. अच्छा वो देवाम् &c., 144. अज् 183. अजर 93. अतः 71. अत्यक्तः 95. अत्यंतवै, अकर्धन्वानि 172. अत्रये 212. अदृशन् 223. अद्भुता 71. अद्रुह् 55. अद्रिबत 249. अध न्वस्य संदृशम् &c., 243. अनन्तमन्यद्रुशद् &c., 87. अनमीवो भवा नः 206. अनंतवेदस् 182. अनिमिषा 129. अनिविशमान 202. अनकि 82. अन्तर्वरुणे 235. अन्धस् 244. अपधा 116. अपेत वीत &c., 262. अप्रति 229. अप्राः 82.	अभिचक्षे 88. अभिमाति 75. उमिष्टि 136. अभीर्गृवि 195. अमन्तु 282. अया 98. अयास् 112. अयुक्त 86. अरं कृ 241. अरावन् 215. अरुणानि कृण्वन् 282. अरुष 223. अर्कमानृचुः 56. अर्कैर्बोधि 146. अर्यः 241. अर्वाश्चस्ते हरयः &c., 196. अशिश्नत् 198. अश्वन् 116, 244. असत् 98. असुवृष् 265. अस्ति ज्यायान् &c., 240. अस्थुर्जनानामुष &c., 228. अस्य घोषः 297. अस्य त्वेषा अजराः &c., 93. अस्य मूर्धन् 206. अहभिः 199. अहोभिरद्भिः &c., 263. आ 79, 96, 131. आघृणि 175. आदिशे 188. आनद् (वि), माहिमा हवं 197. आनृचुः 56. आपः 282.

आरा 176.
 आवः (अप, वि) 218.
 आशाते इति 67.
 आस्ये हविर्जुहोत 251.
 आहनस् 291.
 इच्छन्तीः 77.
 इतऊति 214.
 इति 122.
 इत्था 111.
 इदानीमह्नः 152.
 इन्दु 207.
 इन्द्रज्येष्ठान &c., 157.
 इरा 168.
 इर्य 182.
 इष्टव्रत 137.
 इष्टापूर्त 262.
 इह स्थन 255.
 ईस् 119.
 ईशे 223.
 उत घ स रथीतमः 180.
 उदिता 89.
 उपार 240.
 उपासु 191.
 उरुक्रमस्य स हि बन्धुः 110.
 उरुगाय 103.
 उरुचक्षस् 77.
 उपैः 138.
 उषसामिषण्यन्वृषा 147.
 उषा याति 143.
 ऊँ 254.
 ऊती 126.
 ऊर्जे मदन्ति 204.
 ऊर्ण (यि) 153.
 कच् 56.
 कञ्ज् 99.
 कञ्ज् (नि) 97. .
 कतस्य बुध्ने 146.

कष्व 70.
 एतग्व 84.
 एना 257.
 एष 157.
 ओमन् 213.
 ओषधीः 168.
 ओषम् 280.
 कतमच्चनाहः 300.
 कनिक्रदत् 166.
 कम् 102.
 करत 73.
 करते 243.
 करम्भात् 188.
 कर्तोः 85.
 कर्त्वा 72.
 कस्मै देवाय 284.
 किकिर 177.
 किमाग आस &c., 237.
 कीरि 121.
 कुचर 105.
 कुप 115.
 कुचित 98, 277.
 कोश 180.
 क्रतु 53.
 क्रत्वा 92.
 क्रन्दसी 123, 288.
 क 246.
 क्षत्र 57.
 क्षत्रश्री 66.
 क्षमि. अधि 78.
 क्षिति, पञ्चक्षिति 221, 247.
 क्षमे उत योगे 209, 242.
 खनित्रिम 202.
 गमध्वे 112.
 गयस्फान 207.
 गञ्ज् 226.
 गञ्ज्यति 76.

- गहि 53.
 गातु 257.
 गातुमती 209.
 गावो भूरिशृङ्गाः 112.
 गिरिष्ठा 105.
 गुहा 118.
 गुह्य 282.
 गोपकृष्ण 189.
 गोपीपशा 178.
 गोपीथ 52.
 घृतस्तु 161.
 घोरम् 119.
 चके (आ) 79.
 चक्र 180.
 चक्र (सूरः) 190.
 चत्वारिंश्यां शरदि 125.
 चन 228, 240.
 चरणीयमान 141.
 चि, (वि) पथः 175.
 चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् 203.
 चिकित्वा 72.
 चित्रं ह यद्वां भोजनं 212.
 चित्रामघा 223.
 चिनुहि 175.
 च्यवना कृतानि 117.
 छन्द 279.
 छन्दस् 272.
 जगतः 285.
 जज्ञे 198.
 जनयन्तो देव्यानि व्रतानि 221.
 जनश्री 187.
 जनाः (पञ्च) 135.
 जरयन्ती 223.
 जर्भुरीति 169.
 जसमान 216.
 जात एव 114.
 जातषेदस् 163.
 जिहीकानस्य 64.
 जीरदातु 166.
 जीवसे 80, 265.
 ज्ञा (प्रति) 205.
 तं त्वा 161.
 ततनन् 245.
 तनु, तद् 235, 238.
 तारिषत् 73.
 तिरस् 60.
 तिरो अर्यो &c., 210.
 तुर इयाम् 237.
 तुतुजि 198.
 तुम्हनां पुरोहितिः 229.
 तुप् 238.
 त्य 52.
 त्वे 220.
 त्रयश्च त्रिंशच्च ये स्थ 253.
 त्रिकद्रुकेष्वभि &c., 266.
 त्रिधातु 109.
 त्री 107.
 त्रेधा 103.
 त्वेष 93.
 दक्ष 154.
 ददत्, यद् 201.
 ददद्भुमियाणां प्रति &c., 224.
 दधाता 164.
 दर्शम् 78.
 दशाङ्गुलम् 267.
 दस्र 190, 289.
 दा (भद्र) 124.
 दाधार 109, 129.
 दामन् 153.
 दाघ्नः 239.
 दाशराज्ञ 232.
 दाशुषे 67.

दास वर्ष 117.
दिदृक्षुषो 236.
दिदेशति (आ) 188.
दिविस्पृक् 297.
दुर्मित्रासः 199.
दुष्कृत् 167.
दृश्य सूर्याय अस्मभ्यम् 264.
देव्या 211.
देवव्यचस्तम् 164.
देवासः 55.
देव्य जन 154
देव्यानि 221.
दोधतः 277.
पविष्यवि 63.
यावापृथिवी 82, 92.
व्रापि 73.
दुह्वाणो जनानाम् 75.
द्वादश 69.
द्विता 200, 235.
धर्माणि 163.
धा (ओमानं) 213.
धीरा त्वस्य महिना जन्वुषि 234.
धीवतोधीवतः 185.
धृतव्रत 67.
धुति 239.
धुवांसु त्वांसु क्षितिषु &c., 247.
ध्वज् 228.
न 65.
ननमीति 169.
न ऋते 123.
नपात् 90.
न प्रमिषे...तद्यथा 155.
नमस्यन्तः 84.
नर 56.
नर्य 174.
ननश्च 260.

नव्यसीं धीतिम् 90.
नाकस्याधि रोचने 59.
नाभा 96.
नाबः 68.
निपाद् 171.
निणिञ् 74.
निशुम्भ 187.
निस् 89.
नुद् (प्र) 234.
नृचक्षस् 264.
नृवत् 178.
नृन्न रोदसी निनेथ 197.
नेशत् 181.
पृथस्पृते 174.
पदेभिः 101.
प्रप्रथत् 235.
पर-अवर 123.
परः 54.
परमे व्योमानि 91.
परस्तात् 183.
परेषिवस् 256.
पर्जन्य 165, 251.
पर्यभूषत् 114.
पर्वत 60.
पर्षद् 215.
पशुतृप् 233.
पस्त्या 70.
पस्यावत् 159.
पाथः 110.
पावक 160, 203.
पिपृता 89.
पुनान 201.
पुरंधि 130.
पुराणी...युवतिः 130.
पुरुष एवेद् &c., 268.
पुरुषता 225.

- पू 199.
 पूरुषत्वता 155.
 पूषन् 173.
 पूष्णा 179.
 पृथिवीं व्यथमानाम् 115.
 पृथुपर्शु 227.
 प्र 53, 195.
 प्रकुपितौ 115.
 प्रजावतः 69.
 प्र णः 73.
 प्रति 52.
 प्रतीत्य 214.
 प्रत्यच् 140.
 प्रदिशः 286.
 प्रमिये 156.
 प्रवत् 256.
 प्राचा 226.
 प्राणतो निमिषतः...जगतः 285.
 प्रेष्टाम् 243.
 बन्धु 110.
 बोधि 219.
 ब्रह्मचोदनी 177.
 ब्रह्मन् 121, 283.
 ब्रह्मा ण 196.
 ब्रू Atm. 128.
 भात्वक्षस् 94.
 भूमिम्, अत्यरिच्यत पश्चात् 270.
 भूरि 293.
 भूणि 241.
 मज्जना 92.
 मध्या 85.
 मनीषा 173.
 मनोर्देवा यज्ञियासः 253.
 मन्तुमः 190.
 मरुद्भिः 53.
 मर्त्यो 53.
 मसि (termn.) 63.
 मह 53.
 महौ 132.
 महाबध 167.
 महि 170.
 महित्वा 285.
 महिना 133, 296.
 महिष्वत् 212.
 मा (वि) 102, 115.
 माकिः, माकीम् 181.
 मातरिष्वन् 91.
 मातलि, न् 258.
 मातुर्दिधिषु 186.
 मानुषेष्वा 76.
 माया (मही मित्रस्य &c.,) 146.
 मितञ्जु 131.
 मुमोचत् 247.
 मुग 105.
 मुगो न भीमः &c., 103.
 मुळीकं सुमना &c., 236.
 मुन्मय गृह 248.
 मुष् 178.
 मुदा 175.
 य आपिर्नित्यो &c. 246.
 य उपजायते (मास्) 69.
 यक्षि 160.
 यक्षिन् 247.
 यत् 128.
 यत्रा नरो देवयन्तो &c., 82.
 यन्धि (प्र) 219.
 यम् (वि) 158.
 यशस् 76.
 यस्मिन्नाजा भवति किञ्चन प्रियम् 227.
 यस्य द्वायायुतं यस्य &c., 284.
 यस्य त्री पूर्णा &c., 106.
 या 143.

- यात् 245.
 यातयज्जन 132.
 यामनि 80.
 यासां राजाः...याति मध्ये 203.
 याहि (उप) विद्वान् 196.
 यु (प्र) 240.
 युग 83.
 युजान 221.
 युयोतम् 213.
 युवभ्याम् 212.
 युवां नरा पश्यमानास आप्यम् 226.
 युवां हवन्त उभयासः 230.
 यो अरुभायत् 102.
 यो देवेषु...एकः 288.
 यो विपद्यति यः प्राणिति 293.
 योषा सूर्यस्य 223.
 रक्षितारो 264.
 रजस् 55.
 रद् 202.
 रध 120.
 रम् 11'.
 रसा 286.
 राज् 80.
 रायः 182, 185.
 रिख् 177.
 रिशादस् 58.
 लोक 274.
 वः 99.
 वक्षि 160.
 वच् (अधि) 254.
 वयुन 221.
 वराय 97.
 वरिमन् 131.
 वरुमन् 156, 296.
 वटतीत 212.
 वसु 91.
 वसुभिः सह प्रियः 91.
 वस्त 73.
 वस्यद्दृष्टि 65.
 वस्वः 96.
 वस्व उभयस्य 230.
 वह्नि 193, 223.
 वां वास्तूनि 111.
 वाज 138.
 वाजिनीवती 223.
 वात 148.
 धाम् 184.
 वायु 148.
 वार 139.
 वास्तोष्पाति 204.
 विज इव 119.
 विततं संजभार 85.
 विदथ 100.
 विपृच्छम् 237.
 विमन्यु 65.
 विमृचो नपात् 184.
 वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी 234.
 विवास 166.
 विश्वपिङ्ग 223.
 विश्वमिन्व 196.
 विश्ववेदस् 96.
 विश्वान्यद्भुता 71.
 विश्वे देवाः 55.
 विष्ठा 298.
 विसीमहि 64.
 वी adj. 98.
 वीतिहोत्र 162.
 वीनाम् 68.
 वीर्य 104.
 वृकबर्हिस् 136.
 वृध् (यांश्च देवा वृधुर्यं च देवान्) 258.
 वृषन् 106, 147.

- वृष्ण्यावत 167.
 वेदा 68.
 वेनन्ता 67.
 वैरूप 259.
 वोच् 77, 102.
 व्रत 63, 221.
 व्रते 182.
 शक्तम् 217.
 शग्म 100, 208.
 शम् *adv.* 206.
 शम् *v.* 126.
 शम्बर 124.
 शरु 295.
 शशमान 126.
 शिक्ष 130, 232.
 शिवेभिः 100.
 शुचि 203.
 शुष्म 114.
 शूष 105.
 श्रद्धा 119.
 श्रवस् 134.
 श्रवस्यु 221.
 श्रुत 204.
 श्रुधी 79.
 श्वन्निन् 118.
 वसाद् (नि) 70.
 संगमनं जनानाम् 257.
 संगमनी वसूनाम् 202.
 संदित 64.
 सं प्रेरते अनु वातस्य &c., 298.
 संभृता 194.
 संयत् 251.
 संवक् 116.
 संसद् 209.
 सः 80.
 सक्षीमहि 209.
 सख्या 246.
 सत्त्वा 194.
 सत्त्वावहे यद्वक् 246.
 स जनास इन्द्रः 114.
 सतोमहान्तः 252.
 सत्य 156, 224.
 सत्ति 163.
 सधस्थ 87.
 सनुयाम् 277.
 सम 177.
 समन 299.
 समानं चित् रथमातस्थिर्वासा 122
 समानमर्थं चरणीयमाना 141.
 समुद्रमीरयाव मध्यम् 244.
 समुद्रार्थ 202.
 समुद्रियः 68.
 सयुक् 299.
 सरथम् 299.
 सर्तवे 125.
 सर्वताति 191.
 सलिल 201.
 सवासः 159.
 ससत् (अ) 95.
 सात् (अब) 200.
 साध्य 271.
 सानसि 133.
 सिन्धवः 94.
 सिन्धन् (सत्) 116.
 सिम 87.
 सीमहि (वि) 64.
 छ or सू 151, 153.
 सुक्षत्र 57.
 सुदंसस् 144.
 सुपथा 73.
 सुप्राप्ये 292.
 सुवर्चाः, सं गच्छस्व तन्वा 262.

- सुवसि 153.
 सुवक्ति 145, 232.
 सुशेव 132.
 सुवृता ईरयन्ती 139.
 सूर्यावस् 211.
 सेति 119.
 सेना 97.
 सो अन्नमन्ति यो &c. 293.
 सोम्य 260.
 सोम्यम् 62.
 सौमनस 260.
 स्तयम् 217.
 स्तवते (प्र) 104.
 स्तोषाम 186.
 स्थन 255.
 स्तुमिः 245.
 स्पश ०. (अनुपस्पृशान) 257.
 स्पश s. 74.
 स्पमन् 142.
 स्त्रः 228, 239.
 स्वधया मदन्ति 107.
 स्वधावः 237.
 स्वपा महोभिः 245.
 स्वर्जनन्ती 144.
 स्वर्हश् 161, 228.
 स्वसर 143.
 स्वसुर्जार्ः 186.
 स्वावेश 205.
 स्वाहा 258.
 हन्तवै (ब्रह्मद्विषे शरवे) 295.
 हव्यदाति 162.
 हि (termn.) 96.
 हित्वाय 262.
 हृयसे 52.
 होतेव क्षदसे प्रियम् 77.
-

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
/ Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मुसूरी
MUSSOORIE

102096

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है।
This book is to be returned on the date last stamped.

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.

GL 294.59212
HYM 6TH ED

102096
LBSNAA

294.59212

Hym
6th ed.

वर्ग संख्या

Class No. _____

लेखक

Author _____

शीर्षक

Title Hymns from the Rigveda

102096

अवाप्ति संख्या

Acc No. 12900

पुस्तक संख्या

Book No. _____

294.59212

Hym
6th ed.

LIBRARY

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

MUSSOORIE

Accession No. 102096

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving